

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

IV. évfolyam 2. szám 2011/2. No. 13.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem; Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, DSc – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
--------------	---

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Délszláv tanulmányok

Vizi László Tamás: Illíria a francia nagyhatalmi politikában a 19. század elején	7
Majoros István: Párizs és a délszláv állam születése.....	21
Nagy Miklós Mihály: Egy balkáni periféria megismerése – magyar hadiutazók Albániában	30
Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918–1921)	40
Suba János: A magyar–jugoszláv határszakasz határköveinek története 1921–1932	52
Juhász József: Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban	60
M. Császár Zsuzsa: A magyar–balkáni kapcsolatok egyes dimenziói a 21. század elején	69
Zachar Péter Krisztián: Neokorporatív társadalmi-gazdasági érdekegyeztetés Közép-Európában: a szlovén modell.....	81
Reményi Péter: A jugoszláv utódállamok fragmentálódó városhálózata	93
Pap Tibor: A párhuzamosok és a végtelen. Montenegró kiválása az aszimmetrikus államszövetségből és az önállóság perspektívái	104
Juhász Krisztina: A magyar vállalatok terjeszkedése a volt jugoszláv államokban	113

Szlovák tanulmányok

Miklós Péter: Felvidékről Pitvarosra telepített magyarok a Szegedi Népbíróság előtt.....	121
Jobbágy István: A szlovákiai magyar kisebbség oktatási intézményrendszere (1990–2004)	125
Spišák Monika: A három prágai egyezmény. Cseh centralizációs törekvések a második világháború utáni Csehszlovákiában	137

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Bali Lóránt–Szalai Gábor: A horvát–magyar–szerb hármashatár néhány társadalomföldrajzi aspektusa	144
Lőrinczné Bencze Edit: A regionális együttműködés kudarca, avagy a horvát–szlovén határvita.....	151
Veres Lajos: Európai makroregionális stratégiák közlekedéslogisztikai célkitűzései	161

FIATAL REGIONALISTÁK

Nagyházi György: A Sziléziai Vajdaság gazdaságfejlesztése	172
Sztárics Roland: A magyar és a kelet-közép-európai kis- és középvállalkozások gazdasági teljesítményének és hatékonyságának vizsgálata (2003–2008).....	182

ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK	193
---------------------------------	-----

RECENZÍÓK

Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Ioan Lumperdean (edited by): Demographic Changes in the Time of Industrialization 1750–1918. Ismerteti: <i>Horeczki Réka</i>	195
Majdán János: Modernizáció – vasút – társadalom. Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a 19–20. században Ismerteti: <i>Varga Gábor</i>	199

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 13. számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő. A 13-as számhoz a magyar népi gondolatvilágban szerencsétlenséggel, balszerencsével kapcsolatos asszociációk kapcsolódnak. Bízunk abban, hogy ezen szám esetében nem fog működni ezen népi bölcsesség. Köszönet mindenkinek, aki munkájával, támogatásával lehetővé tette, hogy a Közép-Európai Közlemények elindulhasson, és eljuthasson a tizenharmadik számáig. Kérjük, maradjanak továbbra is szerzőink, olvasóink.

Jelen szám túlnyomó részét a 2011. március 4-én Szegeden megrendezett „III. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” című konferencián elhangzott plenáris- és szekció-előadásokból írott anyagaiból válogattuk. Ennek megfelelően a tanulmányok zöme a jugoszláv/délszláv témakörrel foglalkozik.

Természetesen emellett korábbi rovatainkat – REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK, FIATAL REGIONALISTÁK –, is megőriztük, illetve egy kisebb szlovák tematikus részt is összeállítottunk.

Befejezésésképpen szeretnénk kihangsúlyozni, hogy folyóiratunk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2011 májusa

Dr. Gulyás László
főszerkesztő

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS*

ILLÍRIA A FRANCIA NAGYHATALMI POLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD ELEJÉN

ILLYRIA IN THE FRENCH GREAT POWER POLICY AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

With France's declaration of war in 1792, a nearly fifteen year long war series started. Opened the new European power policy's era, that restructured the international political relations. Paris initially strived to reach the natural borders, and their international recognition. After 1805 he openly seeking to acquire the leadership in Europe. The acquisition of the Illyrian providence in 1809 was part of this. Napoleon on the day of the signature of the Schonbrunn peace on 14th October 1809 established the Illyrian providence with imperial decree. The centre of the 55 km² large and 1.5 million inhabitants Illyrian providence was the Carniolan Laibach. He appointed a governor general to be the head of the providence. Until 1813, the existence of the Illyrian providence Illyria had four governor generals: Auguste Marmont, Henri Bertrand and Andoche Junot General, and Joseph Fouche, Napoleon's former police Minister. The parts of the Illyrian providence were: the Villach centred Carinthia, the Austrian Istria that includes Trieste and Gorze, the Laibach centred Carniola, Fiume and the Hungarian Primorje, the civil and armed Croatia, Dalmatia and the former Republic of Raguzai and Cattaro. The political reason of their establishment was Austria's weakening, and the elimination of the Austrian-British relation. The geopolitical reason was the Italian Kingdom's protection and a starting base to the Balkan. The economical reason was to provide the continental quarantine. The French Empire hold the Illyrian providence till 1813 autumn. However, after the defeat of Leipzig they couldn't hold the providence. Four years after its establishment the French should give it up. In 1815, on the Congress of Vienna, they reannexed it to the Austrian Empire. We can say about the Illyrian providence that: It was born in the Wagram battle, was baptized in the Schonbrunn peace, died at the battle of nations, next to Leipzig, buried at the Congress of Vienna.

1. A francia nagyhatalmi politika kezdetei

A francia királyság Törvényhozó Nemzetgyűlése által I. Ferencnek, Magyarország és Csehország királyának 1792. április 20-án mindössze hét ellenvélemény mellett megszavazott hadüzenete¹ az európai hatalmi politika új korszakát nyitotta meg. Lezárta a 18. század végéig tartó dinasztikus hatalmi érdeklődését, s egyúttal a történelem szemétdombjára hajította a hagyományos diplomáciai eszközöket és módszereket. Véget ért a klasszikus diplomácia korszaka, egy „kicsinyes kor kicsinyes külpolitikája” amelyet a kabinetpolitika mellett döntően a perszonális diplomácia és a rövid életű, alapvetően az európai egyensúlytól determinált szövetségi kapcsolatok jellemeztek.² A francia Törvényhozó Nemzetgyűlés képviselői aligha lehettek tudatában a ténynek: döntésükkel nem csupán egy közel negyedszázados háború sorozatot indítottak el, hanem egyúttal új, nagyhatalmi alapokra is helyezték a nemzetközi politikai viszonyokat.

A nemzetközi politikában bekövetkezett változásokat jól jelezték azok a folyamatok, amelyek 1792 őszén a köztársasági Franciaország katonái, majd politikai lépési nyomán

* PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszék.

bontakoztak ki. A francia csapatok szeptemberben bevonultak Savoyába, és elfoglalták Nizzát. Októberben már a Rajnánál álltak, s Mainzot és Frankfurtot hódoltatták. Az 1792. november 6-i győztes jemappes-i ütközetet követően pedig Dumouriez tábornok diadalittas csapatai, a forradalom exportjának szellemiségétől áthatottan birtokukba vették Dél-Németalföldet. A katonai sikerek politikai következményeként a Nemzeti Konvent 1792. november 19-én és december 15-én határozatokat hozott a forradalmi háborúról.³ Ennek lényege, hogy a francia nemzet kész testvéri segítséget nyújtani minden elnyomott népnek, „amely vissza akarja szerezni szabadságát”.⁴

1793 elejétől újabb fordulatot vett a francia nagyhatalmi politika. Megszületett a természetes határok elérésének koncepciója, s ezzel párhuzamosan az elfoglalt területeknek a Francia Köztársasághoz történő csatolásának, azaz azok annektálásának stratégiai terve. Mindez azonban újabb katonai konfliktusok nélkül aligha volt megvalósítható. A politikai és ezzel együtt a katonai és gazdasági behatolás a Franciaországgal szomszédos területekre, újabb és újabb francia ellenes koalíciók szerveződéséhez vezetett az európai hatalmi status quo felbontását nyíltan kezdeményező Franciaország ellen.

A váltakozó sikerekkel zajló háborúk⁵ tétje a koalíciós partnerek részéről Franciaország 1789-es határok mögé történő visszaszorítása volt, míg Párizs célját ezzel szemben a meghirdetett természetes határok – Északon a Rajna, Keleten az Alpok, Délen a Pireneusok – elérése, azok biztosítása és végső soron az új határok elismertetése jelentette.

1795 áprilisa és júliusa között ezen utóbbi törekvések Poroszországgal, a francia bábálam Batáviai Köztársasággal (Hollandia), valamint Spanyolországgal szemben sikerrel jártak. Ha kényszeredetten is, de valamennyien tudomásul vették, hogy a köztársasági Franciaország birtokba vette természetes határait.

Ahhoz azonban, hogy mindezt a Habsburg Birodalom is megtegye, Bécsnek katonai erővel kellett erre rákényszeríteni. A Bonaparte tábornok által vezetett 1796–97. évi itáliai hadjárat⁶ pontosan ezt a célt szolgálta. A francia csapatok e nagyszabású hadművelet részeként, Napóleon itáliai katonai sikereinek (Lodi, Arcole, Rivoli, Mantova) nyomán léptek először a későbbi Illír Tartományok nyugati területeire, s egyúttal a Magyar Királyság földjére. 1797 tavaszán francia csapatok szállták meg az Isztria-félsziget és az osztrák tengeremellék stratégiaiailag fontos pontjait, behatoltak az osztrákok által örökös tartományként kezelt Karniolába (Krajna) s elfoglalták annak központját, Laibachot (Ljubljana). 1797. március 22-én francia csapatok szállták meg Triesztet, és néhány nap múlva, 1797. április 5-én Fiumét. Ezen utóbbi katonai akció keretében, a napóleoni háborúk történetében ekkor léptek először francia alakulatok a Magyar Királyság területére. Fiume francia megszállása 1797-ben azonban még nem volt tartós, mert mindössze csak négy napra korlátozódott.⁷

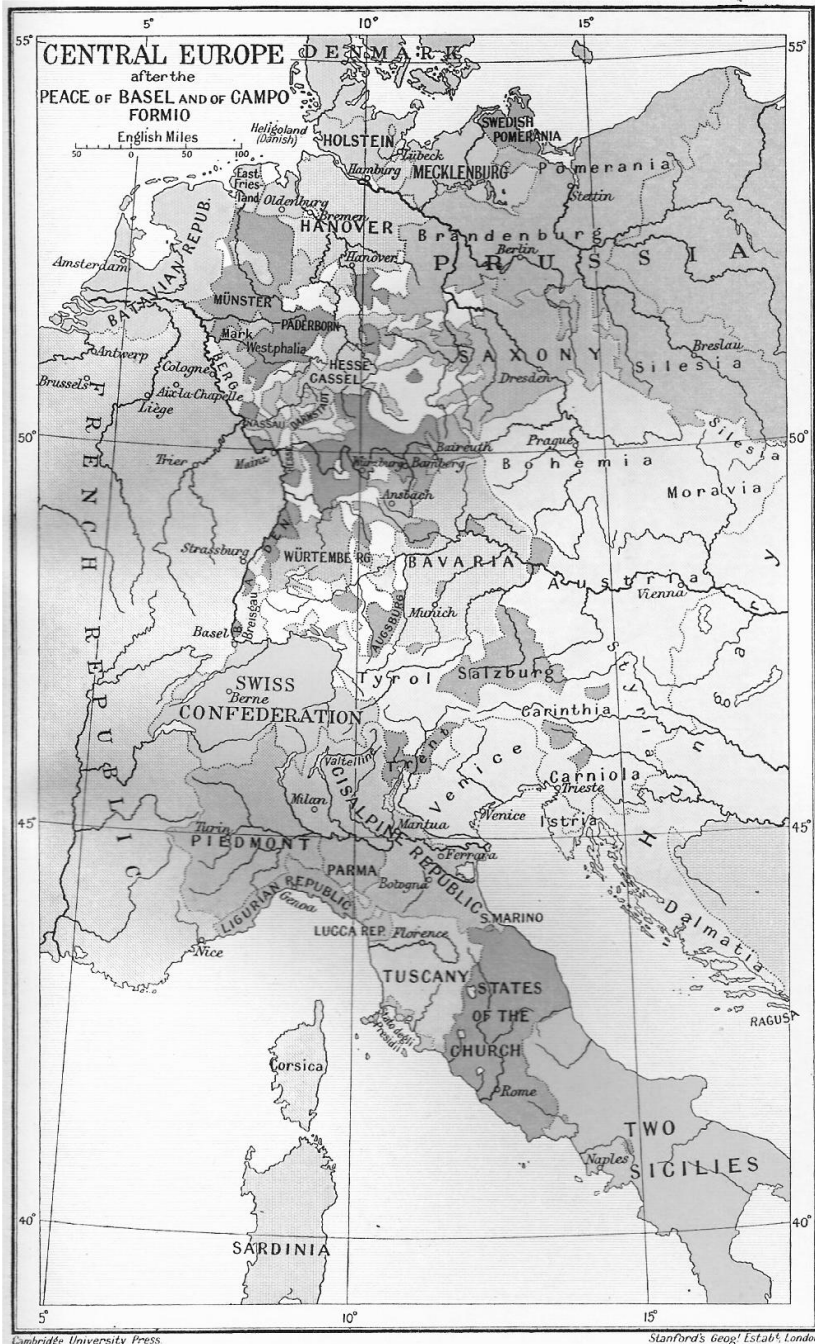
2. Egy új korszak nyitánya a francia nagyhatalmi politikában – Campoformió (1797)

Az osztrákokkal szemben elért katonai győzelmek meghozták Franciaország számára a politikai sikert. 1797. április 18-án Leobenben a szembenálló felek előbb békeértékű fegyverszünetet, majd október 17-én Campoformióban békét kötöttek. Franciaország elérte célját. A Habsburg Birodalom, ha katonailag oktrojáltan is, de elismerte a köztársaság természetes határait. Már a fegyverszüneti egyezményben lemondott Osztrák Németalföldről (Belgium) és tudomásul vette a franciák Rajna-balparti hódításait. Vállalták továbbá, hogy támogatják a hasonló tartalommal a Német-Római Császárság és Franciaország között kötendő békét. A fegyverszüneti megállapodás titkos záradékában a felek már ekkor megállapodtak abban, hogy a Lombardiáról lemondó Habsburg Birodalom cserében megkapja a Velencei Köztársaság szárazföldi területeit, valamint a későbbi Illír Tartományok részét

képező Isztriai félszigetet és Dalmáciát.⁸ A campoformiói béke⁹ hivatalosan is szentesítette a leobeni előzetes békeszerződés területi határozatait. I. Ferenc a Francia Köztársaság javá-
ra lemondott „[...] az osztrák Németalföld néven ismeretes, egykori belga tartományokhoz
fűződő valamennyi jogáról és címéről.”¹⁰

1. térkép. Közép-Európa a bási és a campoformiói béke után 1797

Map 1. Central Europe after the Peace of Basel and of Campoformio 1797

Forrás: Cambridge Modern History Atlas, 1912, Map 84.

Belegyezett továbbá, hogy Párizs birtokba vegye „[...] az egykor Velence birtokában lévő szigeteket, úgymint Korfut, Zantét és Kephallóniát, valamint a tőlük függésben lévő szigeteket [...] és általánosságban minden korábbi velencei telepet Albániában a Lodrinói-öböl alatt.”¹¹ Független államnak ismerte el továbbá az Osztrák Lombardiából, Bergamóból, a mantovai, modenai, massai és carrarai fejedelemségekből, valamint az úgynevezett három legációból, Bolognából, Ferrarából és Romagnából létrejött franciabarát Cisalpine Köztársaságot.¹² Cserében a Habsburg Birodalom megkapta és I. Ferenc „[...] teljes szuverenitással és tulajdonjoggal [birtokba vehette - VLT] Isztriát, Dalmáciát, az Adriai-tenger egykori velencei szigeteit, a Cattarói-öbölt, Velence városát, [az osztrák örökös tartományok – VLT] és az Adriai-tenger között fekvő lagúnákat és területeket egy Tirolnál kezdődő vonaltól. [...]”¹³

Miközben a leobeni előzetes békeszerződésben, valamint a campoformiói békében a Habsburg Birodalommal sikerült Napóleonnak elfogadtatnia a francia természetes határok elvét, jól látható az is, hogy a Jón-szigetek megszerzésével a francia nagyhatalmi politika egy új szakaszába lépett. Nem elégedett meg a természetes határok biztosításával és az úgynevezett testvérköztársaságok (Batáviai Köztársaság, Cisalpine Köztársaság) létrehozásával, hanem felismerve a Földközi-tenger keleti medencéjében a Jón-szigetek stratégiai és geopolitikai jelentőségét, francia katonai támaszpontokká tette azokat. Ezzel nem csupán egy Egyiptom elleni invázió – ami közvetetten Anglia békére kényszerítését célozta – előkészítését kezdte meg, hanem egyúttal ellenőrzése alá kívánta vonni az Adriai-tengert, s a szigeteket egy esetleges török és/vagy orosz ellenes francia katonai akció bázisává tette. A Jón-szigetek első francia megszállásának az 1799-es egyesült orosz-török hajóhad támadása vetett véget. A szigetek feletti orosz fennhatóság az 1807. július 7-én Tilsitben megkötött francia–orosz békeszerződésig¹⁴ tartott. A Jón-szigetek ekkor kerültek vissza a Cattarói-öböllel együtt Franciaországhoz. Párizsnak egészen 1814-ig sikerült is megtartania a szigeteket, amelyek a fent jelzett stratégiai célokon túl jelentős szerepet játszottak egyrészt az 1806. november 21-én meghirdetett kontinentális zárlat biztosításában, másrészt pedig a későbbi Illír Tartományok déli védelmében.

3. A későbbi Illír Tartományok helyzete 1799 és 1809 között

Az Franciaország és az ellene szerveződő második koalíció (Anglia, Oroszország, a Habsburg Birodalom, Portugália, Nápoly, Törökország és több dél-német állam) között 1799 tavaszán újult ki az újabb háború,¹⁵ amely kedvezően indult a koalíció számára. Az egyesített osztrák–orosz erők sorozatos sikereket értek el Itáliában a Napóleont nélkülöző franciákkal szemben. 1799 őszén azonban fordulat állt be a háború menetében. Messéna francia tábornok előbb Limmánál, majd Zürich mellett mért vereséget az egyesült orosz–osztrák erőkre. A kudarcok nyomán az orosz cár hazarendelte az Itáliában és Németországban harcoló csapatait. Az Egyiptomból időközben hazatérő és államcsínyt végrehajtó Bonaparte tábornok vezetésével 1800 tavaszán ismételten meginduló francia támadás a Habsburg Birodalom számára újabb vereséget hozott. 1800. június 14-én Marengónál, majd két nap múlva Höchstädtnél. Június 20-án ugyan aláírták Bécsben az angol–osztrák szerződést – melynek értelmében Anglia 2 millió font segélyt ajánlott fel a háborút folytató monarchiának – de ez a birodalom kedvezőtlen katonai helyzetén mit sem változtatott. Július 15-én I. Ferenc megbízottai három hónapos fegyverszünetet kötöttek a franciákkal, s kísérletet tettek egy békekongresszus összehívására. Ezt azonban Anglia nem támogatta, melynek következményeként Napóleon szeptember elején felmondta a Béccsel megkötött fegyverszüneti megállapodást.

A háborúzó felek között 1800. november végén a hadműveletek kiújultak. A döntő ütközetre 1800. december 3-án a bajorországi Hohenlindennél került sor, ahol a János főherceg vezette császári-királyi haderő vereséget szenvedett Moreau tábornok francia csapataitól. A franciák, akárcsak 1797-ben, ismételten közvetlenül Bécsset fenyegették.¹⁶ Az 1801 elején megkezdődött béketárgyalások 1801. február 9-én a lunéville-i béke aláírásával zárultak. A békeszerződés pontjai a későbbi Illír Tartományok területeit a campoformiói béke szellemében érintették. A Habsburg Birodalom birtokában maradt Isztria és Dalmácia, valamint az Adige folyóig terjedő velencei területek. Cserébe Bécs ismételten lemondott Osztrák Németalföldről és Lombardiáról, s elismerte a franciák által újonnan létrehozott Ligúriai és Helvét köztársaságokat.

A szövetségeseinek kiválását követően, hamarosan a magára maradt Anglia is a békét választotta. Az 1802. március 27-én Amiensben megkötött béke visszajuttatta Franciaországnak korábban elvesztett gyarmatainak nagy részét, s rendezte a vitás tengeren túli területek sorsát. London elismerte továbbá a kialakult európai status quót is, mely tovább erősítette Franciaország pozícióit.

A fegyvernynyugvás azonban nem tartott sokáig. A békeszerződésben vállalt kötelezettségeit ugyanis egyik fél sem tartotta be, aminek következtében az ellenségeskedések Anglia és Franciaország között 1803 májusában kiújultak. A londoni kormányzat élére 1804-ben visszakerülő és kérlelhetetlen franciaellenességről híres konzervatív ifj. Pitt azonnal hozzákezdett egy újabb koalíció szervezéséhez. Szövetségeseinek kezdeti támogatásához Pitt kétmillió fontsterlinget szavaztatott meg a parlamenttel. A pénzügyi támogatás kilátásba helyezése a későbbiekben is az angol diplomácia hatékony eszközének bizonyult.

A Franciaország elleni harmadik koalíció az 1804. december 3-án megkötött angol-svéd, majd az 1805. április 11-én, Szentpéterváron aláírt angol-orosz megállapodással alakult meg. A szövetséghez angol és orosz sürgetésre 1805. augusztus 9-én a Habsburg Birodalom is csatlakozott. A bécsi kormány egymillió fontsterlinget kapott a háborús előkészületekre Londontól, s hadiévenként Anglia további négymillió font támogatást ígért a birodalomnak. A koalíció megalakulására válaszként Napóleon felhagyott az angliai invázió tervével, és szövetséget kötött Bajorországgal, Badennel, Württemberggel és Nassauval. Annak ellenére, hogy a hadműveletek már 1805. augusztus végén megindultak a szemben álló felek között, Napóleon csak szeptember 23-án üzent hadat I. Ferencnek.¹⁷

1805. október–november fordulójára a katonai helyzet a Habsburg Birodalom számára egyre válságosabbá vált. 1805. október 17-én Mack tábornok kapitulálni kényszerült Ulmnál, s ezzel Napóleon előtt ismételten megnyílt az út a Duna-völgyében Bécs irányába.¹⁸

Az 1805. december 2-án lezajlott austerlitz-i ütközetben¹⁹ elszenvedett osztrák-orosz megsemmisítő vereség eldöntötte a háború további sorsát. A hadviselő felek közötti ellenségeskedést az 1805. december 6-án megkötött fegyverszünet, majd az 1805. december 26-án Pozsonyban aláírt béke zárta.

A pozsonyi béke jelentős területi változást eredményezett a későbbi Illír Tartományok helyzetében. Napóleon megelégedte az időközben Ausztriai Császársággá átkeresztelt Habsburg Birodalom makacs és kérlelhetetlen franciaellenes lépéseit, és legyőzött ellenfelével szemben ezúttal nem mutatott könyörületet. Az Ausztriai Császárság kénytelen volt átengedni Franciaországnak Velencét, ideértve Isztriát és Dalmácia egy részét a Cattarói-öböllel együtt.²⁰ E területeket a békekötés után néhány héttel, 1806. január 19-én az Itáliai Királysághoz csatolta a császár. Élére katonai és politikai vezetőket nevezett ki, Auguste Marmont tábornok – a későbbi Illír Tartományok első főkormányzója – és Vincenzo Dandolo személyében. Az Itáliai Királyság és Ausztria határát a felek az 1807. október 10-i Fontainebleau-i francia-osztrák szerződésben rögzítették oly módon, hogy a határt az

Isonzó folyó völgyében húzták meg. 1808. január végén az Itáliai Királyságot újabb területekkel, a későbbiekben az Illír Tartományok részét képező Raguzával és Cattaróval is megnövelte Napóleon.²¹ A pozsonyi béke értelmében Bécsnek le kellett mondania továbbá valamennyi dél-németországi birtokáról, Tirolról és Voralbergről, mely területeken Bajorország, Baden és Württemberg osztoztak. Ausztria kárpótlásul ugyan megkapta Salzburgot és Berchtesgadent, ami azonban aligha tudta ellentételezni az Itáliából és az Adriai tengermellékről való kiszorulás tényét. Ráadásul el kellett ismernie Bajorország és Württemberg szuverén királysággá történő alakulását.²²

4. Az Illír Tartományok megszületése

4.1. A katonai és politikai előzmények

A pozsonyi béke megkötésével rövid, mintegy tíz hónapos fegyvernugvás köszöntött csak Európára. Anglia kezdeményezésére és támogatására ugyanis 1806 októberében újabb koalíció – immáron a negyedik – szerveződött Franciaország ellen. A porosz–orosz szövetséghez azonban az Ausztriai Császárság ezúttal nem csatlakozott. Az 1792 óta valamennyi koalíciós háborúban résztvevő és vereséget szenvedő birodalom 1806-ra ugyanis katonailag kimerült, jelentős területeket veszített, s a német területeken politikai befolyása is a mélypontra zuhant. I. Ferenc kénytelen volt lemondani a német-római császári címről, tehetetlenül kellett szemlélnie a Német-római Birodalom megszűntetését, s nem tudta megakadályozni azt sem, hogy 16 délnémet állam francia protektorátus alatt megalakítsa a Rajnai Szövetséget.

A negyedik koalíció hadereje azonban még fel sem készült a franciák elleni összeadásra, amikor az 1806. október 9-én bejelentett porosz–orosz hadüzenetet követően rendkívüli gyorsasággal mozgásba lendült Napóleon hadigépezete. A meglepett poroszok képtelenek voltak komoly ellenállást tanúsítani. Október 14-én a Jénánál és Auerstädnál vívott ütközetekben megsemmisítő vereséget szenvedtek, s Napóleon október 27-én bevonult Berlinbe.

Az orosz seregeknek 1807. február 7-8-án a kelet-poroszországi Eylaunál még sikerült elkerülniük a vereséget, de június 17-én Friedlandnál Napóleon már legyőzte a cári haderőt. Az 1807. július 7-én I. Sándorral, majd július 9-én III. Frigyes Vilmossal megkötött tiltsiti békék lezárták a negyedik koalíció háborúit, s egyben szentesítették Franciaország európai hegemoniáját.

Az 1806. november 21-én Berlinben meghirdetett kontinentális zárlat által is sújtott Angliának 1807 őszére már csak egyetlen szövetségese maradt, Portugália. Az európai főhadszíntéren győztes francia hadsereg következő célpontja így az Ibériai-félsziget lett. 1807 novemberében a franciák gyors ütemben megszállták Portugáliát, s a hadjárat során benyomultak Spanyolországba is, ahol lemondásra kényszerítették a franciákkal mindeddig lojális spanyol királyi családot. Ez az erőszakos francia lépés bombaként robbantotta egész Spanyolországot, s országszerte példátlan méretű nemzeti felkelés bontakozott ki. Az elhúzódo csatározások mind nagyobb francia erőket kötöttek le, komoly veszteségeket okozva ezzel a megszállóknak. 1808 nyarán pedig példa nélküli eset történt a napóleoni háborúk addigi történetében. A spanyol felkelők Baylen mellett bekerítették és fegyverletételre kényszerítették Dupont és Vedel tábornokok tizennyolcezer fős hadtestét.²³ Ezzel a súlyos vereséggel szertefoszlott a francia fegyverek legyőzhetetlenségének a mítosza, ami újra felbátorította, s egyben mozgásba hozta a Napóleon-ellenes erőket. A spanyolországi események, valamint az angol diplomácia katonai és pénzügyi támogatása Bécsben is a háborús pártot juttatta ismét vezető szerephez, s óvatos lassúsággal ugyan, de megkezdődtek egy újabb franciaellenes háború előkészületei.²⁴

Napóleon spanyolországi lekötöttségét kihasználva 1809 januárjában az Ausztriai Császárság és Anglia létrehozta az ötödik franciaellenes koalíciót. A szövetség megkötésekor a diplomáciai és katonai erőviszonyok kedvezőnek tűntek a szerződő felek számára. Oroszország titkos üzenetben biztosította a bécsi udvart arról, hogy az 1808. október 12-én megkötött orosz–francia ún. „erfurti parola” ellenére – mely osztrák–francia háború esetén orosz katonai segítséget ígért Napóleonnak – semleges marad. A katonai tervek Anglia németalföldi betörésével számoltak, s a császári–királyi haderő németországi megjelenése a Rajnai Szövetségnek Franciaországtól való elpártolását valószínűsítette.²⁵

A spanyolországi hadszíntéren azonban nem várt események történtek. A franciák kiszorították Spanyolországból a brit hadsereget, ami Anglia katonai beavatkozását Németalföldön lehetetlenné tette. Az angol kormány a konkrét katonai segítség helyett csak pénzügyi támogatásban tudta részesíteni Bécset.

Az osztrák háborús előkészületekről időközben Napóleon is értesült, s elhagyva spanyolországi főhadiszállását Párizsba utazott, ahol haladéktalanul hozzálátott a koalíció elleni támadás megszervezéséhez. Ennek látható jeleként 1809. február–márciusában öt francia hadtestet vontak össze Bajorországban.

1809. április 8-án I. Ferenc manifesztumot intézett népeihez, melyben közölte a háború elkerülhetetlen voltát. Károly főherceg pedig másnap, írásban adta tudtul Lefébvre marsallnak, a bajorországi francia erők parancsnokának a hadüzenet tényét, s április 10-én az osztrák haderő három irányban megindította támadását a franciák, illetve szövetségeseik ellen.²⁶ A Károly főherceg vezette császári–királyi haderő azonban 1809. április második felében sorozatos vereségeket szenvedett el Napóleon csapataitól, s a landshuti, abensbergi, eggmühli és regensburgi ütközetek következtében a Dunai Hadsereg hadtestei a Morvamezőre szorultak vissza. Ezzel a franciák előtt ismételten megnyílt a Bécs felé vezető út.²⁷ Miután pedig Károly főherceg főerői a Duna bal partjára húzódtak vissza, a császárváros védhetetlenné vált. Bécsbe 1809. május 13-án, a napóleoni háborúk során immár másodszor, bevonult a győztes francia haderő.

A francia–osztrák háború menetében az 1809. július 5–6-án megvívott és megsemmisítő francia győzelemmel végződő wagrami ütközet hozta meg a döntő fordulatot. Wagramnál²⁸ szertefoszlott az osztrák katonai győzelem minden reménye, s elkerülhetetlenné vált a fegyverszünet²⁹ azonnali megkötése.

4.2. Az Illír Tartományok területinek de facto kialakítása – a schönbrunni béke

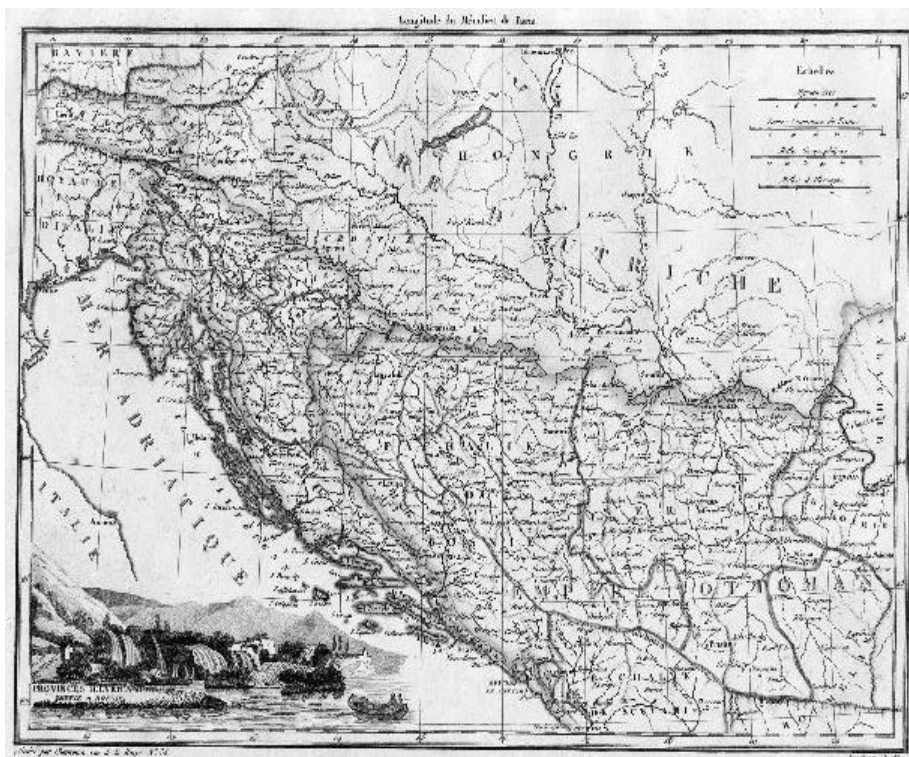
A znaimi fegyverszünetet követő három hónapos békealkudozások³⁰ következményeként a csatatereken győztes franciák a tárgyalóasztal mellől is sikeresen távoztak. A békeszerződésben az Ausztriai Császárságot katonailag másodrendű hatalommá degradálták, területeit és katonai erejét jelentősen csökkentették. Súlyos pénzügyi kötelezettséget írtak elő számára, s kikötötték, hogy a megszállt területek átadása csak az első, 30 millió livres részlet kifizetése után kezdődhet meg. A birodalom elveszítette 150 ezer km²-nyi területét, és 3,5 millió lakosát. Ausztriát a legérzékenyebben az érintette, hogy elveszítette egész tengerpartját, s le kellett mondania Görz-cel együtt az Osztrák tengeremlékről, Triesztről, az Osztrák Isztriáról, Fiuméről és környékéről (Magyar Tengeremlék), valamint a Laibach központú Karnioláról (Krajna) Felső-Karintiáról (villachi körzet) és a Magyar Királysághoz tartozó Horvátországnak a Szávától délre eső jobb parti részéről.³¹ Az Ausztriai Császárságnak át kellett engednie továbbá Innviertelt és Salzburgot Bajorországnak, Kelet-Galícia egy részét Oroszországnak, míg a többi elcsatolt galíciai területet a Varsói Nagyhercegségnek.³²

4.3. Az Illír Tartományok de jure megteremtése

A schönbrunni béke aláírásának napján, 1809. október 14-én kelteződött 4760. számú napóleoni dekrétum Franciaország részeként, a karniolai Laibach központtal, de jure is életre hívta az Illír Tartományokat.³³ A közel 55 ezer km² kiterjedésű, és másfél milliós lakossal rendelkező Illír Tartományokat Napóleon a schönbrunni békében megszerzett és a korábban az Itáliai Királysághoz csatolt területek egy részéből hozta létre. Északnyugat-délkelet irányban haladva ezek a következők voltak: a Villach központú Karintia, a Görzöt és Triesztet is magába foglaló Osztrák Isztria, a Laibach székhelyű Karniola, Fiume és a Magyar Tengeremellék, a Száva jobb partján fekvő polgári és katonai Horvátország, Dalmácia, valamint az egykori Raguzai Köztársaság és Cattaro. Az Illír Tartományokat északról a Bajorországhoz csatolt Tirol, nyugatról az Itáliai Királyság, északkeletről a Száva bal partján a Magyar Királysághoz tartozó Szlavónia, dél-délkelet felől pedig az Oszmán Birodalom határolta. A Tartományok pontos határai azonban csak 1811 nyarára alakultak ki.³⁴

2. térkép. Az Illír Tartományok 1809–1813

Map 2. The Illyrian providence in 1809–1813

Forrás: http://www.ukom.gov.si/index.php?eID=tx_cms_showpic&file=uploads%2Fpics%2FE0004952-19manjsa_04.jpg&width=800m&height=600m&bodyTag=%3Cbody%20style%3D%22margin%3A0%3B%20background%3A%23fff%3B%22%3E&md5=bf0061c6b35aef4a49946b281c4d91bd (a letöltés dátuma: 2011. március)

Napóleon az Illír Tartományok kormányzatáról 1809. december 25-én a Trianon palotában keltezett, 5162. számú dekrétumában határozott.³⁵ A nyolc fejezetből álló császári dekrétum alapvetően a Tartomány főtisztviselőinek – főkormányzó, pénzügyi főintendáns, igazságügyi főbiztos, haditengerészeti parancsnok, főkincstárnok – feladatait és megbízatásuk részleteit szabályozta. Rögzítette azonban, hogy „Az Illír Tartományok kormányzata a

hadügyet, a tengerészetet és a rendőrséget illetően a hadügyminiszter hatáskörébe tartozik; a pénzügyeket, a kincstárat, az igazságszolgáltatást, a belső igazgatást, a vallásokat és a közigazgatás minden egyéb részét illetően a pénzügyminisztérium hatáskörébe.”³⁶ A Tartományok élére kinevezett főkormányzónak és pénzügyi főintendánsnak ebből következően szigorú beszámolási kötelezettségei voltak a francia hadügyminiszter illetve pénzügyminiszter felé.³⁷ Egymáshoz való viszonyukat alapvetően a kollegialitáson alapuló mellérendeltség jellemezte. A dekrétum egy-egy fejezete szólt továbbá az adózásról, a költségvetés bevételeiről és kiadásairól, valamint a tartományban használt pénznemekről.³⁸

Az Illír Tartományok különleges helyzetet foglaltak el a Francia Császárságon belül. Egyrészt mert corpus separatumnak nem voltak közvetlenül határosak Franciaországgal, másrészt pedig külön igazgatás alatt álltak, s közigazgatási egységeit nem számolták hozzá a császárság megyéihez.³⁹

5. Az Illír Tartományok létrehozásának nagyhatalmi célja

Mint ahogyan az a korábbiakban is látható volt, a francia nagyhatalmi törekvések nem álltak meg a természetes határoknál, nem elégedtek meg azok nemzetközi elismertetésével, a függő köztársaságok rendszerének kialakításával, hanem túlmutattak azokon. Franciaország a gall befolyású Európa megteremtésére törekedett, s a kontinenst francia arculatúvá kívánta formálni. Ezért szüntette meg a Német-Római Császárságot, hozta létre a Rajnai Szövetséget, győzte le, majd aláta meg Poroszországot, Oroszországot, az Ausztriai Császárságot, s kényszerítette rájuk a kontinentális zárlatot. Merőben új típusú politika volt ez, amely az európai hegemonia megteremtésére törekedett.⁴⁰ Ebbe a folyamatba illeszkedett szervesen Napóleonnak az 1809. október 14-i schönbrunni döntése, amely Franciaország részeként létrehozta az Illír Tartományokat.

Az Illír Tartományok létrehozását számos nagyhatalmi, politikai, geopolitikai, diplomáciai és gazdaságpolitikai okok motiválták, melyek egymással összefüggő, el nem választható célrendszerként határozhatók meg. Ezek közül elsőként az Ausztriai Császárság meggyengítésére irányuló francia törekvéseket kell megemlíteni. A Habsburg Birodalom, majd annak nemzetközi jogi értelemben vett jogutóda, az Ausztriai Császárság, Napóleon legmakacsabb ellenfelei közé tartozott. Az 1806-ost leszámítva, valamennyi franciaellenes koalíciónak részese volt, s folyamatos katonai kudarcai ellenére újra és újra megpróbálkozott a Franciaország elleni katonai revánssal. Napóleon ennek ellenére a campoformiói, majd a lunéville-i békékben egyaránt nagyvonalúan bánt Béccsel. Mindez az 1805-ös pozsonyi béketárgyalások során már nem érvényesült, s az 1809-es schönbrunni béke sem hagyott kétséget afelől, hogy az Ausztriai Császárságot Napóleon másodrendű európai birodalomként kívánja degradálni. Olyan birodalomként, amely rákényszerített helyzetéből adódóan nem képes újabb kísérletet tenni Franciaország megtámadására. Ehhez az Ausztriai Császársággal közvetlenül határos, de ugyanakkor Franciaország részét képező Illír Tartományok kiválóan alkalmasnak bizonyultak.

Az Illír Tartományok északi, karintiai és karniolai területeiről kiindulva – mint ahogyan ezt az 1797-es és 1800-as hadjáratok is bizonyították – a francia erők szükség esetén rövid időn belül képesek voltak akár Bécs katonai fenyegetésre is. A polgári Horvátország irányából pedig, a Száván átkelve, a Magyar Királyság déli területeire történő behatolásra is módja nyílt a franciáknak. Ezen utóbbi lehetőség pedig éppen az 1809-es háború tapasztalatai alapján vált kiemelt fontosságúvá. A Magyar Királyság ugyanis az Ausztriai Császárság biztos és stabil hinterlandjának számított. A magyar nemesség félretéve rendi sérelmeit, katonailag és gazdaságilag egyaránt támogatta a Franciaország ellen küzdő Ausztriát.

Adókat és újoncok tízezreit szavazva meg a császári-királyi haderő számára, Napóleon ellen négy ízben is fegyverbe szólította az általános nemesi felkelést,⁴¹ érdektelennek mutatkozott a francia császár által önálló magyar királysággal kecsegtető 1809. május 15-én kibocsátott schönbrunni kiáltvánnyal⁴² szemben, s mindvégig lojális maradt a Habsburg dinasztiához. Ráadásul a Bécset fenyegető, majd azt el is foglaló franciák elől a császári-királyi család a Magyar Királyságba (Tata, Komárom) tette át székhelyét, s bizonyos politikai körökben komolyan felmerült annak a lehetősége, hogy a birodalom súlypontját nyugatról a Magyar Királyságba, nevezetesen Budára lenne célszerű áthelyezni. Ebből a szempontból tehát az Illír Tartományok kiemelt stratégiai jelentőséggel bírtak. Innen kiindulva ugyanis a francia csapatok áthaladva a szlavóniai területeken, közvetlenül a Dunántúlt, s a Duna völgyében előrenyomulva Budát is fenyegetni tudták. Az Illír Tartományok irányából tehát Bécs és Buda egyaránt elérhető távolságban volt, ami az Ausztriai Császárság biztos katonai sakkban tartását jelentette, s ezáltal egy lehetséges francia támadás bázisául szolgált.

Tengerpartjának elvesztése az Ausztriai Császárságot elvágtatta továbbá megbízhatóbb szövetségesétől, a főleg diplomáciai, de még inkább pénzügyi támogatójától, Angliától. Ráadásul tengeri kijárat hiányában megszűnt az összeköttetés a Mediterrániummal, ami súlyos gazdasági nehézséget okozott a birodalomnak. Ugyan akkor ennek következményeként felértékelődtek a Magyar Királyságban előállított mezőgazdasági és kézművesipari termékek.

A geopolitikai és nagyhatalmi szempontokat tovább vizsgálva, az Illír Tartományok egyfajta ütköző államként kiválóan alkalmasak voltak egyrészt egy északról jövő osztrák, másrészt pedig egy déli irányból fenyegető orosz, esetleg török katonai támadás tompítására. Mindeközben ellátták az Itáliai Királyság keleti határainak biztosítását és katonai fedezését.

Napóleon azonban nemcsak defenzív szerepet szánt az Illír Tartományoknak. Számára a térség egyben felvonulási területet is jelentett, jelenthetett egy esetleges orosz, illetve török ellenes offenzívához, s távlati célként akár az észak-afrikai angol érdekeltségek ismételt megtámadásának katonai támaszpontjaként szolgálhattak az Illír Tartományok. A terület birtoklása ugyanakkor potenciálisan egy törökellenes, a Balkán felosztását is magában foglaló francia-orosz együttműködés lehetőségét egyaránt kínálták. Megvalósításuk azonban nélkülözött minden reálpolitikai alapot. Az 1810-es évek elején kibontakozó francia-orosz ellentét minden ilyen elképzelést annullált.

Mindezek ellenére Francia Illíria megteremtésével Párizs – legalább is kontinentális hatalmának fennállásáig – az Adriai-tenger megkerülhetetlen tényezőjévé vált. Az Osztrák Isztria, Fiume és a Magyar Tengeremlék, a katonai Horvátország, Dalmácia, Ragusa és Cattaro, kiegészülve az Illír Tartományokhoz ugyan nem tartozó, de különleges geopolitikai jelentőséggel bíró Jón-szigetekkel, Franciaországot és szövetségését, az Itáliai Királyságot a térségben meghatározó szereplővé tette.

Az Illír Tartományok megszervezése és a terület kikötőinek francia ellenőrzés alá vonása a Napóleon által 1806-ban Berlinben meghirdetett kontinentális zárlat tekintetében is különös jelentőséggel bírtak. Az adriai térségben ugyan virágzott a csempészet, de ennek ellenére Párizs többé-kevésbé mégis érvényesíteni tudta akarátát. Miközben sikeresen zárta az angol árukat, helyreállította gazdasági kapcsolatait a levantei térséggel. Ezzel próbálta meg biztosítani a keletről jövő gyapotszállításokat, amelyek a hadsereg ruházati felszerelésének nélkülözhetetlen alapanyagát jelentették.⁴³

1809 októberében, az Illír Tartományok létrehozásának napjaiban, még maga a franciák császára sem gondolta, hogy Francia Illíria akár diplomáciai alku tárgyát is képezheti a jövőben. S erre nem is kellett soká várni. Már 1810 februárjában a dinasztikus házasságra készülő Napóleon, hogy a Mária Lujzával kötendő frigyhez Ferenc császár-király jóváhagyását elnyerje, a Metternichkel folytatott tárgyalások során mintegy alku tárgyává tette az Illír területeket.⁴⁴ A Tartományok átengedésére ekkor azonban mégsem került sor. A szo-

rult helyzetben lévő I. Ferenc engedni kényszerült. Akárcsak 1812 márciusában, amikor Napóleon az oroszországi hadjárat diplomáciai előkészítése során, az osztrák részvétel fejében tett hasonló irányú, kecsegtető ajánlatot.⁴⁵ A hatalmának csúcsán álló Napóleon azonban egyik alkalommal sem gondolta komolyan az Illír Tartományok átengedését.

Nem úgy 1813 júniusában, majd pedig ugyanezen év augusztusában, amikor Napóleon szorult katonai helyzetében ténylegesen késznek mutatkozott a Tartományok átengedésére, ha az Ausztriai Császárság távol marad az újabb franciaellenes koalíciótól. Ekkor azonban már Metternich volt fölényben, s az Ausztriai Császárság külügyeit irányító zseniális politikus a fegyveres közvetítés álláspontjára helyezkedve, nem érte be ennyivel. Ausztria 1813. augusztus 11-én – miután Angliával elfogadtatta, hogy győzelmük esetén Ausztria birtokába veheti az Illír Tartományokat és az Itáliai Királyságot – hadat üzent Franciaországnak.⁴⁶ Mindez megpecsételte a Francia Császárság sorsát. A lipcei csatában végleg szertefoszlottak a francia álmok, s Európa visszazökkenni látszott 1789 előtti állapotába. Mindez az Illír Tartományok sorsát is végleg megpecsételte.

6. Francia Illíria sorsa a lipcei csatavesztést követően

Napóleon 1812-es oroszországi katasztrofális katonai kudarcának következményeként 1813 tavaszán-nyarán újabb, immár a hatodik koalíció szerveződött Franciaország ellen. Miután a nagyhatalmak véd- és dacsövetségéhez az Ausztriai Császárság is csatlakozott, a szászországi főhadiszíntér mellett a franciáknak újabb frontszakaszon kellett a szövetségeseik katonai aktivitásra számítania. Ennek részeként a császári-királyi hadvezetés 1813. augusztus 17-én kétirányú támadást indított az Illír Tartományok visszaszerzése érdekében. A Karintia és Horvátország irányában kibontakozó hadművelet sikerét jelezte, hogy Eugène Beauharnais itáliai alkirály az előnyomuló császári-királyi haderővel szemben érdemi ellenállás kifejtése nélkül visszavonult. Ezzel az Illír Tartományok lényegében védelem nélkül maradtak. Ahhoz, hogy az Illír Tartományokban állomásozó francia erők a bekerítést elkerüljék, azonnali és gyors csapatkivonást kellett végrehajtaniuk. Illíria utolsó francia főkormányzója, Joseph Fouchet már augusztus végén elhagyta a tartományok központját, s székhelyét Laibachból Triesztbe, Görzbe, majd október elején Itáliába helyezte át. Az Itália irányába visszavonuló francia csapatok 1813. szeptember 16-án az Isonzó folyón átkelve lépték át az Illír Tartományok határát. A visszamaradt néhány elszigetelt francia helyőrség hamarosan megadta magát. Szinte napra pontosan négy évvel az Illír Tartományok schönbrunni születése után, 1813. október 14-én a trieszti francia helyőrség is kapitulálni kényszerült.⁴⁷ Illíriában ezzel végleg megszűnt a francia uralom.

A területet ismételten birtokába vevő Ausztriai Császárság a Bécsi Kongresszuson de jure is megszerezte a volt Illír Tartományok feletti hatalmat. Helyén 1815-ben létrehozták a Dalmát Királyságot, 1816. augusztus 5-én pedig az Illír Királyságot. Utóbbihoz Karintia, Karniola, Isztria és Görz területe tartozott.⁴⁸ 1822-ig az Illír Királyság keretében igazgatták az egykori Francia Illíriának azokat a területeit is, amelyek a Magyar Királyság részét alkották. Fiume és környéke, valamint Horvátországnak a Szávától délre eső jobb parti része csak ekkor került vissza a magyar korona fennhatósága alá.

Az Illyr Tartományokról az 1930-as évek végén találóan jegyezte meg az utazó: „Született a wagrami csatában, megkeresztelték a schönbrunni békében, meghalt a népek csatájában Lipcse mellett, s eltemették a Bécsi Kongresszuson.”⁴⁹

JEGYZETEK

1. Hahner Péter (1999): A nagy francia forradalom dokumentumai. Összeállította, fordította és a jegyzeteket készítette Hahner Péter. Osiris Kiadó, Budapest, 235–236. old.
2. Diószegi István (1997): A hatalmi politika másfél évszázada. História Könyvtár Monográfiák. Szerk.: Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 14–15. old.
3. Hahner Péter (1999): 276–278. old.
4. Uo. 276. old.
5. A francia forradalmi, majd napóleoni háborúk hadieseményeire és a magyar katonai szerepválalásra lásd: Zachar József (2002): Hungarian Soldiers in the French Revolutionary and Napoleonic Wars from Point of View of the Hungarian Nation. In. Király K. Béla, Veszprémy László (szerk.): A Millennium of Hungarian Military History. New York, 243–259. old.; Zachar József (2003): Háborúban trón és oltár védelmében, 1792–1815. In. Zachar József: „Egy ezred évi szenvedés”. Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Heraldika Kiadó. Budapest, 243–271. old.; Zachar József (2010): Háború, háború, háború... 1792–1815. In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr, 15–35. old.
6. Ferrero, Guglielmo (2000): Kaland Bonaparte Itáliában 1796–1797. Osiris Kiadó, Budapest.
7. Fest Aladár (1912): Fiume az első napóleoni háború idejében. In. A Tenger. 1912. II. rész. 87–105. old. III. rész. 170–190. old.; Szélinger Balázs (2007): Fiume a napóleoni háborúk idejében. In. Kövér Lajos (szerk.): Bonaparte Napóleon koronája és üzenete. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged, 71–73. old.
8. Hahner Péter (1999): 460–461. old.; Ferrero, Guglielmo (2000): 165–184. old.
9. Hahner Péter (1999): 474–478. old.; Ferrero, Guglielmo (2000): 223–244. old.; Goldstein, Ivo (1999): Croatia A History. McGill – Queen’s University Press. London. 56. old.; Tulard, Jean (1997): Napóleon. Osiris Kiadó. Budapest, 100. old.
10. Hahner Péter (1999): 474. old.
11. Uo.
12. Uo.
13. Uo.
14. Szász Erzsébet (1992): A tiltsi béke (1807. júl. 7.) Documenta Historica 2. A SZTE BTK Történész Diákkör Kiadványa. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
15. Hahner Péter (1999): 487–490. old.
16. Horváth Mihály (1873): Magyarország történelme VIII. Budapest, 208–220. old.; Bánlaky József (1941): A magyar nemzet hadtörténelme. 20. rész. Budapest, 128–205. old.
17. Horváth Mihály (1873): 269–270. old.; Bánlaky József (1941): 215–262. old.
18. Horváth Mihály (1873): 275–276. old.
19. Nagy István (2001): Az austerlitz csata. AETAS Történettudományi folyóirat. 2001/2. szám. http://www.aetas.hu/2001_2/2001-2-06.htm#P388_139283 (a letöltés dátuma: 2011. március).
20. Nagy István–Vizi László Tamás (2005/2006): Három császár csatája – két császár békéje. Rubicon. 2005/10–2006/1. szám. 9. old.
21. Pándi Eszter (2000): Napóleon Trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről (1809. december 25.) Documenta Historica 48. A SZTE BTK Történész Diákkör Kiadványa. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged, 19. old.
22. Nagy István–Vizi László Tamás (2005/2006) 9. old.
23. Horváth Mihály (1873): 340–341. old.; Veress D. Csaba (1987): Napóleon hadai Magyarországon 1809. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 8. old.
24. Horváth Mihály (1873): 342–343. old.
25. Horváth Mihály (1873): 352–354. old.
26. Bánlaky József (1941): 265–266. old.; Gömöry Gusztáv (1893): Ausztria hadereje az 1792-től 1866-ig folytatott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények. 1893. 404–406. old.
27. Bánlaky József (1941): 266–274. old.; Horváth Mihály (1873): 357–358. old.; Veress D. Csaba (1987): 36–37. old.
28. Horváth Mihály (1873): 384–386. old.; Bánlaky József (1941): 312–327. old.

29. Vizi László Tamás (2005): Znaimtól Schönbrunnig. Az 1809-es hadiév békeelőkészítési folyamatai. In. Beszteri Béla, Vizi László Tamás (szerk.): Béketeremtés – békefenntartás. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár, 50–54. old.
30. Vizi László Tamás (2005): 55–61. old.
31. Vizi László Tamás (2005): 62. old.
32. Uo.
33. Pándi Eszter (2000): 6. old.; Lampe, R. John (2000). *Yugoslavia as History. Twice there was a country.* Second edition. Cambridge University Press. New York. 41–43. old.
34. Pándi Eszter (2000) 6–7., 18. old.; Zachar József (2005): Egy hadtörténelmi epizód – Francia-Illyria katonai határárei 1809–1813. In. Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékeztetére. Budapest, 817–834. old.
35. A dekrétum magyar fordítását közli Pándi Eszter (2000): 27–34. old.
36. Pándi Eszter (2000): 27. old.
37. Pándi Eszter (2000): 28–30. old.
38. Pándi Eszter (2000): 32., 34. old.; Itt kell megjegyezni, hogy a napóleoni háborúk hatására jöttek létre a Habsburg Birodalom területén az első modern gazdaságirányítási szervezetek, a kereskedelmi és iparkamarák. 1811-ben az akkor Párizs befolyási övezetébe tartozó Lombardia és Velence területén alapítottak francia mintát követő kereskedelmi kamarákat, melyek Napóleon bukása után is tovább folytatták működésüket. Ezzel párhuzamosan – szintén a francia csapatok hatásának köszönhetően – 1811 novemberében Fiumében is felállították a kereskedelmi és iparkamarát, mely azonban a francia csapatok távozását követően (1814 októberétől) felhagyott működésével. Erre vonatkozóan: Zachar Péter Krisztián (2010): Kamarai autonómiák a polgári korban. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. LV. évf. 2010/1. sz. 40. old.
39. Lefebvre, Georges (1975): Napóleon. Gondolat Kiadó. Budapest, 465. old.
40. Diószegi István (1997): 41–44. old.
41. Vizi László Tamás (2007): Napóleon magyar ellenfelei: a nemesi felkelés a francia háborúk időszakában. In. Kövér Lajos (szerk.): Bonaparte Napóleon koronája és üzenete. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged, 143–152. old.; Vizi László Tamás (2010): A nemesi felkelés utolsó katonai erőpróbája: a székesfehérvári hadiszemle. In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr, 189–206. old.
42. Farkas Gábor (2010): A schönbrunni kiáltvány székesfehérvári fogadtatása, 1809 (1811). In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr, 45–53. old.
43. Lefebvre, Georges (1975): 517., 570. old.
44. Pándi Eszter (2000): 11. old.
45. Uo.
46. Pándi Eszter (2000): 11–12. old.; Lefebvre, Georges (1975): 643–644. old.
47. Diószegi István (1997): 51–52. old.; Pándi Eszter (2000): 21–22. old.; Zachar József (2005): Magyar katonai sikerek a Napóleon-ellenes hadjáratokban. In. Csohány János (szerk.): Szij Résző 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére. Budapest. II. k. 633–681. old.
48. Pándi Eszter (2000): 23. old.; Mérei Gyula (1981): Magyarország külkereskedelme 1790–1848 között. Századok, 1981. 482. old.
49. Paál Jób (1939): Egy elfelejtett országról... In. Székesfehérvári Friss Újság, 1939. február 12. 3. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánlaky József (1941): A magyar nemzet hadtörténelme. 20. rész. Budapest. Cambridge Modern History Atlas (1912).
- Diószegi István (1997): A hatalmi politika másfél évszázada. História Könyvtár Monográfiák. 4. Szerk.: Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

- Farkas Gábor (2010): A schönbrunni kiáltvány székesfehérvári fogadtatása, 1809 (1811). In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr.
- Ferrero, Guglielmo (2000): Kaland Bonaparte Itáliában 1796–1797. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fest Aladár (1912): Fiume az első napóleoni háború idejében. In. A Tenger.
- Goldstein, Ivo (1999): Croatia A History. McGill – Queen’s University Press. London.
- Gömöry Gusztáv (1893): Ausztria hadereje az 1792-től 1866-ig folytatott háborúkban. Hadtörténelmi Közlemények. 1893.
- Hahner Péter (1999): A nagy francia forradalom dokumentumai. Osiris Kiadó, Budapest. Összeállította, fordította és a jegyzeteket készítette Hahner Péter.
- Horváth Mihály (1873): Magyarország történelme VIII. Budapest.
- Lampe, R. John (2000). Yugoslavia as History. Twice there was a country. Second edition. Cambridge University Press. New York.
- Lefebvre, Georges (1975): Napóleon. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Mérei Gyula (1981): Magyarország külkereskedelme 1790–1848 között. Századok, 1981.
- Nagy István (2001): Az austerlitz csata. AETAS Történettudományi folyóirat. 2001/2. szám.
- Nagy István–Vizi László Tamás (2005/2006): Három császár csatája – két császár békéje. Rubicon. 2005/10–2006/1. szám.
- Paál Jób (1939): Egy elfelejtett országról... In. Székesfehérvári Friss Újság, 1939. február 12.
- Pándi Eszter (2000): Napóleon Trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről (1809. december 25.) Documenta Historica 48. A SZTE BTK Történész Diákkör Kiadványa. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Szász Erzsébet (1992): A tiltsi béke (1807. júl. 7.) Documenta Historica 2. A SZTE BTK Történész Diákkör Kiadványa. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Szélinger Balázs (2007): Fiume a napóleoni háborúk idejében. In. Kövér Lajos (szerk.): Bonaparte Napóleon koronája és üzenete. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Tulard, Jean (1997): Napóleon. Osiris Kiadó. Budapest.
- Veress D. Csaba (1987): Napóleon hadai Magyarországon 1809. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Vizi László Tamás (2010): A nemesi felkelés utolsó katonai erőpróbája: a székesfehérvári hadiszemle. In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr.
- Vizi László Tamás (2007): Napóleon magyar ellenfelei: a nemesi felkelés a francia háborúk időszakában. In. Kövér Lajos (szerk.): Bonaparte Napóleon koronája és üzenete. JATE Press Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Vizi László Tamás (2005): Znaimtól Schönbrunnig. Az 1809-es hadiév békeelőkészítési folyamatai. In. Beszteri Béla, Vizi László Tamás (szerk.): Béketeremtés – békefenntartás. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- Zachar József (2005): Egy hadtörténelmi epizód – Francia-Illyria katonai határőrei 1809–1813. In. Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékezetére. Budapest.
- Zachar József (2003): Háborúban trón és oltár védelmében, 1792–1815. In. Zachar József: „Egy ezred évi szenvedés”. Fejezetek a magyarság hadi történelméből. Heraldika Kiadó. Budapest.
- Zachar József (2010): Háború, háború, háború... 1792–1815. In. Bana József, Katona Csaba (szerk.): „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia I. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Mediawave Közalapítvány. Budapest–Győr.
- Zachar József (2002): Hungarian Soldiers in the French Revolutionary and Napoleonic Wars from Point of View of the Hungarian Nation. In. Király K. Béla–Veszprémy László (szerk.): A Millenium of Hungarian Military History. New York.
- Zachar József (2005): Magyar katonai sikerek a Napóleon-ellenes hadjáratokban. In. Csohány János (szerk.): Szij Rezső 90 éves. Írások az ünnepelt tiszteletére. Budapest. II. k.
- Zachar Péter Krisztián (2010): Kamarai autonómiák a polgári korban. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. LV. évf. 2010/1. sz.

MAJOROS ISTVÁN*

PÁRIZS ÉS A DÉLSZLÁV ÁLLAM SZÜLETÉSE

THE BIRTH OF THE JUGOSLAVE STATE AND PARIS

ABSTRACT

The study presents the role of France in the birth of the Jugoslave state during the World War I. The relations date back to the 16th century between the Balkans belonging to the Ottoman Empire counterbalancing the Habsburg Monarchy and France. At the end of the 19th century we can see French investments in the Serbian economy and some years before the World War I the economical relations became stronger between the two countries. After the defeat France helped the Serbian army to escape from the Balkans to Corfu, Bizerta and Thessaloniki and the Serbian army took parts in the military operations of the Allied Forces of Balkans under the command of Sarraill and Franchet d'Esperay and the main goal of the French policy was to liberate Serbia. At the end of the World War I the Balkans became strategical region for Paris that's why the Serbian efforts to unite the Jugoslave people were supported by the French policy. But at the same time the Jugoslave efforts and the Italian goals in the Balkans caused political tensions and a delicate situation for France. In spite of this Paris supported the creation of the new Jugoslave state under Serbian domination. The study presents the French policy during the World War I, the activity of the French minister, Fontenay in Belgrade and the French slavistes working in the favour of the Jugoslave unity.

Amikor Sándor trónörökös 1918. december 1-jén a belgrádi királyi palotában ünnepélyesen proklamálta a szerbek, horvátok és szlovénok egy királyságban való egyesülését, évszázados délszláv álom vált valósággá, s ebben Párizs támogatásának éppúgy szerepe volt, mint a szerb politikának, amely a délszláv egység megvalósítását történelmi küldetésének tekintette.¹

A francia kapcsolatnak évszázados gyökerei vannak. Franciaország a Balkánt is magában foglaló Oszmán Birodalomban a 16. századtól jelen van, hogy támogassa a térségben azt a nagyhatalmat, amely képes ellensúlyozni a Habsburgokat.² A 19. század elején az első szerb felkelés idején 1809 októberében Karadjordje, a felkelés vezetője az éppen Bécsben tartózkodó Napóleonhoz küldte Vučinić kapitányt azzal az üzenettel, hogy Szerbia francia protektorátus alá kerüljön. A császár azonban már nem volt Bécsben, mert közben elindult Párizsba. A kapitány ezért a második üzenetet már a francia fővárosba vitte, de csak a külügy egyik osztályvezetőjéig jutott el a levél, Napóleon nem kapta meg.³ A térséggel azonban a császár kapcsolatban maradt, hiszen létrehozta az illír provinciákat, ahol Ljubljana fővárossal Dalmácia, Isztria, Karintia, Krajna és Horvátország egy része egyesült.⁴ Az illír nevet aztán 1814 után a Ljudevit Gaj nevéhez kapcsolódó mozgalomban találjuk meg. S bár Niederhauser Emil szerint Gaj az 1836-ban indított Illír Újság című lapjának illír elnevezését „...a napóleoni korszak tartományának nevéből kölcsönözte”,⁵ tegyük mindjárt hozzá: a gaji illírismus előzményeit jóval a napóleoni illír tartományok előtt kell keresnünk.⁶

* MTA doktora, tanszékvezető, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

Érdekes módon a széttagoaltságban élő európai etnikumok első egyesült változatait a napóleoni Franciaország hozta létre Németországban, Itáliában és a Balkánon is. Maradjunk még egy tényező erejéig a 19. században. A nemzeti ébredés korában két megoldás kínálkozott valamiféle nemzeti egység megteremtésére: a francia jakobinus modell, amelyben állam és nemzet szerves egységet alkot, valamint a romantikus német elképzelés, amely elsősorban a nyelvre, a kultúrára helyezte a hangsúlyt. A szerbek az első változat hívei voltak, melyhez hozzátették a középkori önálló szerb állam emlékét, a szláv szolidaritást, s e hatások Garašanin, szerb belügyminiszter 1844-es Tervezet című programjában öltöttek először testet, s ebben az illírizmushoz hasonlóan a délszlávok egy államban való egyesítését tűzte célul, de szerb vezetés alatt.⁷ Ez egyben hosszú távú külpolitikai programot is adott a szerb államnak. A Tervezet megszületésében a párizsi emigrációban élő Czartoryskinek nagy szerepe volt, s abban is, hogy Lajos Fülöp Franciaországa felé igyekezett fordítani a szerbeket. A belgrádi külpolitika azonban igazán csak a 20. század elején fordult Párizs felé az 1903-as katonai puccsot követően, amikor Karadjordjević Péter került trónra. Az új uralkodó 1858 óta élt száműzetésben, s hosszabb időt töltött Franciaországban is, ahol a saint-cyri katonai iskolában tanult. Ebből következően a szerb külpolitika az ekkor már szövetségben álló Franciaország és Oroszország felé irányult. Ennek közvetlen következménye az volt, hogy amikor kitört a vámháború (disznóháború, 1906–1911) Belgrád és Bécs között, Franciaország segítségével szállították a húst Szalonikin át nyugatra. Tegyük azért mindehhez azt a tényt, hogy a Balkán Párizs számára ekkor másodlagos térség volt politikailag és gazdaságilag⁸ egyaránt. Változás közvetlenül az első világháború előtt, 1912-ben következett be, mivel a Balkán Németország érdekszférájába is bekerült, s ehhez jött még az a tény, hogy Berlin a Közel-Keleten is érdekelt lett, így Németország riválisként jelentkezett Párizs, sőt az egész antant számára. A 20. század elején pedig bizonyos francia politikai körök úgy ítélték meg, hogy a francia diplomáciának szakítania kellene a Bismarck által kialakított európai renddel, így a francia–orosz szövetségre alapozott nagyhatalmi politikával és a kisállami törekvéseket kellene támogatnia. Ez gyakorlatilag a III. Napóleon által képviselt külpolitikát jelentette volna. Ennek az irányzatnak azonban közvetlenül az első világháború előtt nem volt realitása, mivel az alliance de revers, az ellensúly politika, hatékonyan működött Berlinnel és szövetségi blokkjával szemben.⁹

A balkánháborúk idején érdemes megemlíteni Jean Pélissier nevét, aki hírszerzői és újságírói minőségben 1912. április–májusban járt a Balkánon, mint a Dépêche, az Indépendance Belge és a Manchester Guardian tudósítója, s találkozott Milovanović szerb és Gésov bolgár miniszterelnökkel. Tőlük tudta meg az 1912. március 13-i szerb–bolgár, s a május 29-i görög–bolgár szövetségek létrejöttét. Párizsba visszatérve figyelmeztette a kormányt egy balkáni háború közeli kitöréséről. Tudott Macedónia tervezett felosztásáról Szerbia és Bulgária között, a francia kormány azonban nem hitt neki. 1912 októbere és 1913 augusztusa között a Dépêche különtudósítójaként küldött híreket a balkáni háborúról. Ekkor építette ki kapcsolathálózatát a térségben, pl. Dimitrieviccsel, a Fekete Kéz nevű szerb titkos szervezet főnökével.

Az első világháború előtt, főleg a balkánháborúk, majd az első világháború idején a francia szlavisták, Ernest Denis,¹⁰ Pierre de Lanux¹¹ vagy Louis Léger¹² a délszláv törekvések propagátorai és a francia politika támogatói voltak.¹³ E névsorhoz még hozzátehetjük Boppe¹⁴ nevét, aki az első világháború alatt követként Franciaországot képviselte Belgrádban, s a szerb hadsereggel vonult vissza 1915–1916-ban. Vagy Raoul Labry-t, aki az első világháború alatt a francia orvosi misszió tisztjeként segített a szerbeknek.¹⁵ Denis, Léger és mások támogatták az 1915. május elsején Londonban létrejött Délszláv Bizottságot is, melynek lapja a Bulletin Yougoslave Párizsban jelent meg. A lap 1916. április elsejei száma ismerteti a bizottság elnökének nyilatkozatát, melyet Ante Trumbić az Écho de Paris-

nak adott. Ebben annak szükségességét hangsúlyozza, hogy a germán faj és a Kelet között létre kell hozni egy hatalmas délszláv államot, mivel a szerb hadsereg veresége miatt az ellenség olyan pozíciót foglal el, ahonnan az antant hatalmakat minden irányban fenyegetheti. És szerinte a délszláv egység megteremtése a békét jelenti a Balkánon.¹⁶ 1916. március végén Sándor trónörökös Franciaország vendége volt. A tiszteletére adott vacsorán Poincaré köztársasági elnök hangsúlyozta, hogy a szövetségesek felszabadítják Szerbiát és helyreállítják függetlenségét.¹⁷ A régens herceget elkísérő Pasić miniszterelnök az *Écho de Paris*-nak adott nyilatkozatában szintén délszláv egységről beszélt: „A mi ideálunk a nemzeti egység, melynek során egy államban kell egyesíteni fajunk egészét: a szerbeket, horvátokat, szlovénokat.”¹⁸ A Délszláv Bizottság és a szerbek között azonban voltak nézeteltérések. A bizottság szerb-délszláv föderációban vagy konföderációban gondolkodott, míg Pasić egy centralizált, Macedóniától Szlovéniáig terjedő Nagy-Szerbiában, a Monarchia délszláv területeit is beleértve, s elutasította az egyenlőségen alapuló szerb–horvát dualizmust. Pasić magatartása azonban változott, főleg orosz nyomásra, mivel Miljukov, az orosz ideiglenes kormány külügyminisztere egy demokratikus szerb-délszláv uniót akart a térségben. S bár Steed és Seton-Watson angol publicisták a horvátok, szlovénok és a szerbek egységének voltak a szóvivői, mégis az általuk létrehozott nagy-britanniai Szerb Társaság ellenezte a szerb dominanciára alapozott délszláv uniót. A londoni Délszláv Bizottság azonban kihasználta a franciák érzelmi viszonyulását a szerbek szenvedései iránt az 1915–1916-os visszavonulás, a keresztút során, s a már említett szlavista tudósok segítségét is igénybe vették a délszláv célok érdekében. Érdemes megemlíteni Vesnić, párizsi szerb követ előadását a Sorbonne nagy előadójában 1917. február 8-án, melyben pontosítja a szerb szó jelentését. Azt hangsúlyozza, hogy széles értelemben kell használni ezt a fogalmat, mert a Szerbián kívül élőkre, sőt a horvátokra és a szlovénokra is vonatkozik, mert egy népet alkotnak és közös a cél, amely két szóban foglalható össze: egység és szabadság.¹⁹ Párizs adott helyet Sándor régens herceg és Ante Trumbić találkozájának is. Ezt követően Korfuban nehéz tárgyalások eredményeként megszületett a korfui deklarációként ismert dokumentum, melyet 1917. július 20-án írtak alá. Ebben elfogadták, hogy a győzelem után a Karadjordjević dinasztia vezetésével létrejön a szerbek, horvátok és szlovénok királysága, egy független és demokratikus állam, amely tiszteletben tartja a vallások szabadságát és a latin, illetve a cirill ábécét. De míg Trumbić úgy értékelte az egyezményt, hogy ezzel véget ért a nagyszerb ideológia s a délszláv federalizmus győzött, addig Pasić változatlanul a központosítás híve, s a párizsi újságokban Nagy Szerbiára helyezi a hangsúlyt. Az a véleménye, hogy Szerbia, egyetlen független délszláv államként egymagában képviseli a jugoszláv ügyet. Pasić magatartása és nézetei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a Délszláv Bizottságot 1918-ig az antant nem ismerte el. A szövetségesek táborában a korfui határozat elfogadásához is időre volt szükség. Amerikai részről erre 1918 júniusában került sor. Az angolok 1918. július 25-én nyilatkoztak kedvezően, s a francia diplomácia szótárában a jugoszláv állam kifejezés 1918. június 26-án jelent meg először.²⁰

A franciák az első világháború alatt a Balkánon elsősorban a szerbekhez kötődtek. Az összeomlást követően a szerb hadsereg mintegy 150 ezernyi katonájának sikerült kitörnie, s 1916. január végén az adriai kikötőkben francia, angol és olasz hajók várták a menekülteket, a túlélőket. A királyt és a vezérkart Korfura vitték, a csapatokat Tunéziába, Bizerta kikötőjébe. A civilek pedig Olaszországon keresztül Franciaországba mentek. A szerb csapatokat végül Szalonikibe vitték, ahol a balkáni antant haderők részét alkották, s részt vettek a balkáni antanthaderő akcióiban. Érdemes megjegyezni, hogy a szövetséges erők balkáni parancsnokával, Sarraill tábornokkal jó a szerbek kapcsolata, míg a többiekkel, olaszokkal, görögökkel vagy az angolokkal kevésbé. Egy egyezmény is kötöttetett a franciák és a szerbek között, melynek értelmében Sarraill a szerb hadsereg operációs parancsnoka, a

szerb erők részt vesznek Ausztria-Magyarország elfoglalásában, ugyanakkor „Belgrád érdekeit számításba veszik a délszláv kérdés megoldásánál”. A háború alatt a szerb kormány angol és francia pénzügyi támogatást kapott a hadsereg talpra állítására, s ez a segítség lehetővé tette, hogy egy 140 ezer fős hadsereget szereljenek fel. A szerb hivatalos lap az előbbiekkal kapcsolatban 1916 májusában azt írja, hogy örökké hálások lesznek a franciáknak a kapott segítségért.²¹ 1918 júniusában Franchet d’Esperey lett a balkáni szövetséges erők parancsnoka, aki szeptember közepén offenzívát indított. Clemenceau francia miniszterelnök keleti katonai akciótervében, melyet Franchet d’Esperey-nek küldött, első helyen szerepel Szerbia teljes felszabadítása.²² A szövetséges erőkkel a szerbek áttörték a bolgárok vonalát, szeptember 29-én Szófia fegyverszünetet kért, november elsején pedig a szerb hadsereg Sándor régens herceggel és Franchet d’Esperey-vel bevonult Belgrádba.

Egy dátum nélküli, de feltehetően 1918 novemberében készült francia jegyzék összefoglalja a közép-európai francia politika céljait.²³ A dokumentum szerint a délszláv térségben élő népek nincsenek igazán felkészülve az új helyzetre, s közben Olaszország bármelyik pillanatban véres konfliktusokat idézhet elő a Balkánon. Ez utóbbi tényező miatt Franciaország kényes és ellentmondásos helyzetbe került. A félsziget ugyanis felértékelődött, mert az Adria, a Fiume-Belgrád vonal a Szövetséges Keleti Hadsereg, és a Berthelot tábornok parancsnoksága alatt álló Dunai Hadsereg ellátása szempontjából fontos lett Franciaországnak. Még a háború alatt a londoni egyezményben az olaszoknak tett területi ígéretek s a délszláv igények azonban olasz–jugoszláv konfliktus veszélyét hordozták magukban. Ezért a franciák már a háború alatt sem voltak igazán érzékenyek sem a nagyszerb, sem a Délszláv Bizottság törekvéseire a két csoport közötti ellentétek miatt, s azért sem mert az új államot törekenynek tartották. Párizs nem egyértelmű magatartását az is magyarázza, hogy a háború alatt nem voltak területi követelései a Monarchiával szemben, s ekkor még úgy vélték, hogy a kettős monarchia akár Németország geopolitikai ellensúlyaként is megtartható. Igaz, a tervek között szerepelt az az elképzelés is, miszerint egy cordon sanitaire a kis államokból szerveződik, s ebben a szlávok is szerepet kapnak.²⁴ A háború végén azonban Párizs úgy vélte, hogy az új délszláv állam a balkáni és a közép-európai egyensúly szempontjából fontos lehet számára. De azzal is tisztában volt, hogy Belgrád segítség nélkül nem képes katonai erőfeszítésre. És a szerbek valóban várták, sőt kérték is a segítséget. Ezt látjuk 1918 decemberében, majd 1919 márciusában: az 1916-os, illetve 1918-as egyezmény keretében kértek további támogatást a hadsereg megerősítéséhez. A régens herceg a magyarországi eseményekre hivatkozva kért segítséget, hogy a szerb hadsereg létszámát 140 ezerrel 250 ezer főre lehessen emelni. Franchet D’Esperey szerint ezt a támogatást meg lehet adni, mivel Szerbia képviseli „az egyetlen komoly és szervezett erőt, amelyre számíthatunk, hogy helyreállítsuk a rendet a Balkánon és Magyarországon”. A francia tábornok szerint a lehető legerősebb jugoszláv hadsereg van szükségük Magyarországon és Olaszországon miatt. Hozzáteszi még, hogy Dél-Oroszországban a franciák visszaszorulóban vannak, s a kommunizmus Ausztriában is fejlődik, és a bolsevizmus elérheti Bulgáriát és Törökországot is.²⁵ A szerb hadsereg létszámának a növelését a szerb vezérkari főnök, Mišić tábornok is fontosnak tartotta, mert a hadsereg állapota nem teszi lehetővé a támadó hadműveletekben való részvételt, mert ruházattal, élelmiszerral való ellátása nem kielégítő.²⁶ Selves kapitány jelentése alátámasztotta a vezérkari főnök megállapítását.²⁷ Mišić tábornok azt is hozzátette, hogy a hadsereg említett nehézségeihez politikai tényezők is járulnak, mivel az új királyságot az antant államok még nem ismerték el, s az állam határai sincsenek megállapítva, emiatt a hadsereg az ország különböző részein található. Mind ez azért fontos, mert a Magyar Tanácsköztársaság elleni katonai akcióban a francia vezetés számított a szerb hadseregére, amelyet a balkáni hadjárat alapján kitűnőnek tartott. Tudták azonban, hogy a szerbek elégedetlenek a szövetségesekkel, s főleg a franciáknak csalódtak

az olaszokkal szembeni elkötelezettségük, s a Bánát kérdésében kialakult szerb-román konfliktusban játszott óvatos francia politika miatt.²⁸ A bizalmat az erősíthette, ha Franciaország, Anglia s Olaszország elismeri a délszláv államot²⁹ és a szerb hadsereg támogatást kap.

Clemenceau még 1918. november 5-én kötelezettséget vállalt, hogy a fegyverszünet előtt semmiféle délszláv államot nem ismernek el. Ennek oka az olasz–jugoszláv ellentétekben, konfliktus lehetőségekben keresendő, illetve azokban az ígéretekben, melyeket az olaszoknak és a szerbek tettek a háború alatt. Az 1915. április 26-i londoni egyezményben ugyanis az angol, a francia és az orosz kormány elismerte Róma jogát Dél-Tirolra (a Brenner-hágóig), Triesztre és környékére, Goriziára, Isztriára a hozzátartozó szigetekkel együtt, Dalmácia északi részére s a szigetekre, Valonára, a Szani szigetekre. Elismerték az Albánia feletti olasz protektorátust, s a Dódekanészosz-szigetekre való jogát is. A helyzetet bonyolította, hogy ugyancsak 1915-ben az antant a szerbeknek ígérte Boszniát, Hercegovinát, Dalmácia egy részét, Szlovéniát, Horvátországot, Fiumét, a Bácskát, Bánátot, s bizonyos osztrák tartományokat is. Az ellentmondásokat valahogy fel kellett oldani, vagy legalább kivárni egy kevésbé konfliktusokkal terhelt nemzetközi helyzetet. Amíg Párizs kivárt és habozott az elismerést illetően, addig egyik diplomatája, Joseph de Fontenay, belgrádi követ több levelében, jelentésében állt ki a szerbek mellett. A diplomata 1917 szeptemberétől 1921 márciusáig képviselte Franciaországot a szerbek mellett. Írásaiban egy erős, centralizált délszláv állam létrehozását szorgalmazza, mert véleménye szerint a térség kisállamai a bizonytalanság forrásai lesznek. Veszélyesnek ítélte a horvát szeparatizmust, mivel Horvátország önmagában nem fejlődőképes, ezért valamelyik szomszédos országra kell támaszkodnia, s ez csak Ausztria lehet, hiszen Magyarország túlságosan gyenge, az olaszok pedig ellenségesek a horvátokkal szemben. Egy horvát-osztrák együttműködést viszont csak német befolyás alatt tudott elképzelni, s ez máris azt a víziót jelentette, hogy a németek kijutnak az Adriára. Fontenay szerint ezt csak úgy lehet elkerülni, ha Belgrád dominanciája alatt szilárdul meg a délszláv egység, s ez Franciaország számára is biztonságot jelent. Másrészt nagy Jugoszlávia nem csupán a németellenes gyűrű része lehet, hanem azt is megakadályozhatja, hogy az oroszok kijussanak az Adriára. Franciaország tehát a balkáni népekben támaszt találhat. A 12 milliós délszláv állam ugyanis több, mint egy milliós hadsereget állíthat fel, melynek magja a szerb hadsereg lesz, amely a háború éveitől már bizonyított. Az Adriától a Fekete-tengerig terjedő térségben azonban ez az egy milliós hadsereg sem lesz elegendő, ezért szükség lesz a román hadsereg támogatására is. Felhívja aztán a figyelmet arra, hogy figyelni kell Magyarország politikai orientálódására is. Úgy véli, hogy a magyarok közeledése Jugoszláviához jobban megfelelne gazdasági érdekeiknek, mint az olaszokhoz való közeledés. És mivel szerinte a Belgráddal való közeledés valószínű, ezért a délszláv diplomácia feladata az lesz, hogy kibékítse egymással Budapestet és Bukarestet. Elismeri, hogy ez nem lesz könnyű, mert mély gyűlölet választja el a magyarokat a románoktól. Jugoszláviának, Magyarországnak és Romániának azonban egy dunai–balkáni blokkot kell létrehoznia, amely köré a többi szomszéd csoportosítható, s így a németek ellenében egy hatalmas védőgát keletkezik. E tömörülés elejét Csehszlovákia alkotja, a végét pedig Görögország, amely máris is jelezte, hogy együtt halad Jugoszláviával. Fontenay szerint ez a blokk igen értékes védelmi garanciát jelent majd Franciaországnak Európa déli része felől. Véleménye szerint e tömörülés magja Jugoszlávia lesz, amely a délszláv – román szövetségre épül. S e kapcsolatot személyes összetartozással is meg kell erősíteni, s ez Fontenay szerint Sándor régens herceg házassága lehet egy román hercegnővel.³⁰ Április 10-i jelentésében a diplomata Franchet d'Esperey véleményét ismerteti Pichon francia külügyminiszternek.³¹ A tábornok szerint a bolsevizmus megállítása fontos, ezért gyorsan kell cselekedni. A legjobb megoldásnak azt tartaná, ha a Magyaror-

szág környékén található egyetlen egészséges és erős elemre, Jugoszláviára támaszkodnak. Ennek érdekében végre el kell ismerni az új államot, ahogy ez megtörtént Csehszlovákia vagy Lengyelország esetében. Az elismerés azonban még váratott magára, ezért a szerb vezetés áprilisban³² úgy döntött, hogy nem vesz részt a Magyarország elleni katonai akcióban, mert az antant még nem ismerte el a jugoszláv államot, jóllehet Csehszlovákiával és Romániával szemben ezt a lépést megtette. Sérelmezte azt is, hogy az ország területén még mindig idegen csapatok találhatók, mintha ellenséges állam lenne, s a határok is bizonytalanok. Az érvek között szerepelt az is, hogy Szerbiának tartalékolnia kell katonai erejét egy esetleges bolgár veszéllyel szemben Macedóniában s egy olasz fenyegetést is számításba vettek Albániában.³³ Fontenay azzal riogatta a francia külügyi vezetést, hogy Belgrád vagy az oroszok vagy a németek felé orientálódik a jövőben, ha Franciaország nem érezteti: a délszlávok számíthatnak rá.³⁴

Az új délszláv állam elismerése azonban késett, s ezzel összefüggésben a szerb hadsereg támogatása is. A kérés teljesítése ugyanis korántsem volt egyszerű, mivel a szerb igények kielégítése Romániát és Olaszországot egyaránt nyugtalanította volna. Az utóbbi ráadásul a fiumei ügy miatt különösen érzékeny volt. Emellett Párizs saját pénzügyminisztériumának a véleményét sem hagyhatta figyelmen kívül. S bár Klotz pénzügyminiszter egy jegyzékben világosan megfogalmazta, hogy Franciaország nem engedheti meg magának a terhek növelését, annyit azonban mégis hozzátett, hogy a döntést az angol magatartástól teszi függővé. London azonban, s ott is a kincstár, nemet mondott a támogatásra, így a francia pénzügyminisztérium is.³⁵ Mindez nem jelentette azt, hogy Párizs közömbössé vált volna a szerb ügyekben, hanem a helyzet bonyolultságát mutatta, s azt, hogy egy külpolitikai akciónál a külügynek a hadüggyel és a pénzügyminisztériummal egyaránt egyeztetnie kell, sőt, ki kell kérnie London véleményét is, miközben figyelembe kell venni az adott térség bonyolult diplomáciai és katonai viszonyait. A szerb hadsereg anyagi támogatásának kérdése tehát nem került le a napirendről, csak a jövőbe tolták el, s változatlanul a mindenkori nemzetközi helyzetnek éppúgy függvénye maradt, mint a francia érdekek változásainak.

Az elismerés kérdése bár váratott magára, de még 1919-ben megoldódott. Párizs 1919. június 4-én ismerte el a délszláv államot, s Fontenay július 7-én adta át új követi megbízólevelét.³⁶ Az elismerés elhúzódásában, fentiek mellett az is szerepet játszott, hogy kiderült: a francia és a délszláv geopolitikai célok nem esnek egybe. Franciaország ugyanis a szerbek támogatására Közép-Európában, s főleg a Duna medencéjében számított, míg Belgrádot elsősorban a balkáni kérdések érdekelték.³⁷ Ennek ellenére a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrehozásában fontos szerepe volt Párizsnak. S, hogy az új állam majd hol foglal helyet a francia politikában, az elkövetkező évek mutatták meg. A háborút követő bizonytalanságok után azonban úgy tűnt, Párizs belgrádi politikájában a hadsereg és a dinasztia lesz a biztos pont.³⁸

JEGYZETEK

1. Grumel-Jacquignon, François: La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France, Peter Lang, Bern 1999. 16. old. 38. old.
2. Lanux, Pierre de: La Yougoslavie. La France et les Serbes. In: Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918. Choix de textes, notes de présentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović, Narodna Knjiga, Beograd 1988. 169. old. I. Ferenc és Szulejmán között a kapcsolat már 1536-ban létrejött, amikor Ibrahim pasa és Jean de La Fôret francia nagykövet az ún. kapitulációkról tárgyalt. Mantran, Robert (sous la direction de): Histoire de l'Empire ottoman, Fayard, Paris, 1989. 222. old.

3. Castellan, Georges: Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle), Fayard, Paris, 1991. 252. old.
4. Napóleon az 1805-ös pozsonyi békében kapta meg Dalmáciát és Isztriát, s e területeket az Itáliai Királysághoz csatolta. 1807-ben Cattarót és Dubrovnikot is hozzákapcsolták. Az 1809-es schönbrunni békében Bécsnek le kellett mondania Karintiáról, Krajnáról, Zágráb megye nyugati részéről és a horvát határőrvidéknek a Száva folyótól délre eső területéről. Napóleon a pozsonyi és a bécsi békében megszerzett területekből szervezte meg Francia Illíriát Ljubljana központtal, s a tartomány élére Marmont marsallt nevezte ki főkormányzói rangban. Perényi József–Arató Endre: Jugoszlávia története, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 88. old. Tulard, Jean: Napóleon, Osiris, Budapest, 1997. 214., 435. old.
5. Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában, Kossuth, Budapest, 1976. 155. old.
6. A 17. század első felében dolgozó Tomko-Mrnavić szerzetes illirizmusában még egyházi szempontok voltak a meghatározók, addig a kortárs Križanić koncepciójában egyszerre találunk pánszláv és nemzeti gondolatot. Ritter-Vitezović 1700-ban írt könyve pedig a délszláv-illír összetartozást hangsúlyozta. A 18. század végén Katančić, a pesti egyetem régészprofesszora ugyancsak a nemzeti koncepciót erősítette, ezúttal archeológiai alátámasztással. Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei, Akadémiai, Budapest, 1975. 17–23. old.
7. Castellan: 305–306. Niederhauser: 186. old.
8. Az 1880-as években a szerb bányákban belga és francia befektetőket találunk. A Belgiumban alapított *Société industrielle serbe* 1887-ben kezdte meg a timoki szénmedence kiaknázását, majd Crveni Bregben ólmot, Majdanpekben pedig rezet bányásztak. A franciák pedig Rebeljben a réz, Zajačában pedig az antimon bányászatában voltak érdekeltek. Meg kell említeni még a francia kölcsönöket, melyeket Szerbia elsősorban fegyverek vásárlására fordított. 1907 és 1911 között a legjelentősebb francia fegyvergyártó cég, a Schneider - Creusot, 50 millió frankos hadimegrendelést kapott. 1914-ben Párizsban 800 millió franknyi beruházása volt a szerb államban. Ha összevetjük a többi balkáni állammal, hasonló összegeket találunk: Románia, 780 millió, Görögország 700 millió, Bulgária 512 millió. A balkáni francia tőkebefektetések a tőkekihelyezés egészének 6-7%-t tették ki. Ennek ellenére 1902 és 1914 között mintegy megháromszorozódik a francia tőkebefektetések összege az említett négy államban (1902 – 970 millió frank, 1914 – 2.800 millió frank), s ez mutatja a térség felértékelődését a francia politikában. Castellan: 331. 343. Girault, René: Les Balkans dans les relations franco-russe en 1912, Revue historique, 1975/janvier-mars, 158–162. old.
9. Soutou, Georges-Henri: Jean Pélissier et l'Office Centrale des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des nationalités. In: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. 15–16. old.
10. Denis elsősorban a csehek támogatójaként ismert, de tevékenysége kiterjedt a délszlávokra is, főleg a szerbekre. 1873-ban járt először Belgrádban, majd 1910-ben ismét visszatért, de volt Horvátországban és Boszniában is. 1908-tól Párizsban és más francia városokban előadásokat tartott szerbekről, délszlávokról. Feltehetően ennek köszönheti, hogy a szerb akadémia levelező tagjává választotta. A térség iránti érdeklődését a boszniai annexió válság váltotta ki. Már az 1915-ben alapított folyóiratában – La Nation Tchèque – egy részt a szerbeknek és a délszlávoknak tartott fenn, majd 1917-megalapította a havonta megjelenő Le Monde Slave című lapját. 1915-ben pedig egy könyvet publikált La Grande Serbie címmel.
11. Publicista, s a balkánháborúk idején ismerte meg Szerbiát. 1914-től számos cikket, tanulmányt közölt Szerbia történetéről, irodalmáról.
12. Az első francia szlavisták egyike. 1864-ben volt először Csehországban. 1885-ben a Collège de France tanára, a Mickiewicz tiszteletére még 1840-ben (Victor Cousin kezdeményezése) létrehozott szláv nyelvek és irodalmak tanszékének a vezetője.
13. Grumel-Jacquignon: 36. old.
14. A Balkán és a Közel-Kelet érdekelte, és számos munkát jelentetett meg e térségekről, főleg dokumentumokat: Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon Ier de 1809 à 1814; Az első világháborús szerb visszavonulásról: A la suite du gouvernement serbe. De Nich à Saint-Jean de Medua.

15. 1916-ban Párizsban jelent meg Avec l'Armée serbe en retraite. A travers l'Albanie et le Monténégro című munkája.
16. Une digue slave en travers du flot allemand, Bulletin Yougoslave, 1916. április 1.
17. Le prince Alexandre de Serbie en France, Bulletin Yougoslave, 1916. április 1.
18. L'idéal serbe devant les Alliés. Bulletin Yougoslave, 1916. április 1.
19. Libération et unification des Yougoslaves. Discours prononcé par M. Milenko R. Vesnic plénipotentiaire de Serbie en France et en Belgique, au grand Amphithéâtre de la Sorbonne, le 8 février. Bulletin Yougoslave, 1917. február – március.
20. Grumel-Jacquignon: 10-16. old. Castellan: 400-401. old. Castellan szerint a jugoszláv állam kifejezés megjelenése: június 29.
21. Jardin, Pierre: Diplomatie, stratégie et finances: le cas de la Yougoslavie, In: Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929, Chateau de Vincennes 2001. 618. old. Galántai József: Az első világháború, Gondolat, Budapest, 1980. 274. Grumel-Jacquignon: 8. old.
22. Plan d'action militaire en Orient, Paris 7 octobre 1918. Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918-1932. Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Volume I. octobre 1918 – août 1919. Documents recueillis par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos. La préparation de ce volume fût établie en collaboration avec Zoltán Dercze, Katalin Litván et István Majoros sous la direction de Magda Ádám. Akadémiai Kiadó, Budapest, Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences, 1993. (DDFHBC) 4. dok.
23. Note sur la politique française en Autriche-Hongrie, DDFHBC. 30. dok.
24. Jardin: 617. old. Gradwohl, Paul: Genèse et mise en oeuvre du contrôle militaire interalliée en Hongrie: un exemple de politique militaire française au centre de l'Europe en 1917–1927. Thèse d'histoire, doctorat nouveau régime, sous la direction de Jean Béranger. Kézirat. Megvédve 1999. június 28-án – Université de Paris-Sorbonne (Paris IV). 260. old. Grumel-Jacquignon: 7. old.
25. Jardin: 619. old. Hovi, Kalervo: Cordon sanitaire or barrier de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, Turku 1975. 203. Grumel-Jacquignon: 44. old.
26. DDFHBC vol. I. 320. dok. De Lobit távirata Franchet d'Esperey-nek. Belgrade, 5 avril 1919.
27. A kapitány szerint a fegyverzet és a muníció terén is hiányosságok vannak. Extrait du rapport du capitaine de Selves sur le 1er voyage Paris-Belgrade du 26 avril au 3 mai 1919. Paris, 19 mai 1919. Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris (MAE) 1918–1940. Yougoslavie vol. 45. ff. 114–117.
28. DDFHBC volume I. 316.dok. Avis sur l'appui serbe contre le bolchevisme hongrois, 4 avril 1919.
29. Norvégia 1919 január végén, az USA február elején, Görögország, Svájc március elején ismerte el a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot. Az új szláv államoktól, Csehszlovákiától és Lengyelországtól ugyancsak megkapta az elismerést. MAE 1918–1940. Yougoslavie vol. 45. f. 27. Exposé du Président du Conseil, M.Protić fait à Belgrade devant la Représentation Nationale des Serbes, Croates et Slovènes, le 22 mars 1919.
30. Pavlovic, Vojislav: Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France. Le vicomte Joseph de Fontenay, envoyé plénipotentiaire auprès du roi Ier Karageorgevitch, 1917–1921, Guerres mondiales et conflits contemporains, 1999 septembre 70–72. Grumel-Jacquignon: 41–42. old. MAE Europe 1918–1940. Yougoslavie vol. 45. ff. 28–30. Belgrade, 22 mars 1919. Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1870–1920), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 229-230. old. DDFHBC vol. I. 240. dok. Belgrád, 1919. március 18. Fontenay Pichon francia külügyminiszternek. A dinasztikus házasságra Sándor és Mária román hercegnő között – I Ferdinánd román király és Szász-Coburg – Gotha-i Mária angol hercegnő lánya – 1922. június 8-án került sor Belgrádban.
31. DDFHBC vol. I. 340. dok. Belgrád, 1919. április 10.
32. DDFHBC vol. I. 341. dok. Paris, 11 avril 1919. Philippe Berthelot a bázeli jugoszláv sajtóiroda hírét továbbítja a hadügyminisztériumnak. Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920, Kosuth, Budapest 1983. 222–227. old.
33. Grumel-Jacquignon: 45. old.
34. MAE Europe 1918-1940. Allemagne vol. 374. Belgrade, 15 avril 1920. ff. 92–93.

35. Jardin: 620–621. old.
 36. A britek június 3-án ismerték el Belgrádot. Pavlovic: 82. old.
 37. Grumel-Jacquignon: 45. old.
 38. Uo. 161. Majoros: 231. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arató Endre: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei, Akadémiai, Budapest, 1975.
 Castellan, Georges: Histoire des Balkans (XIVe–XXe siècle), Fayard, Paris, 1991.
 Galántai József: Az első világháború, Gondolat, Budapest, 1980.
 Girault, René: Les Balkans dans les relations franco-russe en 1912, Revue historique, 1975/janvier-mars.
 Gradwohl, Paul: Genèse et mise en oeuvre du contrôle militaire interalliée en Hongrie: un exemple de politique militaire française au centre de l'Europe en 1917–1927. Thèse d'histoire, doctorat nouveau régime, sous la direction de Jean Béranger. Kézirat. Megvédve 1999. június 28-án – Université de Paris-Sorbonne (Paris IV).
 Grumel-Jacquignon, François: La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France, Peter Lang, Bern 1999.
 Hovi, Kalervo: Cordon sanitaire or barrier de l'Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919, Turku 1975.
 Jardin, Pierre: Diplomatie, stratégie et finances: le cas de la Yougoslavie, In: Bâtir une nouvelle sécurité. La coopération militaire entre la France et les États d'Europe centrale et orientale de 1919 à 1929, Chateau de Vincennes 2001.
 Majoros István: Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1870–1920), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.
 Mantran, Robert (sous la direction de): Histoire de l'Empire ottoman, Fayard, Paris, 1989.
 Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában, Kossuth, Budapest, 1976.
 Ormos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920, Kossuth, Budapest 1983.
 Pavlovic, Vojislav: Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France. Le vicomte Joseph de Fontenay, envoyé plénipotentiaire auprès du roi Ier Karageorgevitch, 1917–1921, Guerres mondiales et conflits contemporains, 1999 septembre 70–72.
 Perényi József – Arató Endre: Jugoszlávia története, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.
 Soutou, Georges-Henri: Jean Pélissier et l'Office Centrale des Nationalités, 1911–1918: un agent du gouvernement français auprès des nationalités. IN: Recherches sur la France et le problème des nationalités pendant la première guerre mondiale (Pologne, Ukraine, Lithuanie), sous la direction de Georges-Henri Soutou, Presses de l'Université de Paris-Sorbonnes, 1995.
 Tulard, Jean: Napoléon, Osiris, Budapest, 1997.

FORRÁSOK

- Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris (MAE) 1918-1940. Yougoslavie vol. 45. Allemagne vol. 374.
 Bulletin Yougoslave, 1916. április.
 Bulletin Yougoslave, 1917. február–március.
 Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932. Rédacteur en chef de la série: Magda Ádám. Volume I. octobre 1918 - août 1919. Documents recueillis par Magda Ádám, György Litván, Mária Ormos. La préparation de ce volume fût établie en collaboration avec Zoltán Dercze, Katalin Litván et István Majoros sous la direction de Magda Ádám. Akadémiai Kiadó, Budapest, Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences, 1993.
 Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912–1918. Choix de textes, notes de présentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović, Narodna Knjiga, Beograd 1988.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

EGY BALKÁNI PERIFÉRIA MEGISMERÉSE – MAGYAR HADIUTAZÓK ALBÁNIÁBAN

PRESENTATION OF A BALKANS PERIPHERY – HUNGARIAN MILITARY TRAVELERS IN ALBANIA

ABSTRACT

Albania was known for the Hungarian society of the turn of the century by the works of Baron Ferenc Nopcsa. Thus it hardly had full picture of the country and its people. The Siege of Shkodër and the First World War changed this picture because lots of Hungarian soldiers fought at the Albanian theater of war. These armed conflicts gave the Hungarian society a better knowledge of Albania. Most of the travel literature about Albania published in Hungary twit with these wars. This paper is a remembrance of Hungarian military travelers and at the same time a first review of them. Also deals with the literary questions, Béla Illés an emblematic figure of the Hungarian socialism who serves in the Albanian front in the First World War wrote his novel “Szipetárok” (1941) based on his personal memories. The essay deals with the travels of Győző Temesi in detail. He was originally a geographer and as a reserved officer went to the Albanian theater of war voluntarily where he led geographic expeditions. He and Ferenc Nopcsa made the highest contribution to realistically present the geographically closed Albania to the Hungarian society. The paper also counts on natural and geographical dangers the forces of the Austro-Hungarian Monarchy had to surmount during the Albanian campaign. Lack of roads and diseases set back the operations of forces.

Bevezetés

A 19. század második felének Európájában uralkodó hatalmi viszonyrendszer a kontinens térfejlődésében két – egymással ellentétes jellegű – folyamatot eredményezett. Egyfelől a földrész politikai földrajzi képére – a német és az olasz egyesítésnek, valamint a nemzetállamok kialakulásának, az Osztrák-Magyar Monarchia megszületésének következtében – a nagy államterek megszilárdulása volt jellemző. Másfelől, a Balkán-félszigeten – a Török Birodalom gyengülése, valamint a térségben egyre jobban érvényesülő nagyhatalmi törekvések miatt – a politikai tér aprózódása volt megfigyelhető, ami az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban már helyi fegyveres konfliktusokat hívott életre. Az európai nagyhatalmak erősödése, valamint a balkáni nemzetállamok megszületése és a közöttük kitört konfliktusok a kor geográfusainak figyelmét is felkeltették: a földrajzos közélet egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a félsziget iránt. Az itteni helyi háborúkat követően kirobbant első világháború csak fokozta az európai földrajztudomány érdeklődését a Balkán-félsziget felé, és a hadműveletek – ebből eredően – szorosan összefonódtak az ottani tájak tudományos megismerésével és feltáráásával. Nem volt ez másként Albánia esetében sem. Az 1912-ben megalakult albán nemzeti állam területe, sajátos földrajzi viszonyaiból eredően, a félsziget elzárt térségét, mondhatnánk geográfiai értelemben vett perifériáját alkotta, amelyet mind az egyetemes, mind a magyar földrajztudomány csak

* A hadtudomány kandidátusa, nyugállományú egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

felületesen, pontosabban fogalmazva, alig ismert. E vidék megismeréséhez, az albán és a magyar társadalom közötti érintkezés felvételéhez részben a századforduló balkáni konfliktusai, részben pedig az első világháború hadműveletei nyújtottak alkalmat. Ebből pedig egyenesen eredt, hogy Albánia megismerésében, valamint a magyar társadalommal történt megismertetésében hadiutazóink jártak az élen, sőt eddigi legjelentősebb, albániai útleírásunk, Temesy Győző Sasok országában címmel megjelent könyve is katonai expedíciókról szóló beszámoló. Ám e közismert mű mellett más úti beszámolóink is születtek ezekben az években: zömükben olyan katonai útleírások, amelyek összefoglalására még nem tett kísérlet tudománytörténetünk.

Konfliktusok során megismert ország

A 19. század második felében véglegesen meggyengült Török Birodalom balkáni területein kialakult nemzetállamok – a már korábban függetlenné vált Görögország mellett Szerbia, Bulgária, Montenegro, Albánia – a nagyhatalmak egymással szembeni törekvéseinek ütközöttségében terültek el, és ez meghatározta későbbi politikai sorsukat is.¹ A nagyhatalmi érdekérvényesítés bábáskodása mellett született és kialakított államok egy olyan államtérből – a Török Birodalom ruméliai területeiből – szakadtak ki, amelynek földrajzi feltárása és megismerése az első világháborút megelőző évtizedekben, valamint a világégés éveiben messze elmaradt Európa más vidékei mögött. Részben ezzel indokolható, hogy kontinensünk fejlettebb országainak társadalmi fokozott érdeklődéssel fordultak a századforduló balkáni konfliktusai felé, és a politikai, katonai eseményekről szóló híradásokat a legtöbbször úti beszámolók, valamint néprajzi ismertetések is kísérték. A Balkán-félsziget irányában megmutatkozó hatalmi érdeklődés abban is tetten érhető, hogy e térséget mind gyakrabban keresték fel földrajzi utazók; a tudományos célú expedíciók, a hadjáratokat kísérő civil újságírók – haditudósítók – mellett sokasodtak a hadiutazók beszámolói is.

E fenti jelenség érvényesült az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül Magyarország vonatkozásában is, amennyiben a századforduló balkáni konfliktusaival párhuzamosan gyarapodott a félsziget viszonyait tárgyaló földrajzi irodalmunk éppen úgy, mint katonai utazási műveink sora. Magyar hadiutazóink, világjáró katonáink hazánk földrajzi fekvéséből eredően évszázadok óta jártak a Balkán-félszigeten, ám az általuk felkeresett vidékek geográfiai eloszlása nem volt egyenletes. A magyar hadtörténelem közismert eseményeiből eredően a magyar hadiutazók vándorlásának fő iránya általában Isztambul felé tartott, vagyis a török seregek felvonulási útját követte, ami természetesen nem zárta, nem zárhatta ki, hogy a Balkán egyéb területein nem fordulhattak volna meg.² Az viszont tény, hogy a mai Albánia területén hadiutazóink, majd az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erőinek tagjaiként katonáink nagy tömegben az első világháborút megelőző helyi konfliktusok, valamint a világháború hadműveletei következtében tűntek fel. A magyar társadalom ekkor ismerkedett meg mind az országgal, mind pedig annak lakóival.³ Ebben a vonatkozásban e megismerés igazodott az európai nemzetek kultúrtörténeti folyamatához, amennyiben: éppen e konfliktusok kapcsán Albánia egyik első, jelentősnek mondható leíró földrajzi feldolgozása a kor katonaföldrajzi műveként jelent meg Németországban, és ez időben szinte egybe esett eddigi legjelentősebb – és csak nemzetközi mércével mérhető – albániai utazónk, báró Nopcsa Ferenc utazásainak első időszakával.⁴ Nopcsa albániai expedíciói egyébként jó példáját nyújtják annak, hogy a politikai törekvések, valamint a civil társadalmi érdeklődés s nem utolsósorban a fegyveres erők érdekei, együttesen, miként játszhatnak fontos szerepet a világ egyes térségeinek, esetünkben Albániának megismerésében. Báró Nopcsa korábbi életrajzi feldolgozója, Tasnádi-Kubacska András népszerűsítő biográfiájában több helyen utalt arra, hogy ezek az expedíciók a föld- és néprajzi megismerésen túl ka-

tonai, külpolitikai célokat is szolgáltak. Ám az utóbbi évek Nopcsával kapcsolatos kutatásai egyértelműen azt hangsúlyozták, hogy a báró expedícióinak létrehozása fölött az Osztrák–Magyar Monarchia legfelsőbb politikai és katonai vezetése bábáskodott.⁵ Nopcsa tartalékos tisztként részt vett az első világháború albániai hadszínterének eseményeiben is: mindennek alapján őt is hadiutazóink, pontosabban fogalmazva a Balkán-félszigeten és Albániában járt világiáró katonáink sorában is számon kell tartanunk. Miután esetében a pusztán tudományos célú expedíciókat nem lehet élesen elválasztani katonai tevékenységétől, így az azok kapcsán született beszámolóinak helyük van a magyar katonai utazási irodalomban. Jóllehet tudományos életművének nagyobbik része geológiai és őslénytani alkotásokból áll, ám a még az első világháború előtt megjelent útleírása, valamint az utolsó háborús évben publikált, az albán problémakörrel foglalkozó bibliográfiája nyilván nagymértékben bővíthette a magyar hadügy Albániáról alkotott képét is.⁶ Báró Nopcsa e két műve, főleg A legsötétebb Európa címmel megjelent útleírása mellett elsősorban a balkáni hadszíntéren megfordult katonatömegek személyes élményei játszhatták a legfontosabb szerepet az albániai viszonyok megismertetésében a magyar társadalommal. E téren bizonyos fokig valóra váltak a kor geográfiai közéletének a világháborúval szembeni elvárásai.

A szellemi élet egyéb területeinek képviselőihez hasonlóan az európai kultúrkör minden nemzetének geográfusai is nagy szakmai reményekkel, valójában bizonyos örömmel fogadták az első világháború kitörését. Ez egyetemes jelenség volt. A földrajztudományi szakemberek szakterületük népszerűsítésének új lehetőségeit látták a világkonfliktusban, s mindemellett azt várták tőle, hogy a társadalom jelentős rétegei – a fegyveres erők kötelékébe behívott férfi korosztályok – sokrétű, kézzel fogható földrajzi tapasztalatokat szerezzenek.⁷ Ám a háború váltakozó sikerekkel zajló eseményei, valamint az európai társadalmakat valószínűleg sokkoló veszteségek hamar lehűtötték a kedélyeket, jóllehet a szakmai elvárások egy része – a kor hadügyének jellemzőiből eredően – valóra vált. Kultúrtörténeti tény, hogy a világháború hadszíntereire kikerült milliós katonatömegek a hadműveletek során olyan távoli vidékekre jutottak el, amelyeknek korábban jóformán hírért sem hallották. Az első világháborút tekintve igaznak bizonyult az a történeti közhely: a világ legnagyobb utazási irodája nem más, mint a hadsereg. Az addig Magyarországon jóformán csak az újsághírekből, haditudósítói beszámolókból ismert Albániába is tízezerrel kerültek magyar katonák, ők valóban megismerték ezt a nem is olyan távoli kis országot. Ám a földrajzi ismeretszerzésnek ezért a formájáért a magyar társadalom hatalmas árat, jobban mondva tanulópénzt fizetett, amelyre – más összefüggésben – egyértelműen rámutatott a két világháború közötti magyar szellemi élet híres, hazai katonai szakírója, Julier Ferenc is a nagy világküzdelem hadműveleteiről szóló alapművében; „...Sok ezernyi albán önkéntes csatlakozott hozzánk és harcolt velünk együtt a háború végéig Albániában, ahol a monarchia csapatai a háború végéig kitartottak, de közben benépesítették az albán temetőket a maláriában elhaltak tízezeivel...”⁸

A viszonylag gyorsan lezajlott hadműveletek után sem uralkodtak nyugodt viszonyok Albániában: az albán lakosság részben törzsi, részben egyszerű partizánharcaiból eredő veszteségek mellett a Monarchia megszálló csapatait folyamatosan pusztították az ország földrajzi viszonyaira jellemző – akkoriban még csak részben gyógyítható – fertőző betegségek. Ráadásul a katonai erők mindvégig küszködtek az albán táj jellegéből eredő nehézségekkel, amelyekkel az ország elfoglalásakor is meggyűlt a kötelékek baja. Az ország magas hegyvidéki tájain a kedvezőtlen terepviszonyok mellett az úthálózat szinte teljes hiánya okozott gondot, ami lassította a hadműveleteket, még akkor is, ha a Monarchia csapatai mellett olykor jelentős albán erők is harcoltak. Maga a hadjárat (1915. december–1916. február) a néhol szinte leküzdhetetlennek látszó földrajzi nehézségek ellenére is gyorsan haladt, jóllehet a 2. hegyvidárnak 1916 februárjában szinte utak nélküli terepen kellett átkelnie az Albán-Alpokon.⁹

Tömeges megismerés és expedíciók

Úgy véljük, hogy miután Albánia a magyar társadalom számára az első világháborút megelőző évtizedekben nagyrészt ismeretlen volt, és az iránta megnyilvánuló érdeklődés – mint már említettük – a helyi fegyveres konfliktusokhoz kötődött, így esetében fokozottan érvényesültek a kor geográfusainak a háborúval szemben táplált reményei. Az albániai hadműveleteknek és az azokat követő megszállásnak köszönhetően magyar katonák tömegei fordultak meg az országban és hozták haza magukkal az albán táj ismeretét. Azt azonban egyetlen geográfus sem gondolta volna, hogy e tömeges földrajzi ismeretszerzésnek lesz egy egészen szélsőséges fajtája is, amely az albániai halálmenet¹⁰ néven vonult be a magyar hadtörténelembe. Köztudott történelmi tény, hogy az 1912. évi szkutari válság, valamint az azt követő nemzetközi békefenntartás – az akkori szakkifejezéssel élve a szkutari tűzoltási hadművelet – során a Monarchia csapatai már érintkezésbe léptek az albán társadalommal, sőt a nemzetközi erők kötelékében 1913 májusa és 1914 augusztusa között Szkutariban és környékén közel két zászlóaljnyi erőt állomásoztattunk.¹¹ A tűzoltási hadművelet során az Osztrák–Magyar Monarchia katonai kötelékei – egyéb feladataik mellett – a lakosság élelmiszerellátásában vettek részt, s erről az egyik ott szolgálatot teljesítő tisztünk, Zsifkovics Illés tollából rövid beszámoló is jelent meg a kor híres lapjában, a Vasárnapi Ujságban.¹² Az albániai halálmenet története tulajdonképpen már ekkor, Zsifkovics nevének feltűnésekor valószínűleg elkezdődött.

A történet második szakaszát a Szerbia elleni első osztrák–magyar hadjárat jelentette, amely – mint szintén közismert történelmi tény – csúfos kudarcot vallott. E sikertelen hadművelet, majd a következő, Szerbia elleni hadjáratig elhúzódó harcok következtében 1914 decemberéig a szerbiai harctéren a Monarchia fegyveres erőiből mintegy 80 000 fő esett hadifogságba, vagy szerepelt az eltűntek listáján. E hatalmas hadifogolytömeg jelentős része az 1915 január közepén kitört kiütéses tifuszbajrány áldozatául esett, és így a hivatalos szerb kimutatás szerint ugyanennek az évnek a márciusában már csak 36 000 fő szerepelt hadifogolyként. Az osztrák–magyar hadifoglyok tömegét Szerbia központi hatalmak általi megszállásakor a szerb erők a velük szövetséges olasz hatóságoknak adták át. A fogvatartottakról a két világháború között megjelent, a magyar hadifoglyok történetét feldolgozó terjedelmes mű hangsúlyozta: „...Ebből a hatalmas számból életben csak 23 339-et tudott átadni Szerbia Asinara szigetén az olaszoknak; a többi elpusztult részint Szerbiában, részint a halálmarson, annak a néhány ezernek kivételével, akiknek sikerült még Valona előtt kiszabadulniok...”¹³

Amikor 1915 októberében megindult a központi hatalmak támadása Szerbia, majd Montenegro és Albánia ellen, a szerb hadvezetés az országban szétszórt hadifogolytáborokban őrzötteket előbb az albán határ közelében fekvő Prizren városánál gyűjtötte össze, majd innen indította gyalogmenetben útba, az Albán-Alpokon keresztül a valonai kikötőbe. A mintegy két hónapig tartó, 700 km-es halálmenet végén az olasz hatóságok közel 24 000 főt hajóztak be. A veszteség 12 ezer fő körül mozgott: kisebb részének vagy sikerült idő közben megszöknie, vagy az előretörő főleg osztrák–magyar és bolgár csapatok szabadították ki őket. A Prizrenből Valonáig tartó halálmenetben tartalékos tisztként részt vett Szöllősy Aladár az élményeit és szenvedéseit közzétevő művében 6000 főre tette a halálmenetben elhunytak és az abból megszököttek számát.¹⁴ Az ekkor már a szétesés tüneteit mutató szerb államhatalom és fegyveres erők képtelenek voltak ellátást biztosítani a hadifoglyok számára; ehhez feltehetően az akarat is hiányzott. A gyakorlatilag élelmezés és ellátás nélkül, ekkor már zömében hiányos ruházatú hadifogolytömegből nagyon sokan estek a hideg és éhezés áldozatául, amihez a szerb őrség kegyetlenkedései is hozzájárultak. Egy idő után a menet vezetését a fentiekben már említett személlyel, Zsifkovics Illéssel valószínűleg azonos, de ekkor már szerb uniformist viselő tiszt vette át, akiről Szöllősy

megjegyzí emlékiratában: „...Sapinac szerb alezredes és Pankovic igazgató itt elhagytak bennünket s a tisztí fogolytábor-parancsnokságot Milutin Zifkovic őrnagy vette át. Új parancsnokunk állítólág a mi hadseregünk tüzérségénél szolgált s később attasé volt a berlini és bécsi követségeknél. Tény az, hogy egy osztrák-magyar hadseregbeli vezértörzsorvos veje és az őrnagy családja most is Bécsben van...”¹⁵ Zsifkovics, néhány szökést megtorlandó, maga adott parancsot a szerb őrségnek a foglyokkal szembeni kegyetlenkedésekre.

Az albániai hegyvidékeken történő átkelés a magyar hadtörténelem tragikus fejezetévé vált. Különösen a legénység szenvedett sokat, amiről – Szöllősy mellett – egy másik szemtanú, Brózik Engelbert számolt be.¹⁶ Brózik rövid írásában arról tudósított, hogy a lakatlan tájon át a hadifoglyokat kis csoportokban terelő szerb őrség az éhségtől és kimerültségtől lemaradozókat egyszerűen agyonlőtte; miközben pusztította őket a fagy- és éhhalál is. Az olykor horrorisztikus részletekben bővelkedő beszámoló nyomasztó hangvételével s a leírt borzalmakkal – Szöllősy művéhez hasonlóan – néhol olyan tájat mutat be, amelyen mintha nem is lenne más emberi élet, mint a hadifoglyoké.

A fentiekben említett albániai halálmenet – minden embertelen vonása ellenére – a geográfiai megismerés egészen különleges fajtái közé tartozik, mint ahogyan ezek sorába illik a háború éveiben az albániai hadszíntéren szerzett élmények alapján született háborús regény, Illés Béla Szkipetárok című alkotása is. A múlt század első felének német geográfiájában fogalmazódott meg legmarkánsabban az a vélemény, amelyre – ismereteink szerint – a magyar földrajztudomány kevés figyelmet fordított, nevezetesen: a társadalom földrajzi műveltségében, annak fejlesztésében a szaktudomány mellett a művészetek, de legfőképpen a szépirodalom eszközei játszanak fontos szerepet. E gondolat legismertebb képviselője, Ewald Banse megalakította az irodalmi földrajz (Schöne Geographie) kategóriáját, amibe beleértette a világirodalom minden olyan művét, amely valamilyen földrajzi ismeretet nyújt. Banse munkásságát kutatva több helyen megfogalmaztuk azt a véleményünket, hogy az irodalmi földrajz kategóriája a hazai kultúrtörténetben is kimutatható, s igyekeztünk felhívni a magyar hadtudományi közelet figyelmét arra, hogy a katonaföldrajzi ismeretterjesztésben és műveltség fejlesztésében is fontos szerepet játszhat.¹⁷ Az irodalmi földrajz érvényesülhet a magyar hadiutazások történetében is; Illés Béla műve jó példája ennek. A Szkipetárok esetünkben kevésbé irodalmi értékeivel, mint inkább föld- és néprajzi ismertetéseivel, pontosabban adataival hívja fel magára a figyelmet.¹⁸ Ez az erősen baloldali, a marxista-leninista eszmeiséget terjeszteni hivatott mű tájképeivel egy, a legtöbb helyen még ősi állapotát mutató természeti környezetben élő népet és annak földrajzi viszonyait ábrázolja. Tájéírásai erősen hasonlítanak Szöllősy Aladár és Brózik Engelbert képeire, még ha nem is annyira komor hangulatúak. Néprajzi tekintetben pedig egy erősen elmaradott, a műveltség alacsonyabb fokán álló és még az évszázados törzsi viszonyok között élő társadalmat jelenít meg, amelyben legfőbb érték az idegenek gyűlölete és a vélt vagy valós sérelmek megtorlására alkalmazott vérbosszú.

Ebben a tekintetben Illés Béla – művének minden marxista, osztályharcos hangvétele ellenére is – ugyanolyan képet rajzol Albániáról és az albánokról, mint amelyet az ott járt magyar hadiutazók is megjelenítenek. E művek egységesen Albánia olykor rideg, olykor vadregényes tájaira és a lakosság elmaradott életkörülményeire fókuszálnak. Az első világháború idején Albániában járt magyar hadiutazók közül – földrajzi szemléletmódjával, szakszerűségével – Temesy Győzöt illeti az elsőség, mert – miként tanulmányunk bevezetőjében már említettük – neki köszönhetjük eddigi, magyar nyelvű albániai utazási irodalmunk legjelentősebb alkotását; Sasok országában címmel.¹⁹ Temesy 1916 májusa és 1917 augusztusa között tartózkodott Albániában, és fontosnak véljük elmondani róla, hogy ekkor már mintegy kétévi, részben Galíciában, részben pedig a Doberdon töltött frontszolgálat után, saját kérésére került a balkáni országba. Itt, szakképzett geográfusként javaslatot tett arra, hogy a jórészt még ismeretlen, feltáratlan vidékeken földrajzi utazásokat tegyen, s

ezt a hadszíntéri parancsnokságok engedélyezték is számára. Így gyakorlatilag Albánia nagy részét bejárta, és jöllehet az élményeit közzétevő kötetben lépten nyomon feltűnnek a hadviselés problémái – katonai hidak létesítésének lehetőségei, térképezési kérdések, etnikai ellentétek –, de az mégis szakszerű földrajzi beszámoló marad; Albánia magyar földrajzi felfedezésének naplója.

Az első világháború hadműveleteihez kapcsolódik – még ha nem is közvetlenül – másik katonánk, Oleják Károly úti beszámolója.²⁰ Oleják már nyugállományú katonatisztként járt a háború után (1923-ban) az országban s úgy került oda, hogy egy német vállalat a háborúban korábban albán földön harcolt egykori katonákat keresett fegyveres kísérettel. Az úti napló tehát nem igazán katonai utazási kötet, s csak annyiban kapcsolódik albániai katonai utazási irodalmi termésünkhöz, hogy szerzője egykor a fegyveres erők kötelékéhez tartozott.²¹ Tartalmát tekintve ugyanazt a sötét képet festette az országról, mint amelyet a fentiekben már említett más hadiutazóink is.

Az albániai hadszínterről főleg néprajzi tekintetben fontos beszámolót az események után mintegy két évtizeddel Krenner Miklós,²² a kor neves újságírója és publicistája közölt az erdélyi Pásztortűz lapjain, A sasfiak országában címmel.²³ Krenner – Spectator álnéven írott – úti beszámolója néhány tájképe mellett leginkább az életmód, valamint a megszálló csapatok mindennapjai néhány jellemző vonásának bemutatása miatt érdekes. A szerző tartalékos tisztként sokfelé járhatott az országban, s így a cikksorozata közepe táján leírt soraiból némi világjárói szakmai büszkeséget is kihallhatunk, amikor az alábbi sorait olvassuk: „...Az akadályok, főleg a zárkózottságból folyó nehézségek ellenére is alaposan megismertem a síptárokat, az állítólagos illír-kelta-macedon származékokat, és regényes országukat: az utolsó titokzatos foltot Európa térképén. Mindenfajta családi ünnepen résztvettem és így sok családi titokba is bepillantottam. Láttam a faekés földtúrától a gépüzemi belterjes gazdálkodásig minden rendszert, megismertem a sokféle házi- és kézműipart, a sajátos, sőt különködő, néha bolondos keleti kereskedést, amely sokszor hajszálnyit sem enged a hagyományból...”²⁴

Másik katonánk – Kotzig Károly – beszámolója csak töredékesen jelenhetett meg a Hid című lap 1944. szeptemberi számaiban.²⁵ Kotzig, aki 1915 októberében érkezett Szerbiába, majd onnan Szkutari környékére, a háborút – nyilván hadifogolyként – Oroszország távol-keleti szegletében, Vlagyivosztokban fejezte be. Elég jó stílusú úti beszámolója Szkutarit, pontosabban az osztrák–magyar megszállás alatt lévő város mindennapjait mutatja be. A katonaelet színes élményein túl éppúgy szól néhány szokásról, mint a civil társadalom háborús nyomoráról. S mindezt – így töredékesen publikált formában is – kedélyesen elmesélhető katonatörténetként tárja az olvasó elé. Föld- és néprajzi szempontból nem sokat ad, inkább a megszállás hónapjaiban már békésebb képét mutató hadszíntér hangulatát adja vissza.

A fentiekben elmondottakból látható, hogy Albánia földrajzi és hadtudományi megismerése – a magyar társadalom felől – az első világháború éveivel kötődik. A gyors lefolyású hadműveleteket követő viszonylag hosszú ideig tartó katonai megszállás és közigazgatás tette lehetővé az ország területén vezetett expedíciókat. Ám Albánia a magyar hadiutazások történetében más ok miatt érdemel különös figyelmet. Ez pedig a katonai utazások sokszínűségének rövid idő alatt történő együttes megjelenése. Ha végigtekintünk az első világháborúbéli ottani hadiutazóink során, akkor azt látjuk: világjárásuk fajtái a végletek között mozognak, a halálmenetben való részvételtől, a tudományos expedíciókon át, az egyszerű katonai kényszerből történő ott tartózkodásig. S ugyanilyen végletes az általuk publikált utazási művek sora is: a szépirodalmi célokkal készült háborús regénytől, a katonai memoáron át, az egyszerű élménybeszámolóig. Ám mind a szereplőkre, mind alkotásaikra egyöntetűen érvényes, hogy Albánia megismertetését szolgálták a magyar társadalommal, és így fontos elemét alkotják az albán és a magyar társadalom történelmi érintkezésének.

JEGYZETEK

1. A 19. század második felének, valamint a korszak Balkán-félszigetre vonatkozó terjedelmes szakirodalmából tanulmányunk elkészítése során az alábbi művekre támaszkodtunk: Kennedy, Paul (1992): *A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 186–260. old.; Balanyi György (1920): *A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914.* Franklin Társulat. Budapest.; Horváth Jenő (1921): *A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920.* s. n. Budapest.; Niederhauser Emil (1972): *A forrongó félsziget, A Balkán a XIX–XX. században.* Kosuth Könyvkiadó. Budapest.; Palotás Emil (1972): *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén.* Akadémiai Kiadó. Budapest.; Weithmann, Michael W. (2000): *Balkan-Chorik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident.* Verlag Friedrich Pustet – Verlag Styria. Regensburg–Graz–Wien–Köln.
2. Benda Kálmán (1973): *Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVIII. században.* In: Havasné Bede Piroska–Somogyi Sándor (szerk.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők.* Tankönyvkiadó. Budapest. 51–61. old. Az oszmán hadseregek felvonulási útvonalára vonatkozóan lásd: Perjés Géza (1979): *Mohács. Magvető Kiadó.* Budapest. 333–343. old. A balkáni menetvonal térképi megjelenítése: Perjés Géza (1979): i. m. 328–329. old. A kora újkori magyar balkáni utazókra vonatkozóan alapvető forrásgyűjtemény Szamota István (1892): *Régi magyar utazók Európában 1532–1770.* Pleitz Pál Könyvnyomdája. Nagybecskerek. 273–373. old., valamint Tardy Lajos (1977): *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Gondolat Kiadó. Budapest. A Balkánra vonatkozó földrajzi irodalom kultúrtörténetére, valamint az ottani magyar hadiutazókra vonatkozóan lásd: Hajdú Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra (Balkán Füzetek, No. 1).* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.; Nagy Miklós Mihály (2001): *A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban.* In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései,* Pécs, 2000. november 27–29. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 18–32. old.; Nagy Miklós Mihály (2007): *Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.).* Zrínyi Kiadó. Budapest. 57–136. old.
3. Nagy Miklós Mihály (2010): *Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez.* In: Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): *Albánok (Balkán Füzetek No. 9).* PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
4. Kreutzbruck, O. v. (1912): *Albanien, Eine militärgeographische Studie I–II.* Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. évi kötet, Beilage, 59–61. és 116–118. old.; Balázs Dénes (1993): *Nopcsa Ferenc.* In: u. ő. (szerk.): *Magyar utazók lexikona. Panoráma.* Budapest. 283–284. old.
5. Tasnádi-Kubacska András (s. d.): *Báró Nopcsa Ferenc kalandos élete.* Franklin-Társulat. Budapest.; Csaplár Krisztián (2001): *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben.* Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
6. Nopcsa Ferenc (1911): *A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában).* Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.; u. ő. (1918): *Az Albániáról szóló legújabb irodalom.* Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája. Budapest.
7. Hennig, Richard (1917): *Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen.* Petermanns Geographische Mitteilungen. 1917/12. szám. 361–363. old.; Nagy Miklós Mihály (2006): *Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, katonaföldrajz és geopolitika kapcsolata.* Zrínyi Kiadó. Budapest. 93–105. old.
8. Julier Ferenc (1933): *1914–1918, A világháború magyar szemmel.* Magyar Szemle Társaság. Budapest. 160. old.
9. Az albániai hadjárat eseménytörténetéről lásd: Lándor Tivadar (s. d.): *Hadjáratunk Albániában.* In: u. ő. (szerk.): *A nagy háború írásban és képben, Első rész, Északon és délen.* Harmadik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 270–275. old.; Pilch Jenő (s. d.): *Albánia elfoglalása.* In: u. ő. (szerk.): *A világháború története.* Franklin-Társulat. Budapest. 134–

135. old. Az Albánia elleni osztrák–magyar, valamint a bolgár hadjárat teljes körű feldolgozásával még adós hadtörténetírásunk. Az egyes eseményekről az alábbi résztanulmányok állnak rendelkezésre: Sréter István (1924): Összeomlás az albán arcvonalon. Stádium Sajtóvállalat. Budapest.; Németh József (1929): A 2. hegyidandár átkelése az Albán-Alpokon 1916. február havában. Hadtörténelmi Közlemények. 1929/1. szám. 39–84. old.; Rákosi György (1922–1923): Durazzo bevétele 1916-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 1922–1923. évi kötet. 310–323. old.
10. Pollmann Ferenc (2000): Albániai halálmenet. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 28. old.
11. Balla Tibor (2000): Szkutari-válság. In. Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): id. m. 639. old.
12. Zsifkovics Illés (1913): Az osztrák–magyar segítő expedíció Albániában. Vasárnapi Ujság. 1913/35. szám (augusztus 31.). 694. old.
13. Faragó László (1930): A Balkán-félszigeten. In. Baja Benedek–Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos (szerk.): Hadifogoly magyarok története, Első kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 90. old.
14. Szöllősy Aladár (1925): Szerb hadifogság, Szerbia, Albánia, Itália. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest. 103. old.
15. Szöllősy Aladár (1925): i. m. 41. old.
16. Brózik Engelbert (1927): A borzalmak útján (Részlet elkobzott naplóból). Magyarság. 1927/188. szám (augusztus 20. ; A Magyarság melléklete). 33–34. old.
17. Banse, Ewald (1933): Schöne Geographie. In. u. ö. (szerk.): Lexikon der Geographie, Zweiter Band [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 455–456. old.; Nagy Miklós Mihály (2002): Szépirodalom és katonaföldrajz. Új Honvédségi Szemle. 2002/8. szám. 102–113. old., u. ö. (2004): Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. In. Reményi Péter (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet. Pécs. 232–244. old.; u. ö. (2005): Szépirodalom és földrajzi műveltség. A Földrajz Tanítása. 2005/1. szám. 16–21. old.
18. Illés Béla (1895–1974) baloldali, kommunista író volt, aki az első világháborúban Albániában teljesített katonai szolgálatot. 1919-től emigrációban élt, 1923-tól Moszkvában. A szovjet-orosz hadsereg tisztjeként tért vissza 1945-ben Magyarországra, ahol haláláig a kultúrpolitika által kedvelt, emblematikus figura volt a magyar irodalmi életben. A Szkipetárok című műve először orosz nyelven jelent meg 1941-ben. Első magyar nyelvű kiadása: Illés Béla (1946): Szkipetárok. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner) kiadása. Budapest. Illés Béláról bővebben lásd: Diószegi András (1966): Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.; Vasvári István (szerk.) (1965): Kortársak Illés Béláról, Bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
19. Temesy Győző (s. d.): Sasok országában. Franklin-Társulat. Budapest. A mű megjelenési évét – 1938 – közli; Dubovitz István (1940): A magyar földrajzi irodalom 1938, Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” LXVIII. (1940) kötetéből. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. 34. old. Temesy – eredeti családnevén Hermann – Győző életrajzi adatait és a magyar geográfia történetében betöltött szerepét lásd; Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 771–772. old.
20. Oleják Károly (1925): Utazás Középalbániában. s. n. s. l.
21. Oleják Károly személyi adatait nem ismerjük.
22. Markó László (szerk.) (2002): Új magyar életrajzi lexikon, III. kötet. Magyar Könyvklub. Budapest. 1215. old
23. Spectator [Krenner Miklós] (1935): A sasfiak országában, I–IV. Pásztortűz. 1935/16. szám. 351–353. old., 1935/17. szám. 381–384. old., 1935/18. szám. 409–411. old., 1935/19. szám. 425–427. old.
24. Spectator [Krenner Miklós] (1935): i. m. 1935/18. szám. 410. old.
25. Kotzig Károly személyi adatai ma még ismeretlenek. Írása: Kotzig Károly (1944): Skutaritól Vladivosztokig, Naplójegyzetek az első világháborúból. Híd. 1944/17. szám (szeptember 1.). 16–17. old.; 1944/18. szám (szeptember 15). 24–25. old. A közismert köztörténeti események miatt a Híd, amely irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági képes folyóiratként határozta meg magát, a későbbiekben nem jelent meg, és így Kotzig katonai útleírásának publikálása félbemaradt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése, A parisi kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin Társulat. Budapest.
- Balla Tibor (2000): Szkutari-válság. In: Szijj Jolán–Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 639. old.
- Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest.
- Banse, Ewald (1933): Schöne Geographie. In: u. ö. (szerk.): Lexikon der Geographie, Zweiter Band [Második kiadás]. Carl Merseburger. Leipzig. 455–456. old.
- Benda Kálmán (1973): Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVIII. században. In: Havasné Bede Piroska–Somogyi Sándor (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Brózik Engelbert (1927): A borzalmak útján (Részlet elkobzott naplóból). Magyarság. 1927/188. szám (augusztus 20., A Magyarság melléklete) 33–34. old.
- Csaplár Krisztián (2001): Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben. Fons. 2001/3. szám. 311–359. old.
- Diószegi András (1966): Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Dubovitz István (1940): A magyar földrajzi irodalom 1938, Különlenyomat a „Földrajzi Közlemények” LXVIII. (1940) kötetéből. Magyar Földrajzi Társaság. Budapest.
- Faragó László (1930): A Balkán-félszigeten. In: Baja Benedek–Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos (szerk.): Hadifogoly magyarok története, Első kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 79–168. old.
- Fodor Ferenc (2006): A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Gulyás Pál (1939–2002): Magyar írók élete és munkái, I–XIX. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete – Argumentum Kiadó. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra (Balkán Füzetek, No. 1). PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
- Hennig, Richard (1917): Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1917/12. szám. 361–363. old.
- Horváth Jenő (1921): A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920. s. n. Budapest.
- Illés Béla (1946): Szkipetárok. Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner) kiadása. Budapest.
- Julier Ferenc (1933): 1914–1918, A világháború magyar szemmel. Magyar Szemle Társaság. Budapest.
- Kennedy, Paul (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kotzig Károly (1944): Skutaritól Vladivosztokig, Naplójegyzetek az első világháborúból. Híd. 1944/17. szám (szeptember 1.). 16–17. old.; 1944/18. szám (szeptember 15.). 24–25. old.
- Kreutzbruck, O. v. (1912): Albanien, Eine militärgeographische Studie I–II. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1912. évi kötet, Beilage, 59-61. és 116-118. old.
- Lándor Tivadar (s. d.): Hadjáratunk Albániában. In: u. ö. (szerk.): A nagy háború írásban és képen, Első rész, Északon és délen., Harmadik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 270–275. old.
- Márkó László (szerk.) (2001–2007): Új magyar életrajzi lexikon, I–VI. kötet. Magyar Könyvklub-Helikon Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2001): A Balkán problémája a magyar földrajzi szakirodalomban. In: Hajdú Zoltán–Pap Norbert–Tóth József (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései, Pécs, 2000. november 27–29. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs.
- Nagy Miklós Mihály (2002): Szépirodalom és katonaföldrajz. Új Honvédségi Szemle. 2002/8. szám. 102–113. old.
- Nagy Miklós Mihály (2004): Szépirodalom és földrajzi, politikai földrajzi tudat. In: Reményi Péter (szerk.): III. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia, Az integrálódó Európa politikai földrajza. PTE Természettudományi Kar Földrajzi Intézet. Pécs. 232–244. old.

- Nagy Miklós Mihály (2005): Szépirodalom és földrajzi műveltség. A Földrajz Tanítása. 2005/1. szám. 16–21. old.
- Nagy Miklós Mihály (2006): Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, katonaföldrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák, Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből (Magyar hadiutazók II.). Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Elemek Albánia biztonságföldrajzi képéhez. In. Kitanics Máté–Pap Norbert (szerk.): Albánok (Balkán Füzetek No. 9). PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 64–71. old.
- Németh József (1929): A 2. hegyidandár átkelése az Albán-Alpokon 1916. február havában. Hadtörténelmi Közlemények. 1929/1. szám. 39–84. old.
- Niederhauser Emil (1972): A forrongó félsziget, A Balkán a XIX-XX. században. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Nopcsa Ferenc (1911): A legsötétebb Európa (Vándorlások Albániában). Az Utazások Könyvtára kiadása. Budapest.
- Nopcsa Ferenc (1918): Az Albániáról szóló legújabb irodalom. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája. Budapest.
- Oleják Károly (1925): Utazás Középalbániában. s. n. s. l.
- Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Perjés Géza (1979): Mohács. Magvető Kiadó. Budapest.
- Pilch Jenő (s. d.): Albánia elfoglalása. In. u. ő. (szerk.): A világháború története. Franklin-Társulat. Budapest. 134–135. old.
- Pollmann Ferenc (2000): Albániai halálmenet. In. Szijj Jolán - Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A–Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 28. old.
- Rákosi György (1922–1923): Durazzo bevétele 1916-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 1922–1923. évi kötet. 310–323. old.
- Spectator [Krenner Miklós] (1935): A sasfiak országában, I–IV. Pásztortűz. 1935/16. szám. 351–353. old., 1935/17. szám. 381–384. old., 1935/18. szám. 409–411. old., 1935/19. szám. 425–427. old.
- Sréter István (1924): Összeomlás az albán arcvonalon. Stádium Sajtóvállalat. Budapest.
- Szamota István (1892): Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Pleitz Pál Könyvnyomdája. Nagybecskerek.
- Szinnyei József (1891–1914): Magyar írók élete és munkái, I–XIV. Hornyánszky Viktor. Budapest.
- Szöllősy Aladár (1925): Szerb hadifogság, Szerbia, Albánia, Itália. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest.
- Tardy Lajos (1977): Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Tasnádi-Kubacska András (s. d.): Bárány Nopcsa Ferenc kalandos élete. Franklin-Társulat. Budapest.
- Temesy Győző (s. d.): Sasok országában. Franklin-Társulat. Budapest.
- Vasvári István (szerk.) (1965): Kortársak Illés Béláról, Bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
- Weithmann, Michael W. (2000): Balkan-Chorik, 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident. Verlag Friedrich Pustet–Verlag Styria. Regensburg–Graz–Wien–Köln.
- Zsifkovics Illés (1913): Az osztrák–magyar segítő expedíció Albániában. Vasárnapi Ujság. 1913/35. szám (augusztus 31.). 694. old.

KAPOSÍ ZOLTÁN*

PÉCS GAZDASÁGI HELYZETE A SZERB MEGSZÁLLÁS IDEJÉN (1918–1921)

THE ECONOMIC SITUATION OF PÉCS AT THE TIMES OF THE SERBIAN OCCUPATION 1918–1921

ABSTRACT

After the World War I, (from the middle of November 1918) Pécs was occupied by the Yugoslav army. This military occupation deepened the problems of the city, which was already exhausted due to the war. In my study I examine those economic elements which got into crisis. The crucial problem was caused by the supply of the Serbian army, because free products were rarely available on the market. The Yugoslav army paid nothing for the provided goods; therefore, the costs of these were the burden of Pécs. Huge inflation, dropping of real wages and permanently rising unemployment characterized this period. One result of the isolation of Pécs (because of the Serbian army) was the lack of cash, which was solved by the city with the help of issuing emergency paper money. The private sector was suffering severe atrocities. Many plants were completely plundered; others were excised or distrained (sequestrum). The occupation ended in the summer of 1921, when Pécs has become the part of Hungary again.

Pécs gazdasági és társadalmi helyzete az első világháború végén

Pécs a 19. században a Dél-Dunántúl egyik leggyorsabban fejlődő városa volt. Az első világháború előtt már csaknem 50 000-en éltek a városban, amivel a történeti Magyarország tizenötödik legnépesebb települése volt. Az önálló törvényhatósági jogú város fejlődése különösen a kiegyezés megkötése utáni időszakban gyorsult fel. Ebben a korszakban a magánvállalkozások egyre szélesebb köre jelent meg a városban. Jelentősen átalakult a foglalkozási szerkezet: az országos tendenciákhoz hasonlóan gyorsan nőtt az ipar és az infrastruktúra ágazataiban dolgozók aránya, ugyanakkor a mezőgazdasági dolgozóké lassan csökkenésnek indult. A pécsi iparosodás ugyan nem hozott létre kolosszális méretű ipari üzemeket, de a jövedelemtermelésben, a helyi értékrendben, a mentalitásban meghatározó szerepet játszott.¹ Pécs egyre jelentősebb gazdasági központjává vált a Duna, a Dráva és a Balaton közti térségnek, de gazdasági hatásai átnyúltak a szlavóniai és a horvát területekre is. A dualizmus időszakában Pécs katonaváros jellege fokozatosan erősödött: hadapródiskola és számos laktanya épült, több katonai gyakorlótér volt a városban, vagyis a hadsereg, s vele a militáns gondolkodás is erősödött a város életében.

A háború kitörése után sok olyan üzem volt, amely közvetlenül is bekapcsolódhatott a fronttermelésbe, a katonaság kiszolgálásába. Különösen fontosak voltak a gépiparral, vasiparral foglalkozó ipari üzemek, valamint a szénbányák. A pécsi Hamerli-gépgyárat például hadiüzemmé nyilvánították, a gyár a háború éveiben lőporgránátokat, kézigránátokat, aknákat és aknavetőket gyártott. Mint hadiüzem, természetesen az állam megrendeléseit kellett teljesítenie, ami azt jelentette, hogy a korábbi profillal, vagyis a mezőgazdasági gépek termelésével a

* Egyetemi tanár, az MTA doktora, PTE Közgazdaságtudományi Kar.

háború alatt teljesen le kellett állni. A dolgozók száma is nőtt, s magas arányt ért el a női foglalkoztatás is.² A háború konjunktúrát teremtett az állami tulajdonú, mindössze hat éve működő dohánygyárnak is. Az állami kereslet nagyon megnőtt a cigaretta iránt, így a gyár gyors növekedést produkálhatott. A háború alatt több új gépet szereztek be, amelyek segítségével 1912–17 között háromszorosára növelték a termelést. A pécsi gyárban a foglalkoztatás is gyorsan nőtt, a kezdeti 1912. évi 296 fős létszám 1918-ban már 533 fő volt.³

A hadigazdálkodás felfutása mellett az ipar területén hamar jelentkeztek a szűk keresztmetszetek is. Országosan is az egyik legnagyobb probléma a szénellátás biztosítása volt, hiszen a háborús szállítási kapacitások üzemeltetése, az energiaellátás és a fűtőanyag-biztosítása egyre nagyobb termelést feltételezett, ugyanakkor a munkaerőlétszám és a kibocsátás is csökkenő tendenciát mutatott. Nehezítette az ágazat helyzetét s a termelés növelését a megcsappant mértékű szállítási kapacitás, hiszen a mozdonyokat és a vagonokat egyre nagyobb mértékben vette igénybe az elhúzódozó háború. A Pécs környéki szénbányászat legnagyobb részben a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) kezében volt. A DGT üzemében a legnagyobb problémát a munkások jelentős tömegeinek bevonultatása okozta, aminek következtében 1915 után a termelés csökkent. A kormányzat a széntermelés növelése érdekében ugyan nagyszámú hadifogollyal megpróbálta pótolni a kiesett munkaerőt, ám az újonnan érkezett munkaerő alkalmazása a termelékenység visszaesését hozta. A mélypontot az 1919. év jelentette, amikor a bánya már csak az 1876. év termelési szintjét érte el: a DGT tisztaszén-termelése 1913-ban még 701 350 tonna volt, ezzel szemben 1919-ben már csak 310 660 tonnát tudtak termelni.⁴

A legtöbb gazdasági ágazatban a nagy tömegű behívott miatt csökkent a férfi munkaerő létszáma. Helyükre az idegenből hozott hadifoglyok, illetve egyre nagyobb számban helyi vagy környékbeli női munkaerő került. Az akut férfi-munkaerőhiány a családi munkaerő-szerkezet addigi szokásos rendszerét is felborította, s a pótlólagos jövedelmek is egyre inkább elmaradtak. Különösen érzékelhető volt ez a szőlő- és bortermelés terén, hiszen ne feledjük el, hogy a pécsi társadalom készpénzbevételeinek egy része sokáig a borértékesítésből származott. A reáljövedelmek csökkenése fontos oka volt a hatalmas infláció, aminek nagyon sok oka volt: a kormányzat fedezetlen pénzkibocsátása, az árukészletek csökkenése, a feketekereskedelem terjedése mind az árnövekedés irányában hatott.

A munkaerő-kivonás és a szükséges technikai- és tőkepótlás elmaradása a fogyasztás drámai csökkenését eredményezte. A reálbérek csökkenése főleg a bérből és fizetésből élők helyzetét sújtotta a legjobban, s ez főleg azok számára okozott nagy nehézséget, akik nem a front-ágazatokban dolgoztak, avagy éppen állami alkalmazottak voltak. A térség mezőgazdasági termelése is lecsökkent. Pedig keresték a megoldást: így például hadifoglyokat, katonai munkaszolgálatosokat is bevontak az agrártermelésbe, de érdemi eredményt ez sem hozott.⁵ A kenyérjegy bevezetése, az adagolás kiterjesztése több termékre, a központilag juttatott napi 1300 kalória értékű élelmiszer elérése, megszerzése az állandó hiány miatt igen meggyötörte a lakosságot. Különösen rossz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol korábban a családi jövedelem a most éppen meghalt vagy hadifogságba került családtagtól származott.

A pécsi vezetésnek is azzal kellett szembenéznie, hogy az állam elvonta azokat a készleteket, amelyek a hivatalos fejadagokon túl maradtak, így például lisztből csak 6,6 kg volt a havi fejadag. A polgármester egy 1918. évi jelentése joggal hánytorgatta fel, hogy „A központosítás rendszere napról-napra terjeszkedik”.⁶ Kiterjesztette a kormányzat a jegyre történő elosztást a sertéshúsra, a zsírra, a burgonyára stb., vagyis az alapvető élelmiszerekre. Az egyes termékekre vonatkozó kvótát folyamatosan csökkentették, így például Pécs város cukorkontingensét 550-ről 430 métermázsára apasztották. A káposzta pótlására répát szereztek be, de ez nem nagyon kellett a lakosságnak, ezért konzerválták. Egyedül a városnak tejjel való ellátásában nem volt probléma, amihez persze arra számítottak, hogy Vérménd község tejtermelését rekvirálhatják el. Ugyanakkor sokat segített a város élelmezé-

sén, hogy a háborút megelőző évtizedekben saját sertéshizlaló telepet és önálló konyhaker-tészetet létesítettek.⁷

Kétségtelen, hogy a négy és fél évig tartó háború nagyon kimerítette a város gazdasági erőforrásait. 1917–18 felé élelmiszertermékek már alig voltak, ugyanakkor óriási volt a népességvesztés. Pécs ugyanakkor nem volt rosszabb helyzetben a környék városainál, sőt, mivel nagyobb kormányzati figyelem összpontosult a város iparára, kisebb nehézségekkel kellett megküzdenie, mint például Kaposvárnak, ahol egy korabeli sajtóhír szerint „...az ország egyik legnagyobb mezőgazdasági vármegyéjének székhelyén nem lehet lisztet kapni, mert nincs gabona”.⁸

A szerb bevonulás Pécsre

1918 során a katonai helyzet a Monarchia, s így Magyarország számára egyre romlott: a túlerővel szemben a több fronton is érdekelt közép-európai hatalom katonailag már nem tarthatta sokáig magát. 1918. november 13-án Belgrádban fegyverszünetre kényszerült a Monarchia, s a megállapodás értelmében a Dél-Dunántúl egy része, így Pécs város és Baranya vármegye nagy része katonai megszállás alá került. A szerb katonaság bevonulásával Pécs és Dél-Baranya (a Hegyháti járás kivételével gyakorlatilag az egész vármegye) az időközben megszerveződő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált, s nemzetközi jogi szempontból (ideiglenesen) a délszláv államhoz tartozott. A szerb övezet magába foglalta a Barcs–Szigetvár–Pécs–Baja–Kelebia vonaltól délre lévő településeket, a felsorolt városok a szerb zónához tartoztak.

Mozgalmas három évet jelentett a jugoszláv katonaság⁹ jelenléte, amely már jövetelekör és később is terrorisztikus tevékenységet folytatott, főleg a hadsereget kiegészítő paramilitáris csapatok raboltak és gyilkoltak sokat a környéken. Ezt a három évig tartó folyamatot világos események jelezték. A szerbek gazdagokat (földesurakat, iparosokat, kereskedőket), illetve szegényeket egyaránt nem kíméltek. Az egyik leghíresebb eset az volt, amikor 1919. november 10-én szerb martalócok megrohanták Drávatamásiiban a köztisztelőben álló, 3000 holdas birtokos, Thassy Elemér földbirtokos kúriáját; a tulajdonost és négy éves gyermekét helyben agyonlőtték, a házat kirabolták.¹⁰ A pécsi gazdasági alanyok sejtették, hogy a katonai megszállás mit hozhat magával, így még a szerbek megérkezése előtt megindult a gazdasági vagyon egy részének a kimenekítése. Ennek során például a legnagyobb befolyású pénztintézet, a Pécsi Takarékpénztár november 12-én (amikor is a szerbek megszállták Eszéket), a takarékpénztár értékeit Kaposvárra szállították, és a Somogy megyei Takarékpénztár pánccsaszobájában helyezték el, majd pedig 14-én a MÁV értékeit elszállító különvonattal a készpénzkészletet (1,25 millió koronát) az egyik tisztviselővel szintén Kaposvárra vitték.¹¹

A megszállás gazdasági következményei

A szerbek pécsi jelenléte 33 hónapig tartott. Korántsem volt azonban egysíkú a megszállás története. Ennek az egyik legfontosabb oka az volt, hogy a három év alatt a nemzetközi körülmények és a jugoszlávok lehetőségei állandóan változtak. Az első hónapokban valószínűleg még a jugoszlávok is átmenetinek gondolták jelenlétüket a városban, ám ahogyan elindultak béketárgyalások, a délszláv ország kormánya egyre mohóbb lett, s már úgy értelmezte a helyzetet, amelyből elérhető a térség hosszú távú elcsatolása. Ám a trianoni béketárgyalások és a szerződés egyértelművé tette, hogy ki kell majd a térségből vonulniuk, s csak egy kisebb részt tarthatnak meg Baranyából, de Pécs város mindenkép-

pen Magyarországon marad. A szerződés aláírása után is mindent megtettek azért, hogy a kivonulás idejét húzzák-halasszák.¹² Mindebből következően a megszállás alatt volt időszak, amikor Pécs betagolása délszláv államba elképzelhető volt, s ennek megfelelően visszafogták magukat a megszállók; ám volt olyan időszak is, amikor már világos volt a távozási kényszer, s ez egyet jelentett a szabad rablás lehetőségével. Az is különlegességet ad ennek az időszaknak, hogy 1920 szeptemberében – a Tanácsköztársaság bukása után több mint egy évvel – szocialista városvezetés alakult Pécsen, ami a korábbi városi társadalmi értékrendtől és magángazdasági berendezkedéstől meglehetősen távol állt.¹³

A továbbiakban nézzük meg, hogy melyek voltak azok a területek, amelyeken a szerbek erőteljesen beavatkoztak a város gazdasági életébe, s mindennek milyen következményei lettek.

1. A városirányítás átszervezése. A Pécsre bevonuló szerb hadsereg alapvetően katonai megszállást hozott a város számára. A katonai városparancsnokság a város nyugati szélén lévő Hadapródiskolában szállásolta el magát, ugyanakkor működését egyre inkább a Fő tér sarkán lévő ún. Lóránd palotából végezte. Egy sajátos kettős irányítás alakult ki: megmaradt a magyar közigazgatás, amelyre szüksége volt a megszállóknak, hiszen velük kellett végrehajtani a parancsokat. Az első napokat leszámítva véletlenül se gondoljunk békés eszközökre: a végrehajtás nagyon sok esetben igen kíméletlen volt. Korabeli visszaemlékezések szerint az említett Fő téri épületben a szerb rendőrök nem kímélték az oda hurcoltakat: a polgárok fizikai bántalmazása és kényszerítése szinte mindennapos volt.¹⁴ Sok jóra hosszú távon nem lehetett számítani, amit világosan jelez a városparancsnok 1919 elején kelt hirdetménye, amelyben bármiféle szerbellenes tevékenység esetére azt ígérte, hogy „...kérlelhetetlenül fogok fellépni, senkinek az életét nem fogom megkímélni, s a várost elpusztítom a föld színéről”.¹⁵ A városi polgárság gyakorlatilag védtelen volt, ellenállásra nem igen gondolhatott, így maradt a túlélés lehetőségét adó passzív rezisztencia. A nagy létszámú munkásság sztrájkjai sem ingatták meg a szerbek hatalmát, annál jobban kikezdte viszont a pécsiek egységét.

A szerbek igyekeztek a megmaradt magyar államtól elszigetelni a megszállt zónát. A korábban a magyar állam tulajdonában lévő intézményeket most a szerb állam működtette. A régi magyar igazgatási intézmények a demarkációs vonalon kívülre telepedtek át, így például a vármegye Sásdra tette át a székhelyét, csakúgy, mint a Pécsi Pénzügyigazgatóság, s később a pécsi polgármester is oda került. A korábbi városi vagy állami alkalmazottak viszont természetesen maradtak, csak most az alkalmazottak a szerbektől kapták a fizetésüket, amely igencsak akadozott. A szerbek állandóan újabb és újabb adókat vetettek ki, főleg a módosabb polgároknak, akik közül igen sokat – szinte középkorias módszerrel – túsul ejtettek. A szerbeknek a városházán történő garázdálkodását a helyi társadalomnak kellett megfizetni. Ne felejtjük el megemlíteni, hogy a szerbek az őket kiszolgáló városi- és államapparátus tagjait magasan díjazták. Érdekes ugyanakkor, hogy miután 1920. szeptember közepén Nendtvich Andor polgármester kényszerszerűen áttelepült Sásdra, a kapcsolatai megmaradtak a pécsi hivatalokkal, s saját bevallása szerint a pécsi apparátus továbbra is ellátta őt információkkal. A közállapotokat mutatja, hogy az első adandó alkalommal (1919. február 18.), amikor Csonka-Magyarország felé vonaton el lehetett hagyni a várost, sokan menekültek el.¹⁶

Ne felejtjük el, hogy a megszállás alatt a városi tanácsnak továbbra is meg kellett oldania hagyományos városműködtetési feladatait. 1920 szeptembere után viszont szembekeverték saját városának vállalkozóival a Linder Béla vezette szocialista városvezetés, amikor is az iparos, kereskedő és bankár réteget különlegesen nagy adóval sújtották. Hiába instanciáztak a városvezetésnél adóelengedésért vagy csökkentésért több meghatározó gazdasági személy, s hiába jelentették, hogy az elmúlt időszakban csak veszteségeik voltak, a gazdasági ügyosztály a kérelmeket általában elutasította. A hatalmas adónak persze más okai is voltak. A korabeli francia diplomáciai iratok szerint Pécsre a Tanácsköztársaság bukása után mintegy 2000 kommunista menekült, s nagyrészt ezek eltartására kellett kivetni az

irratlan adókat. Mindezt bizonyítja, hogy a város költségvetése a szocialista vezetés alatt 14 millió koronáról mintegy 123 millió koronára nőtt, s ez nem magyarázható az infláció emelkedésével (az árak a három év alatt mintegy megduplázódtak).¹⁷

2. A megszálló hadsereg ellátása. A legnagyobb problémát a szerb katonaság ellátása jelentette. A modell elvileg egyszerű volt: a hadsereg benyújtotta igényét a városnak, amit a városi vezetésnek be kellett szerezni a piacon a kereskedőktől vagy termelőktől. Ezeket a készleteket átadták a szerbeknek, amit a megszállóknak ki kellett volna fizetni. Az elszámolások havonta történtek, ám a szerbek már az elejétől kezdve következetesen nem fizettek. Tudjuk például, hogy az 1918. november 13-tól 1919. június 6-ig a katonaságnak 1,5 millió korona értékben adtak át termékeket, ám mindaddig semmit nem térítettek meg belőle.

1. táblázat. A szerb hadseregnek átadott készletek értéke (1918. 11. 13.–1919. 06. 06.)¹⁸

Table 1. Value of the goods provided to the Serbian army (13. 11. 1918–06. 06. 1921)

A katonai egység megnevezése	A kiszolgált termékek értéke (koronában)
VI. gyalogezred	1 048 343
VI. gyalogezred tisztikara	15 713
IV. gyalogezred 1. százada	10 504
II. Drina divisio hegyi tüzérsége	188 022
6. hegyi tüzér üteg	98 250
3. mezei tüzér üteg	86 963
Tüzérség tisztikara	3 627
Állomásparancsnokság	48 315
Összesen	1 506 236

A szerbek létszáma és elvárásai állandóan növekedtek, s jóval nagyobb igényeket jelentettek a városházára, mint ami az ellátásukra a valóságban szükséges lett volna. 1918. november vége felé a szerb katonaság Pécssett tartózkodó katonáinak száma már meghaladta az 1000 főt. Az igények viszont valóban túlzottnak látszottak, hiszen a fejenkénti 1 kg kenyér nyilvánvalóan nem valós fogyasztás. A város vezetője azt kérte a szerb parancsnoktól, hogy pontosan tájékoztassa a hadsereg igényeiről és a katonák valós fejadagjáról.¹⁹

Mit kellett beszolgáltatni Pécsnek? A szerb hadsereg közkatonái alapélelmiszereket kaptak. Az ő listájukon zsír, só, szappan, finomliszt, bab, hús, burgonya, savanyított káposzta szerepel. Hozzájuk képest a tisztikar fényűzően élt: esetükben a legkülönbözőbb tejtermékek, sertés- és marhahús, gyümölcsök, zöldségfélék, paprika, paradicsom, kávé is szerepel.²⁰ Az élelmiszerek mellett a legkülönbözőbb ipari félkész- vagy késztermékekre is szüksége volt a hadseregnek, főleg fémipari termékekre, javító eszközökre. Auber Gyula pécsi vaskereskedő például 1919 júliusában 20 darab különféle kalapácsot, Wolf Jenő nagykereskedő egy darab francia kulcsot adott el a városnak,²¹ Kallinger István szállítási vállalkozónak 30 napon át használták két bútorszállító kocsiját stb.²²

3. A kereskedelem változásai. Pécs háború előtti kereskedelmi kapcsolatai többirányúak voltak. A mezőgazdasági termékek beszerzése jelentős részben a baranyai és a szlavóniai területeken történt, ugyanakkor a városban megtermelt termékek eladásait illetően életképes gazdasági kapcsolatok épültek ki a fővárossal, valamint az osztrák, a német és a cseh területekkel is. Az új délszláv államhoz kerülve viszont a maradék Csonka-Magyarországgal nem maradt lehetőség komoly kereskedelmi-forgalmazási tevékenységre, hiszen ezt a délszláv gazdaságpolitika nagyban akadályozta. Lehetősége volt viszont a balkáni területek irányába terjeszkedni, bár ennek hatékonyságát a nyersanyag- és áruhiány jelentősen korlátozta.

Vannak azért pozitív példák is a kereskedelem fejlődésére. Braun Mátyás nyerstermék-kereskedő vezetésével 4 millió korona alaptőkével hoztak létre egy élelmezési részvénytársaságot. Az igen sikeres pécsi Hoffmann-bútorgyár 2 millió koronás üzletet kötött a szerb királyi erdőhivatallal: a fahiány kiküszöbölésére olcsó fát szereztek a déli területekről, amiért készbútorral fizettek. A Baranyai és Pécsi Gazdák Szeszfőző Szövetkezete 6 millió koronás üzletet kötött, de ugyanakkor rontotta a cég gazdálkodását, hogy a szövetkezet által korábban a magyar királyi adóhivatallal szemben felhalmozott adósságát most a szerbek kíméletlenül behajtották.²³ A megszállók igyekeztek Pécsét hermetikusan elzárni a régi északi és nyugati kereskedelmi kapcsolataitól. A pécsi kereskedők termékeiket nem a Duna-menti vagy alföldi területekről, hanem kényszerszerűen Eszék, Zágráb, Laibach, Marburg, Zombor, Szabadka és Belgrád városából, vagy e városok környékéről szerezhették be.²⁴ Mivel a várost el kellett látni, s az itt lévő szerb hadsereg is jókora méretű volt, a déli területek felé való kereskedelmi forgalom növekedett. A korábban a MÁV szervezetébe tartozó pécsi vasutat a szerb vasúti rendszerbe próbálták integrálni, így például állandó vonatpárt hoztak létre Belgrád és Pécs között. Igaz, ez némileg az idegenek beáramlását, valamint az idegenforgalmat is erősítette (Pécstől délelőtt fél 11-kor indult a vonat, amely este már a szerb fővárosban volt). Ugyanakkor tény, hogy a pécsi vasúti forgalom nagy részét a délszláv állam felé történő szénzállítások és a katonai csapatok mozgatása adta.²⁵

Néha azonban a szerb hatóságok miatt még az élelmiszerek vagy egyéb mezőgazdasági cikkek beszállítása is akadozott. Egy példa: a városi sertéshizlaldában 1919 tavaszára elfogytak a takarmánykészletek. Pótlására Beremendről akartak kukoricát beszállítani Pécsre, három kocsival, mintegy 36 mázsányi szemes tengerit. A siklói vámnál azonban a szerbek feltartóztatták és lefoglalták a szállítmányt. A pécsi polgármesternek kellett kérnie a városparancsnokot, hogy az ellátás érdekében engedélyezze a takarmány beszállítását.²⁶

4. A fizetőeszközök és a szükségpénzek. A jugoszláv hadsereg bevonulása miatt Pécs és környéke kiszakadt régi gazdasági rendszeréből, így annak pénzügyi hátterét is elveszítette. A csaknem három év alatt erős pénzhány alakult ki a városban és környékén. Ennek több oka is volt. egyrészt a gazdasági elzárttság, másrészt pedig az, hogy a szerbek a városban lévő Osztrák–Magyar Bank és az Általános Hitelbank fiókjában lévő készpénzt lefoglalták, s azt Belgrádba szállították, így a bankokon keresztül kifizetéseiknél már a vállalatok is bajba kerültek.²⁷ Az infláció miatt a kibocsátott pénzek jelentős részét nosztrifikálták, s ezzel új értékkel ruházták fel őket. Az 1919. január 10-i rendelet szerint a városháza Perczel utcai bejáratánál lévő kis irodában végezték el a felülbélyegzést.

A folyó gazdasági tevékenység működtetéséhez mindenképpen szükség volt nagy mennyiségű készpénzre, ezért a város kényszerszerűen szükségpénz-kibocsátáshoz folyamodott. Ezeket a régi mintára koronának nevezték. Először 1919 áprilisában 10, 20, 30 és 100 koronás bankjegyek kerültek forgalomba, amelyek technikailag tökéletlenek voltak, s így a pénzhamisítók boldog aranyhónapok elé nézhetek. 1919 májusában 100 koronás címletből 40 000, majd nem sokkal utána 60 000 koronányit bocsátottak ki összesen 10 millió korona értékben, a későbbiekkel együtt összesen 20 millió korona pénztárjegy került forgalomba.²⁸ Nagy problémát okozott, hogy a forgalomban lévő bankjegyeknek alig volt váltópénze, így Pécsen (de más településeken is) szükségessé vált 10, 20 és 50 filléresek kibocsátása, amit a későbbiekben 2 és 5 koronás pénzek követtek. A váltópénzeket folyamatosan gyártották, az utolsó sorozatot 1920. augusztus elejétől hozták forgalomba. Pécsen összesen 3 millió korona értékben hoztak létre szükségváltópénzt²⁹ (a pécsi modell példaértékű volt más települések számára is, a szintén megszállt Szigetváron is a pécsi minta alapján hoztak létre váltópénzt). Mindez azt eredményezte, hogy Pécsen hivatalosan már négyfajta pénz volt forgalomban: egymás mellett létezett az O-MB felülbélyegzett bankjegye, az O-MB bankjegyeinek szerb hatóságok által felülbélyegzett változata, a jugoszláv dinár és a Pécs városa által

kibocsátott városi korona.³⁰ A szerbek által a városi pénz lebélyegzése alkalmával levont 20%-nyi állami adóbevétel elvonása is rontotta a város életképességét. Ez a bonyolult és nehezen átlátható monetáris állapot megnehezítette a forgalmazást, a mindennapi vásárlást, és szinte megakadályozta a hosszú távú vállalati tervezést, a felhalmozást.

5. A gazdasági üzemek nehézségei. A katonai megszállás legjelentősebb kárait egyértelműen a háború előtt virágzó pécsi magángazdaság szenvedte el. A gazdasági ágazatokat nézve azt láthatjuk, hogy szinte nem volt olyan ipari üzem, amelynek ne lettek volna rendkívüli kárai. Ezek egyrészt a megszállás alatti katonai rablásokból, zár alatt tartásból, kényszerelsajátításból, illetve a megszállás vége felé a szabad rablásból származtak. Kötött terjedelmű tanulmányunkban nincs módunk felsorolni a nagyobb károkat szenvedett üzemeket, inkább csak néhány jellegzetes példát hozunk a folyamat bemutatására.

Voltak üzemek, amelyek technikai felszerelését részben vagy egészében egyszerűen leszerelték és elszállították. A pécsi dohánygyárat érte a legnagyobb veszteség. Az első hónapokban egy ideig még működött a gyár, ám a demarkációs vonalon keresztül nem érkezett semmi alapanyag, így 1919. február 10-én beszüntették a munkát,³¹ ugyanakkor a megszálló hatóságok a gyárat elkezdték leszerelni, s az ott dolgozó 450 nőt és 100 férfi munkást elbocsátották.³² A gyár kifosztása során minden raktárban lévő terméket elvittek, így többek között 23,5 millió szivarkát, 2,4 millió szivart, 42 darab villamos motort, teherlifteket, géphajtó szerelvényeket, csomagolási anyagokat.³³ Mivel a demarkációs vonalon át nem lehetett dohányterméket behozni, így csak a jugoszláv területen megtermelt dohányt lehetett Pécsre és a környező területeken megvásárolni, vagyis a szerbek monopolizálták a dohánykereskedelmet s megszerezték a dohányjövedéket. A megszállás után a pécsi dohánygyár újraindítása komoly politikai erőfeszítésbe került, de végül is 1922–23-ban sikerült új gépeket beszerezni, s megindítani a termelést.³⁴

Az élelmiszeripari üzemek között a Pannónia Sörfőző Rt. járt a legrosszabbul. Pécs legrégebbi sörgyárát sújtotta egyrészt a zár alá helyezés, amelynek során olyan hatalmas adót vetettek ki a termékekre, hogy azt a lakosság nem tudta megvásárolni, így a megtermelt és raktáron lévő készleteket a megromlás miatt ki kellett önteni. Másrészt viszont a megszállók elvittek a gyárból 378 kg komlót, 2582 palack, illetve 2175 hl hordó sört, 382 darab hordót és további felszerelési tárgyakat is.³⁵ A sörgyár esetében összesen 1 001 989 koronát tett ki a szerb államkincstártól a behajthatatlan követelés értéke.³⁶ Valamivel könnyebben megúsza a másik pécsi sörgyár: a Mezőgazdasági Sörgyár és Malátagyár Rt. kárai közül a 619 q maláta elrekvirálása, valamint a palacktöltő és dugaszológépek elvitele jelentett problémát; de a legnagyobb baj itt is a felemelt fogyasztási adó volt.³⁷ Ugyanakkor a sörgyár négy hónapon keresztül állt, s az 1914. évi termelésének alig 20%-át érte csak el.³⁸ Érdekes, és a későbbi kárfelméréseknél is állandóan előjött, hogy nagyon sokba került a tulajdonosoknak a szekvesztrum alóli feloldáshoz szükséges vesztegetési összeg, amivel sikerült elérni a szabad gazdálkodás lehetőségét. A két sörgyár egyébként a megszállás után fuzionált.³⁹

A gépipar terén a belváros szélén lévő Hamerli József Gép- és Vasöntödei Rt.-t emeljük ki, amely igen sajátos utat járt be a szerb megszállás alatt. A gyár a háború végén gyorsan visszaállt a mezőgazdasági gépek és szerelvények gyártására, illetve újra fellendült az vasöntés. Ennek hatására még nőtt is a nyereség, amely 1919-ben 82 000, az 1920-as évben mintegy 90 000 korona volt.⁴⁰ Problémát volt ugyanakkor a vasas munkások igen jól szervezett, radikális mozgalma, amikor is látványos sztrájkokkal akadályozták a gyár működését. 1921 elején a gyár munkásai újra sztrájkba léptek, amire válaszként a tulajdonosok február 16-án bezárták a gyárat, s a munkásokat elbocsátották. A részvénytársaság a szerbek kivonulása után, s akkor is csak fokozatosan nyitotta meg újra az üzemet.

A nagyobb üzemek mellett említsük meg, hogy erősen sújtotta a megszállás a védtelen és kiszolgáltatott kisiparosokat és kiskereskedőket. Pécsre az 1921. évi kamarai felmérés

szerint 5416 kézművesiparos (mester, segéd és inas) élt, vagyis a város népességének – a hozzátartozókkal együtt – mintegy 20%-át alkothatták.⁴¹ A kézművesek – a biztosabb megélhetés reményében – társulatokba próbáltak szerveződni. Így például 1920 elején megalakult a Pécsi Iparosok Szövetsége, amelynek célja a közös fellépés és a tagok megsegítése volt.⁴² A problémákat mutatja, hogy a megszállás alatt mintegy 320 kisipari műhely nem tudott működni anyag- és valutahiány következtében.⁴³

6. A munkanélküliség és a szociális kérdések. A megszállás csaknem három éve elmélyítette a korábban is meglévő foglalkoztatási és szociális problémákat. A szekveszter alá helyezett vállalatok és gyárak sok esetben visszafogták termelésüket, s így jelentős munkanélküliség alakult ki.⁴⁴ 1919. október végén Pécsen 2754 fő volt munka nélkül.⁴⁵ A város tulajdonába lévő üzemek segéd munkásainak 35–40%-a nem talált munkát magának, vagy éppen 50%-os fizetéssel szabadságot. Mindez természetesen erősen radikalizálta a helyi munkáságot: a megszállás 33 hónapja alatt 199 sztrájk zajlott le, amelyek között különösen az 1919-es tavaszi általános sztrájk volt kiemelkedő.⁴⁶ Az is megállapítható, hogy 1920–21 során a pécsi baloldalnak a megszállókkal való kokettálása súlyos gazdasági zavarokat okozott a városban.

A jelentős munkanélküliség együtt járt a kereslet csökkenésével. Rontotta a munkavállalók esélyeit a hatalmas infláció is, hiszen az árak szinte folyamatosan emelkedtek. Jól mutatja ezt a lisztárak esete. A Pécsen lévő négy malomnak (ifj. Türr Mihály Hengermű Gözmalom, Pécsi Sertéshizlalda és Áruraktár Gözmalma, Anna Gözmalom, Hummel Ede Gözmalma) kellett a város által igényelt lisztet leszállítani. A malomtulajdonosok arról panaszkodtak, hogy a folyamatos piaci áremelkedés miatt az előírt 30 koronás árban már lehetetlen kenyérlisztet forgalomba hozni, ahhoz minimum 32 korona kell. Nem véletlenül írják, hogy ha nem lehet elérni a magasabb árat, akkor „a gazdasági év legutolsó heteiben komoly zavarok állhatnak be a lisztellátás terén.”⁴⁷ A statisztikai adatok alapján tény, hogy az infláció alatt a városi alkalmazottak és az üzemi dolgozók számára biztosított béremelés messze elmaradt az infláció mértékétől, ami fokozatosan romló életlehetőségeket hozott magával.⁴⁸ Valamennyire fékezhetette az inflációt, hogy a városnak árumegállapító joga volt a város területén forgalomba hozott alapélelmiszerekre, amely sok esetben nemcsak az árra, hanem a péksütemények összetételére, súlyára is vonatkozott (például apró péksüteményeket kizárólag nullás lisztből, fehér kenyeret főzölisztből lehetett készíteni stb.).⁴⁹ A város kölcsönt vett fel azért, hogy a lakosság inflációs terheit csökkentse: így például felvásárolta a 20 koronába kerülő kenyérlisztet és a 35 koronába kerülő finomlisztet, s azt 10, illetve 20 koronáért adta tovább a kereskedőkön keresztül lakosságnak. Egy másik próbálkozás volt, amikor az inségesek részére vásárolt a város a napi árnál jóval alacsonyabban lisztet, s az így keletkezett deficitet 50 000 koronányi inségadóként kivetette minden iparosra.⁵⁰

A szociális helyzet romlása a város részéről fokozott erőfeszítést igényelt. Ebbe sok minden beletartozott. Gondoskodni kellett az inségesekről: a városban számos népkonyha működött. Az itt kóborló munkanélküliek, hajléktalanok kezelése ugyanakkor megnövelt rendőri erőt igényelt. Megnőtt a városban lévő különböző segélyegyletek, vagy éppen az árvákról gondoskodó jóléti intézmények szerepe. A szakszervezetek próbálkoztak olyan termékforgalmazással, amit beszerzési áron adtak tovább tagjaiknak.⁵¹ Katasztrofális volt a lakáshelyzet. A szocialista városvezetés 1920–21 során több laktanyaépületet szükséglakássá alakított át; 1921-ben már a Lakits laktanya betegló-istállójának padlását is felhasználták szükséglakásnak.⁵²

Nendtvich polgármester megszállás utáni beszámolója szerint a közegészségügy helyzete „balkáni színvonalra” süllyedt a szerb megszállás miatt. A romló feltételek között sokan nem tudtak orvoshoz menni vagy éppen gyógyszert vásárolni; ugyanakkor egyes gyógyszereket csak nagy nehézségek árán tudták beszerezni. Érzékletes a beszámoló azon megjegyzése, amely szerint a veszett ebek által megmart betegek korábban a budapesti Pasteur intézetbe kerültek gyógykezelésre, most viszont a demarkációs vonal miatt kényszerűen a zágrábi

intézetbe kerültek, ahol nem volt megfelelő az ellátás. Az állategészségügy szinte teljesen megszűnt, 1921 elején már ragályos száj- és körömfájás is fellépett.⁵³

Úgy gondoljuk, hogy az 1920. szeptember 13-án kelt, Kaposvárról keltezett, s a honvédelmi miniszterhez írt jelentés reálisan mutatta be a város helyzetét, amikor azt írta, hogy „Pécs gazdasági válság és ennek nyomán anarchisztikus állapotok fenyegetik. A pénztézetekben pénz nincs, a gyárak üzei alig tarthatók fenn. A munkanélküliség napról napra nő. Fa és gabona teljesen hiányzik a városból”.⁵⁴

A megszállás vége és Pécs kárai

Pécs (és Baranya megye megszállt részét) a teljes gazdasági-, társadalmi- és politikai katasztrófától a szerbek kényszerű kivonulása mentette meg. 1921. augusztus 20-án megtörtént a városi közigazgatás hivatalos átadása (egy nappal később a megyei is), majd pedig augusztus 22-én Sós Károly altábornagy vezetésével a magyar nemzeti hadsereg csapatai bevonultak Pécsre, s ezzel a város 33 hónapos szerb megszállás után újra Magyarország részévé vált.⁵⁵ A korabeli felvételek szerint városi lakosság többsége valószínűleg őszinte lelkesedéssel üdvözölte a bevonuló magyar katonákat. Ezzel párhuzamosan a szerbeket kiszolgáló hivatalnok réteg egy része elmenekült a városból.

A megszállás következményei tragikusak voltak. Az egyik első lépés a károk felmérése volt. A visszatért Nendtvich Andor polgármester hirdetményben tette közzé augusztus 27-én, hogy a jugoszláv megszállás által okozott károkat be kell jelenteni.⁵⁶ A formanyomtatványok kitöltése viszonylag gyorsan haladt, így egy hónappal később, 1921. szeptember 28-án Laky Dezső kereskedelmi miniszteri tanácsosnak már azt jelentették, hogy befejezték a károk összeírását.⁵⁷ A polgármester 1921. december 22-én tárta a közgyűlés elé azt a jelentést, amelyben összegezték a város által elszenvedett károkat. A végösszeg 54,4 millió koronát tett ki.

A 2. táblázat adatai alapján látható, hogy a pénzben kifejezhető károk önmagukban is tetemesek voltak. De láthattuk korábban, hogy nemcsak a városnak voltak kárai. Legalább ennyire lényeges, hogy sok önálló egzisztencia ment tönkre. Kisvállalkozások sora csukta be kapuját, vagy keresett a vállalkozó más állást. A pénztézetek egy része is megsínylette a megszállást: az O-MB felszámolta pécsi intézményét; a Takarékpénztár pedig 740 000 korona kárt szenvedett.⁵⁹ Súlyos megpróbáltatásokat okozott a megszállás a közellátás terén is. Egy sor olyan nagyvállalat maradt a szerbek után, amely megrogyant a megelőző időszakban, családi cégek, üzemek alakultak át részvénytársasággá.⁶⁰ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara felmérése szerint a megszállás alatt a pécsi és a megyei üzemek az 1913. évi termelési szintjük alig 30%-át érték csak el.⁶¹ A társadalom fizikai megpróbáltatásai, a bántalmazások lelki következményei is súlyosak voltak.

2. táblázat. Pécs város kárai a szerb megszállás alatt⁵⁸

Table 2. Losses of Pécs during the Serbian occupation

A kár megnevezése	Összeg (koronában)
A város által beszedett és az SHS állampénztárba beszállított állami adók és járulékaik	10 626 992
A pénz lebélyegzése alkalmával levont 20%-os jutalék	42 800
Az SHS-állam által meg nem térített költségek + a lefoglalt áruk	12 892 512
A forradalmi kormányzat fölös adói és saját célú felhasználása	16 019 468
Meg nem fizetett kamatok, ki nem egyenlített számlatarozások	1 472 583
Lejárt adósságok törlesztésének elhanyagolásából eredő kár	17 178 948
Költekezés a szerbek és a kommunisták érdekében	1 693 816
Felesleges beruházások	524 654
Összesen	54 451 776

Az anyagi károk struktúráját vizsgálva fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a jugoszlávok által megszállt térségben felmerült károktól igencsak eltér a Pécs várost ért kár. E téren a korabeli statisztikusok hamar rámutattak több fontos tényezőre. Az egyik, hogy a déli vidék megszállásának összes, vagyis 5 milliárd jugoszláv koronát kitevő karából Pécs aránytalanul sokkal, mintegy 1,15 milliárd koronával (kb. 19%-kal) részesedett. A másik, hogy a déli területekre vonatkozóan a legnagyobb kártétel egyértelműen a mezőgazdaságot (főleg a nagybirtokokat) érintette, ezzel szemben a pécsi gazdaság esetében a magánipar és magánkereskedelem járt nagyon rosszul. A harmadik részben ehhez kapcsolódik: Pécssett sokkal kisebbek voltak az állami és az igazgatási szektor kárai, mint a magángazdaságé.⁶²

A felsorolt gazdasági nehézségeken túl maradtak olyan elemek is, amelyek a továbbiakban is megnehezítették a város életét. Az egyik ilyen elem a „*vörös Pécs*” szindróma, hiszen a konzervatív hatalomnak a korábbi Linder-féle szocialista uralom miatt Pécs a későbbiekben nem tartozott a kedvenc városai közé. A másik probléma a jóvátételhez kapcsolódott. A DGT termelésének jelentős részét korábban is a szerbek vitték el, ami a megszállás után is folytatódott, hiszen Magyarország jóvátétellel tartozott az SHS- királyságnak, amit öt éven keresztül folyamatos szénszállításokkal teljesített: minden munkanap után 88–100 vagon szenet szállítottak el a Pécs környéki bányákból. A kötelezettség csak 1926. szeptember 12-én járt le, aminek eredményeképpen összesen 11,9 millió métermázsa szenet szállítottak ki az országból, vagyis a mecseki szénmedence másfélévnnyi termelési nagyságrendje került ki az országból. Ezt követően az elszámolások miatt még 1927-ben is szállítottak valamennyit, így a jóvátételi szén össz mennyisége 12 482 200 mázsa lett.⁶³

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Pécs a megszállás ellen nem tehetett semmit, a helyzetet kényszerszerűen elszenvedte, ugyanakkor az ebből fakadó nehézségeivel hosszú távon együtt kellett élnie, s ez behatárolta a város gazdasági fejlődésének lehetőségeit a két világháború közötti korszakban.

JEGYZETEK

1. Kaposi Zoltán (2010): 32–33. old.
2. Kopasz Gábor (1965): 33. old.
3. T. Mérey Klára (1997): 36 old.
4. Babics András (1952): 123. old. (Táblázatok)
5. Pécsi Napló, 1918. április 6. „*A termelés biztosítása Baranyában*”.
6. Baranya Megyei Levéltár (a továbbiakban BML). Pécs város polgármesterének elnöki iratai. 139/1918. sz. irat.
7. Lenkei Lajos (1922): 69–71. old.; újabban: Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 201. old.
8. Somogyvármegye, 1915. február 16. 3. old.
9. A korabeli pécsi szóhasználatban a megszállókat a legtöbb esetben szerbeknek, de egyre inkább jugoszlávnak nevezték. Éppen ezért tanulmányunkban a két kifejezést szinonimaként használjuk.
10. Thassy Jenő (1996): 7. old.; illetve: Pécs–Baranya (1928): 72. old.
11. Siptár Lajos (1996): 52. old.
12. Hornyák Árpád (2008): 29. old.
13. Erre részletesen lásd: Szűcs Emil (1990) munkáját.
14. Lenkei Lajos (1922): 283. old.
15. BML. IV. 1406. Pécs szabad királyi város SHS Királysági csapatok által történt megszállásának iratai 1918–1921. (A továbbiakban: BML. IV. 1406) 3. doboz. Felhívás Pécs város polgáraihoz.
16. Lenkei Lajos (1922): 293. old.; illetve: BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 24. old.; illetve: Pécs–Baranya (1928): 48. old.
17. BML. IV. 1406. 3. doboz. Linder-féle iratok. 1920. november 19. Jegyzőkönyv a városi adókivető bizottság üléséről. A diplomáciai adatokhoz: Francia diplomáciai iratok (1999): 144. old. Az 1920. október 13-i városi tanácsi ülés határozata szerint a DGT-nek, Zsolnay Miklósnak,

- Littke József pezsgőgyárosnak, a Höffler-börgyárnak és a Pannónia sörgyárnak 1,5 millió korona adót kellett fizetnie; de hasonló határozat született november 2-án is. Lásd még: Pécs-Baranya (1928): 96., 98. old.
18. BML. IV. 1406. 1. doboz. 3857/1919. sz. irat.
 19. BML. IV. 1406. 2. doboz. 31621/1918. sz. irat.
 20. BML. IV. 1406. 1. doboz. 3122/1919. sz. irat.
 21. BML. IV. 1406. 1. doboz. 7169/1919. sz. irat.
 22. BML. IV. 1406. 1. doboz. 6325/1919. sz. irat.
 23. Szita László (1970): 160. old.; illetve: Rayman János (2010): 132. old.
 24. Lenkei Lajos (1922): 286. old.
 25. Majdán János (2005): 77. old.
 26. BML. IV. 1406. 1. doboz. 2697/1919. sz. irat.
 27. Az átváltási kurzushoz: 4 jugoszláv korona = 1 dinár, amelynek 1921-ben történt jegyzés szerinti értéke: 100 jugoszláv korona = 3,5 svájci frank. Ugyanakkor 100 magyar korona = 12,64 svájci frank. Lásd: Laky Dezső (1923): 423–424. old.
 28. Pécsi Napló, 1919. május 15.; illetve az összesített adathoz: BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 24. old.
 29. Rayman János (2008): 166. old.
 30. Kaposi Zoltán (2006): 148. old.
 31. T. Mérey Klára (1997): 42. old.
 32. Szita László (1970): 162. old.
 33. Laky Dezső (1923): 450. old.
 34. T. Mérey Klára (1997): 49. old.
 35. Laky Dezső (1923): 448. old.
 36. Harcos Ottó (1973): 131. old.
 37. Laky Dezső (1923): 449. old.
 38. Szita László (1970): 1616. old.
 39. Harcos Ottó (1973): 130. old.
 40. Kopasz Gábor (1965): 46. old.
 41. Pontos adataink, és így arányaink az 1920. évre nincsenek, mert az 1920. évi népszámlálást a megszállás miatt csak 1921 végén tudták végrehajtani. Mindenesre az 1910–1921 közti népszámlálások adataiból leszűrhető, hogy kb. 4000–4500 fővel csökkenhetett a háború és a megszállás éveiben a város népessége. Lásd: Kaposi Zoltán (2006): 150. old.
 42. Kaposi Zoltán (2006): 149. old.
 43. Szita László (1970): 162. old.
 44. Ezt már láthattuk a fentebb említett Hamerli-gépgyár esetében is.
 45. Szita László (1970): 162. old.
 46. Ugyanott.
 47. BML. IV. 1406. 1. doboz. Linder-féle élelmezésügyi iratok. 1921.
 48. Szita László (1970): 162. old. Táblázat.
 49. BML. IV. 1406. 2. doboz. 12111/1919. sz. irat.
 50. BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 16. 50. old.; illetve Pécs-Baranya (1928): 86. old.
 51. Szita László (1970): 163. old.
 52. BML. IV. 1406. 3. doboz. 13466/1921. sz. irat.
 53. BML. IV. 1407. doboz. Nendtvich Andor polgármester 1921. évi jelentése. 1921. 12. 6. 31–32. old.
 54. Válogatott dokumentumok (1970): II. kötet, 93. old.
 55. Pécs Lexikon (2010): II. kötet, 264. old.
 56. BML. Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 9358/1926. sz. irat.
 57. BML. Pécs város „C” ügyosztályának iratai. C 16482/1921. sz. irat.
 58. A dokumentum rövidített változatát lásd: Pécs ezer éve (1996): 218. old.
 59. Siptár Lajos (1997): 60. old.
 60. Kaposi Zoltán (2006): 163–166. old.

61. Szita László (1970): 162. old.
62. Mike Gyula (1923): 9–12. szám, 410. old.; illetve Laky Dezső (1923): 423. old.
63. Papp László (1928): 4. szám, 417. old.; illetve: 5. szám, 492. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babics András (1952): A Pécs vidéki kőszénbányászat története. Budapest, 1952.
- Francia diplomáciai iratok (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből: Trianon 1919–1920. (Szerk. és összeállította: Ádám Magda és Ormos Mária). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Harcos Ottó (1973): A Pécsi Pannónia Sörgyár története. Pécs.
- Hornyák Árpád (2008): Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései. (Szerk.: Hornyák Árpád). Pécs. Pécs Története Alapítvány.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs.
- Kaposi Zoltán (2010): Pécs gazdasági fejlődése a dualizmus korában. In: Mediterrán Világ 11. Veszprém, 27–37. old.
- Kopasz Gábor (1965): Hamerli József gépgyár és vasöntöde Részvénytársaság (1918–1944). In: A pécsi Sopiana Gépgyár (Szerk.: Kopasz Gábor). Pécs. 35–55. old.
- Laky Dezső (1923): Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai. Budapest, MTA.
- Lenkei Lajos (1922): Negyven év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései. Pécs. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt.
- Majdán János (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846–1946). In: Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. (Szerk.: Szirtes Gábor és Vargha Dezső). Pécs. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. 55–86. old.
- Mike Gyula (1923): Az ellenséges megszállás okozta károk. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 9–12. szám. 406–410. old.
- Papp László (1928): A Pécs vidéki szénmedence termelése. Statisztikai Szemle, 1928. 411–418. old.; illetve egy kiegészítés és javítás az 5. szám, 492. oldalán.
- Pécs-Baranya (1928): Pécs-Baranya 1918–28. Pécs. A Dunántúl folyóirat kiadása.
- Pécs ezer éve (1996): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). (Főszerk.: Márfi Attila). Pécs, 1996. Pécs Története Alapítvány.
- Pécs Lexikon (2010): Pécs Lexikon I–II. (Főszerk.: Romváry Ferenc). Pécs. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft.
- Rayman János (2008): Pécs szükségpénzei (1919–1921). Pécs. Házmester '98 Kft.
- Rayman János (2010). Baranyai és Pécsi Gazdák Szeszfőző Szövetkezete. In: Rayman János: Elfeledett pécsi iparosok. Ipartörténeti dolgozatok. Pécs, 2010. Házmester Kft. 120–139. old.
- Siptár Lajos (1996): A Pécsi Takarékpénztár második 50 évének története. In: A Pécsi Takarékpénztár Rt. története (Sajtó alá rendezte: Dr. Siptár László). Pécs.
- Szűts Emil (1991): Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság. Pécs. Pannónia könyvek.
- Szita László (1970): A gazdasági élet alakulása a szerb megszállás idején. Baranyai Művelődés, 1970. április. 157–164. old.
- Thassy Jenő (1996): Veszélyes vidék. Budapest. Pesti Szalon Könyvkiadó.
- T. Mérey Klára (1997): A Pécsi Dohánygyár története 1912–1948. Pécs. JPTE Kiadói Iroda.
- Válogatott dokumentumok (1970): Válogatott dokumentumok a baranyai-pécsi munkásmozgalom történetéhez 1918–21. (Szerk.: Babics András–Szita László). Pécs. 2. kötet.

SUBA JÁNOS*

A MAGYAR–JUGOSZLÁV HATÁRSZAKASZ HATÁRKÖVEINEK TÖRTÉNETE 1921–1932

BOUNDARY SIGNS OF HUNGARIAN–YUGOSLAVIAN BORDER SECTION 1921–1932

ABSTRACT

Boundary signs are signs used to mark the state boundaries. The goal of fixing the borders with boundary signs is to make the border visible. Relationship between neighbouring countries is good if the regional coverage of the countries is unambiguous and known.

This is why the border lines are fixed. Fixation can happen with descriptions, on maps, or on the field with boundary-signs. The types and sizes of boundary signs were laid down by the Hungarian-Yugoslavian border establishment committee. The types of the boundary signs are: triple landmark, numbered and not numbered elevation with wooden pole, wooden columns, numbered and not numbered landmarks. On the 631 km long border line, which is divided into 6 sections, in total 6088 pcs of boundary signs are placed.

The first revision of boundary signs took place in 1932.

1. Határ – határjelek

A határ az a képzelte vagy jelzett vonal, amely valamely területet körül fog, vagy az a területsáv, amely két állam közigazgatási területét elválasztja egymástól. Földrajzi szempontból természetes és mesterséges határokat különböztettünk meg. A természetes határokhoz tartoznak a tengerek, hegységekben a vízválasztó gerincek, síkságokon a folyók, tavak, mocsarak. Az államok mindig is törekedtek a „vélt” vagy a valós természetes határok elérésére, mint például Franciaország a Rajna elérésére. A határvonalnál a legfontosabb és egyben a legrégebbi szempont a könnyű felismerhetőség. Emiatt volt a folyamhatároknak nagy szerepük és jelentőségük a történelemben, olyan kis folyónak is, mint például a Lajtának – „a magyar Rubiconnak” –, amely a Monarchiát a közvélemény szerint „Cisz”- és „Transzlajtániára” osztotta fel.¹ Ahol a természet nem gondoskodott a határ felismerhetőségéről, ott megtette azt az állam. Ez elsősorban az erdőségeknél volt fontos. A Vagékban a francia-német határ mentén négy kilométer széles sávon kiirtották az erdőket. Ugyanezt tette Magyarország és Románia is a Kárpátokban.²

A határvonalat határjelekkel érzékeltetik, amelyek a határokban előírt formájú és feliratú olyan mesterséges tárgy, amely meghatározott ponton, a határvonalon vagy a határvonal mellett, vele párhuzamosan van elhelyezve. A határjelek lehetnek egyoldalú, kétoldalú vagy hármass határjelek, továbbá: határtáblák, határcsapok. Készülhetnek kőből, betonból, fémből, fából.³ A határjelek jogtalan megváltoztatása, megrongálása eltávolítása nemzetközi jogilag is szigorú megítélés alá eső bűncselekmény. A mesterséges határokat az országok egymás közötti megállapodásai, békeszerződések jelölik ki.⁴ A határvonalak nem szabatos és nem pontos leírása esetén határviták, határfoglalások, határvillongások keletkeznek, amelyek többségét jogi úton rendezik, és azután törvénybe foglalják.

* PhD, térképtárvezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár, Budapest.

2. A Magyar Szerb-Horvát-Szlovén Határmegállapító Bizottság

A trianoni határvonal konkrét, részleges megjelölését, kitűzését, térképezését, a határ-omkányok elkészítését a Szövetséges és Társult Hatalmak által létrehozott nemzetközi határmegállapító bizottságok (HMB), a korabeli szóhasználatból élve úgynevezett „határrendező bizottságok” végezték, 1921–1925 között. A bizottságok munkája két szakaszra osztható. Az egyik a békeszerződésben leírt politikai határvonal megállapítása és kijelölése a terepen. A másik pedig a határkitűzés, amely tisztán technikai művelet, amikor a térképen bejelölt pontokat a terepen igazi pontokkal kellett megjelölni, s jelen esetben különböző határjelekkel állandósítani. Ezt követően került sor a határvonal felmérésére, ami tulajdonképpen a határvonal és környéke térképezését jelenti a meghatározott sávban.⁵ A határ-bizottságok a munkát a határvonal általános tanulmányozásával kezdték. Ennek az volt a célja, hogy megállapítsák azokat a határrészeket, amelyekre nézve pontosan lehetett alkalmazni a békeszerződés rendelkezéseit, valamint azokat a határszakaszokat, amelyek vitára adtak okot. A vitás kérdések eldöntéséig – a rend fenntartása érdekében – a békeszerződés által megállapított határt fogadták el ideiglenes határul.⁶

A bizottság az egész határvonalat hat: A, B, C, D, E, F jelzésű szakaszra osztotta:

Az A szakasz a Vend-vidéket foglalta magában, az osztrák határtól egészen a Lendva folyónak a Murába való torkolatáig terjedt 95 km hosszan.

A B. szakasz ezen ponttól a Mura és a Dráva mentén a Barcsi vasúti hídig húzódott 17 km hosszan.

A C szakaszban 86 km hosszan a Dráva alkotja a határt, a szakasz Dolnij Miholjac községtől kb. 8 km-re lévő pontig húzódik.

A D szakasz a Dráva és a Duna közti baranyai területet 83 km hosszan foglalja magában.

Az E szakasz a Duna és a Tisza közötti területen húzódik 135 m hosszan.

Az F szakasz a Tiszától a román határig 50 km hosszan húzódik.⁷

A politikai határmegállapítást a bizottság 8 hónap alatt elintézte. A határmegállapító bizottság a határ politikai megállapítása után feloszlott (1922. június végén), a műszaki munkák csak az elnök ellenőrzése mellett folytak le. A műszaki munkák bevégzésével a bizottság újból összeült 1924 május második felében, felülvizsgálta a műszaki munkákat, azokat jóváhagyta, aláírta a határleírási térképet, melyeknek három példányát a Nagykövek Tanácsának terjesztett fel a HMB összefoglaló jelentésével.⁸

3. A határszakasz rendszeresített határjelei

3.1. A határszakasz határjeleinek leírása és jellemzése

A HMB műszaki delegációja döntötte el, hogy milyen határjelet rendszeresít a határvonalon. Figyelembe vették a kitűzött és felmért magyar–horvát határ határjeleit, amelyek határdombok voltak fakarókkal. Így ezeket meghagyták. A déli határszakaszon – a hármashatárpontoktól⁹ eltekintve – kétféle fajtájú határjelet rendszeresítettek:¹⁰

- fakarókat, (facölöpöket) és
- határköveket.

A déli határszakaszon a határkarók és a határkövek váltakoznak szakaszonként. A határjel minősége szerint következőképpen tudjuk csoportosítani a határjeleket:

1. számozott határdomb facövekkel;
2. számozatlan határdomb facövekkel. A határdombok mint mesterséges létesítmények 170–200 cm átmérőjűek, 80 cm magasak voltak. A rajtuk és bennük elhelyezett fakarók (facövekeket) 100–120 cm magas és 10 cm vastagok voltak, amelyek a határ-

dombból 40–50 cm magasan emelkedtek ki. Fehér színűre voltak befestve. A határdombok mint a legrégebb típusú határjelek a magyar–horvát határon voltak rendszerezítve. Ugyancsak határdombok jelölték a birtokhatárokat is;

3. faoszlopok 150–300 cm magas 10–12 cm. vastag karók voltak. A faoszlop földből kiálló részének felső fele fehér, alsó fele fekete színű, felirat nincs rajtuk;
4. számozatlan határkő és
5. számozott határkő.

A határkövek a kiírás szerinti méretük 25 x 25 x 100 cm. volt és vasbetonból készültek. A köveket 70 cm mélyre ásták be, és csak a felső 30 cm rész állt ki, amelyet fehérre festettek.¹¹ A számozott határkőn a feliratok bevésettek és feketére vannak festve.

3.2. A határszakasz határjeleinek története

A határkijelölő műszaki munkálatok 1922. áprilisban kezdődtek meg. A határvonal szakaszai közül magyar érdekeltségű lett az A, C, és az E határszakasz. Jugoszláv érdekeltségű lett a B, D, F jelű határszakaszok. Az érdekeltség itt az anyagi teherviselést jelentette: a geodéziai munkálatok anyagköltségei, a határokmányok elkészítése, sokszorosítása stb. Másrészt jelentette azt, hogy melyik ország mérnöke végzi és ellenőrzi a földmérési és kitűzési munkálatokat.

A határmegállapító bizottság kijelölte az egyes szakaszokban a határvonalat és e vonalról részletes leírást adott a bizottság műszaki csoportjának. E leírás kézhezvétele után az első feladatuk a már megszavazott határvonal részeknek fakarókkal való megjelölése volt. A kijelölésnek szigorúan a kiadott utasításoknak megfelelően kellett történnie. Az ideiglenes karók a föld felszínétől 40 cm-re kiálltak, a karók alatt egy palackot helyeztek el. A karókat, majd a köveket 300–400 m távolságban helyezték el egymástól, úgy hogy előre, és hátra az összlátást biztosították. A karók (kövek) közötti töréseket földhalommal, határdombbal jelölték meg.¹²

Kíváncsinos lett volna – mint azt a magyar határbiztos, költség megtakarítás szempontjából többször sürgette –, hogy valamennyi szakaszt egyszerre mérjék fel, vagy legalább is, több mérnököt alkalmazzanak. Ez azonban nem volt kivihető, mert a jugoszlávok megfelelő szakmérnökök hiányában nem voltak képesek mérnökeik létszámát emelni.

A munkaviszonyok meglehetősen kedvezőtlenek voltak. Az elnöknek helyszíni vizsgálatai során mindig voltak egyéni próbálgatási kísérletei, melyek a tényleges munkát bizonyos időre mindenkor visszavetették – jelentette sokszor Vasssal ezds.¹³

Azután a régi kataszteri térképeken át nem vezetett változások és ennek következtében az irányadó katonai térképek pontatlansága miatt sokszor súlyos határviták keletkeztek, melyek több ízben hetekre meggátolták a műszaki munkálatok rendes lefolyását. Ehhez járult még a sokszor a jugoszláv határőrök és csendőrök viselkedése (egyízben háromszögelt mérnököt le is tartóztatták, mire az elégtétel megadásáig minden munka szünetelt). Mura, Dráva, Duna és Tisza folyók tavaszi és őszi áradásai szintén erős megpróbáltatás elé állította a magyar mérnököket.¹⁴

A számítások szerint a D és az E szakaszra mintegy 850 db határkő kellett.¹⁵ A határkövek készítésére pályázatot írtak ki. Aprólékosan szabályozták a kövek elkészítésének módját is.¹⁶ Az első pályázatot 1923 májusában hirdették meg. A legolcsóbb pályázatot fogadták el, amelynél a határkő egységára 4030 koronába került.

A határkövek szállításának időpontját a pályázat 1923. június 5-ét adja meg. A D szakaszra való kiszállítás menete az 5 vasútállomásra következőképpen alakult: Beremendre 1–150-ig megszámozva (150 db), Magyarbolyra 151–250-ig megszámozva (100 db), Mohácsra 251–

450-ig megszámozva (200 db), Hercegszántóra 451–550-ig megszámozva (100 db) Az F szakaszra 4 vasútállomás volt kijelölve Röscheszentmihályra 1–150-ig megszámozva (150 db), Újszentivánra 151–225-ig megszámozva (75 db), Szőregre 226–260-ig megszámozva (35 db), Kiszomborba 261–300-ig megszámozva (40 db) kellett kiszállítani.¹⁷

A határköveket 1923. július 25-én rakták ki, mivel a határkövek kiszállítása a határvonala 3 hónap múlva vált esedékessé, ezért kötbért kellett fizetni a MÁV-nak, ami 132 815 koronát tett ki.¹⁸

3.3. A határjelek állandósítása

Az „A” szakaszban 1922 júliusától 1923 őszeig történt meg a határjelek állandósítása. A „B” szakaszban 1922. júliustól decemberig befejeződött be. Ebben a szakaszban takarékosági szempontok alapján 142 db termésköböl készült határkövet is felhasználtak, amely a régi magyar-horvát határon volt. A „C” szakaszban 1923. augusztustól 1924 júliusáig zajlott le. A „D” szakaszban 1923. márciustól augusztusig történt meg. Itt 632 darab betonkövet állandósítottak. Az „E” szakaszban 1923. márciustól augusztusig történt meg az állandósítás. Az „F” szakaszban 1923. szeptembertől decemberig két részletben történt meg a határjelek állandósítása, a határkövek szállításától függően. Először 260, majd 110 követ állandósítottak és utána a többi.¹⁹

A déli határszakaszon Vassel jelentése szerint elhelyezett határkövek száma 6088. Az elhelyezett kövek megoszlása a következő volt: 4 005 darab számozott határkö, 2083 darab számozatlan kő, 1060 darab poligon kő, 1780 darab határdomb.²⁰

Összesen 976,92 km hosszú határvonalat mértek fel 100–150 méteres széles sávban és határjelekkel állandósították. Az „A” szakaszban a jugoszlávok felmérték és állandósítottak 101,85 km-t a „B” szakaszban a magyarok felmérték és állandósítottak 343,85 km-t a „C” szakaszban a jugoszlávok felmérték és állandósítottak 202,90 km-t a „D” szakaszban a magyarok felmérték és állandósítottak 124,40 km-t az „E” szakaszban a jugoszlávok felmérték és állandósítottak 138,40 km-t, az „F” szakaszban a magyarok felmérték és állandósítottak 65,52 km-t. Ezt az adatot Vassel Károly magyar határbiztos jelentette Ez nem azonos a magyar–jugoszláv határvonal tényleges hosszával. Tudniillik a vízfolyással megállapított határszakaszok hosszát duplán vették, hiszen a mérnökök a két partvonalon dolgoztak és ezt szerepeltették a munka-jelentéseikben.²¹ Ebből 534 km a magyar mérnökök teljesítménye.

A határkitűző és felmérő munka alapja itt is a kateszteri térkép volt. A magyar–jugoszláv államhatár mentén lévő alappontok koordinátái három vetületi rendszerben voltak meghatározva: sztereografikus vetület „Budapesti rendszere”, hengervetület déli és a hengervetület középső rendszerében voltak meghatározva. A kateszteri térképek egy része vetület nélküli, más részük sztereografikus vetületben készült el, amelyekre nem vezettek át minden változást. Ezért a határszakaszok geodéziai és térképészeti okmányai más-más vetületi rendszerben – összesen 3 vetületben és 8 féle méretarányban készültek el.²² A határ-okmányokat a Nagykövek Tanácsa 1924 júliusában hagyta jóvá.

3.4. A határjelek védelme

Az 1921. XXXIII. törvénycikkkel beiktatott Trianoni békeszerződés 33. cikke értelmében Magyarország is kötelezte magát arra, hogy a határmegállapító bizottságok által elhelyezett háromszögelési és egyéb jelek, határcölöpök, vagy határkövek megóvásáról gondoskodik. Ez a tény és az, hogy az új állami határ megjelölésével kapcsolatos költségek a magyar államkincstárt jelentős mértékben megerhelték, ezért az új államhatár megjelölésére szolgáló határjelek megromlásának megakadályozására különös gondot fordítottak. A Belügyminiszter 162.033/1923. B.M. körrendeletével a határmenti vármegyék alispánjainak felhívta a figyelmét, hogy a határ és a földmérési jelek büntetőjogi védelméről szóló

1891. XLI. tc. rendelkezései az új állami határra vonatkozó megjelölésekre is érvényben van.²³ A határmenti lakosságot hirdetmény és egyéb szokásos módon (dobszó útján) figyelmeztették. A törvény értelmében – a hivatalból üldözendő bűncselekményekről – az államkincstárnak okozott kár megjelölésével a kincstár jogügyi igazgatóságát értesítették, hogy a kincstár vagyoni kárát, mint magánjogi igényt érvényesítsék.²⁴

A határkövek és egyéb határjelek védelmének és karbantartásának a magyar–jugoszláv határszakasz viszonylatában – mind jogi, mind műszaki szempontból – fokozott jelentősége van, mert a határvonal fele nagyeesű vízfolyással, vagy annak mentén (Dráva, Mura,) megállapított vonalon fut.²⁵ Az állandósított határjelekkel mindig probléma volt, a vízfolyások mentén, mert a határköveket a víz elmosta, és egyéb módon rongálta meg.²⁶

Ezért a magyar kormány elsősorban a határjelek védelmére a felmerülő problémákat rendezve, 1926-ban a jugoszláv kormánnyal egyezményt kötött, amely a „Szerb-Horvát-Szlovén királysággal egyes közlekedési kérdések rendezése, valamint a határjelzések fenntartásának szabályozása tárgyában Belgrádban 1926. évi júl. 24. kötött egyezmény” címet viselte.²⁷

A felmerülő problémákat a határkövek felülvizsgálatánál – a kérdések jogi rendezése és a műszaki helyreállítási munkálatok elvégzése szempontjából előforduló – különös helyzetet szabályozta az egyezmény. Két fontos rendelkezését kell kiemelnünk. Az egyik a szerződő felek arra kötelezik magukat, hogy változatlanul megállapított határvonalat megfelelő jelzésekkel látják el mindenütt, ahol egy folyónak mederváltoztatása ezt megköveteli, továbbá arra, hogy 10 évenként felülvizsgálják a határvonalat mindenütt, ahol ez hajózható folyó sodorvonalával esik össze (1. cikk. 3. bek.). A második: olyan megrongált határköveket, amelyek a Mura, Dráva, vagy más határfolyó mentén állnak, vagy általában mindazon határköveket, amelyek egészen a Szerződő Felek egyikének területén állnak és ennél fogva a határt nem jelzik közvetlenül, az állam tartozik helyrehozni, amelynek területén ezen határkövek állnak (2. cikk. C. pont).

A megrongált határkövek pótlásával kapcsolatos műszaki munkálatokat, az egyezmény úgy rendelkezik, hogy az A, C, és az E szakaszokon jugoszláv, a B, C, és az F szakaszon magyar mérnökökre bízva a munkálatok végrehajtását (5. cikk). Ez összhangban áll a határkitűzés folyamán történt felosztással. Az egyezmény határkövek és a határjelek fenntartását, mind a megrongált kövek helyrehozatalát illetően fele-fele részben közös költségviselést fogadta alapelveként. Ez az elv azonban csak anyagiadásokra és munkadíjakra volt érvényes. A közigazgatási költségeket az egyezmény a két érdekelt állam belügyének tekintette. További kivételek voltak: ha megállapítást nyert, hogy a határköv rongálását magyar vagy jugoszláv állampolgár követte el, az illető állam, illetve maga a károkozó viselte a helyreállítási költségeket. Ha harmadik állam polgára okozta a kárt, őt terhelik a költségek, ha azok behajtása nemzetközi jogi szempontból lehetséges (2. cikk.) A megrongált köveket a két érdekelt állam közös költségen beszerzett kövekkel pótolja (4. cikk.).²⁸

4. A határjelek felülvizsgálata 1931–1932

A határőrizeti és a határmenti közigazgatási szervek évek óta beadványokkal árasztották el, a Belügy-, és a Külügyminisztérium vezetését. Egy 1928-as (szerb jegyzék alapján) készült kimutatás szerint már 510 eltűnt, 26 kidőlt és 105 megrongálódott határkőről tett említést.²⁹ Ez a szám természetesen az idők folyamán egyre emelkedett.

A magyar–jugoszláv határon a határjelek felülvizsgálata az 1929. évi XLV. tc. K. pontjának rendelkezése szerint 1931 júliusában kezdődtek meg. A bizottságok 1931-ben nem fejezték be teljes egészében a munkáját, mert csak az F, E, és D szakaszokban, valamint a C szakasznak magyar oldalán hajtotta végre a felülvizsgálatot és a hiányok pótlását.

A bizottságok összeállításánál magyar részről a területileg illetékes főszolgabíró, a ha-

tárórszakasz parancsnok és mint egyetlen állandó tag, az állami földmérés mérnöke volt kiküldve. Jugoszláv részről Petrovic M. Andrea ezredes, Milovanovic M. Milutin külügyminiszteri titkár és Klein Sámuel Varasdi kataszteri felügyelő volt.³⁰ A bizottság minden szakaszcsoportról külön jegyzőkönyvet vett fel, amelyek az elvégzett munkákat tartalmazták.

1931-ben a munkálatok menete az volt, hogy a bizottság előbb végigjárta a vonalat, megállapította a hiányokat, és utána a kövek elkészülte és helyszínre fuvarozása után ismét elment azok felállítására. Azokon a helyeken, ahol csak egy-két pont hiányzott, az elveszett ponttól 100–200 méter távolságra helyezték el az új követ, és az előre kiszámított pontot a természetben kitűzték. A hiányzó kövek pótlására ott, ahol sorozatosan hiányoztak, poligont vezettek. Az új köveket úgy helyezték el, hogy azok a régi két kő irányába essenek.

A szakértők szerint ennek a nagymérvű pusztulásnak egyik oka az volt, hogy az eredeti kitűzés idejében túl közel tették a parthoz a határköveket, a másik oka pedig az, hogy a határőrsegek sem a magyar, sem a jugoszláv nem tudták pontosan, hol vannak a határjelek, így nem is fordítottak rá kellő gondot. Ezen a téren a most lefolyt bejárás valamit javított. Az új köveket a parttól jóval messzebb helyezték el. Igaz, hogy itt a magyar és jugoszláv bizottsági tagok között állandó nézeteltérés volt, mert ha a jugoszláv parton csak valamivel beljebb akart a magyar fél egy követ elhelyezni, az ellen azonnal tiltakoztak. Hiába érveltek azzal, hogy minden kőnek koordinátái vannak és így távolsága a határtól pontosan meg van adva, nem beszélve arról, hogy a parthoz közel lévő kövek rövid idő alatt ismét a vízbe esnek, minden alkalommal (persze csak a jugoszláv parton) nagyon nehezen tudták rávenni a jugoszláv felet a kövek áthelyezésére. A határjelek őrzése is ezután intenzívebb lett, mert a határőrségnek módjában állt minden kő megismerése és szigorú parancsban utasították őket a határjelek megóvására.

A C szakaszon a Dráva part szakadása miatt eltűnt 35 kő. A Dráva partomlása miatt veszélybe került 22 kő. Az elmúlt évek alatt a Dráva több helyütt is több mint egy 1 méter magasságot is elérő hordalékot rakott le. Ezért műszerrel kellett megkeresni 42 követ és több számozatlan követ. Az eltűnt kövek helyett a bizottság biztosnak vélt helyre új köveket helyezett el. A partomlás miatt veszélybe került köveket beljebb helyezte a partról. A műszerrel megtalált köveket felemelték, és úgy helyezték el, hogy belőlük 40 cm álljon ki a földből. Az összes követ bemérték, elhelyezésükről vázlat készült, az eredeti helyüktől való távolságot a vázlaton feltüntették.³¹

A bizottság 1932. november 3-ig dolgozott, a változásokról szerkesztették a vázlatrajzokat, majd azután Budapestre utaztak. Itt a zárójegyzőkönyvet a Belügyminisztériumban felvették és ezzel a törvényben megállapított határ-felülvizsgálat lezárult. 1931. és 1932. években végzett munkálatok során a teljes magyar–jugoszláv határvonalon összesen:

- 58 olyan határkövet helyeztek át, amely a beomlások által veszélyeztetve volt,
- 243 eltűnt határkövet pótoltak,
- 92 betemetett határkövet újból felállítottak,
- 74 súlyosan sérült határkövet cseréltek ki, és 261 határkövet javítottak ki.

Ezek alapján elmondható, hogy az 1926. évi július hó 24-én kelt Egyezmény rendelkezéseihez képest a bizottság bejárta és helyreállította a teljes magyar–jugoszláv határvonalat és ezáltal ráruházott feladatát elvégezte.³²

JEGYZETEK

1. Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása IN: *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József–Demeter Gábor) 381–386. p.

2. Suba János (2000a): A magyar–román határszakasz kitűzése és térképezése 1886–1910. IN: „A táj változásai a Kárpát-medencében Az erdélyi táj változásai” (szerk.: Füleky György) Környezetkímélő agrokémiaért Alapítvány, Szent István Egyetem, Gödöllő, 2008, (184. p.) 56–61. p.
3. Suba János (2004): A déli határszakasz határokmányainak története IN: *Pécsi határőr tudományos közlemények III.* Tanulmányok a „Magyar határellenőrzés – Európai biztonság” című tudományos konferenciáról. (Szer: Hautzinger Zoltán) Pécs 2004. (294. p.) 155–167. p.
4. Suba János (2005): A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények IN: „Az ezer éves magyar rendvédelem” Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf./14. sz. (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2005 (149. p.) 102–119.p.
5. Suba János (2000b): A magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921–1924 között. IN: „A Mura mente és a trianoni békeszerződés”. „Pokrajina in trianonska mirovna pagodba” Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. (Szerk.: Göncz László) (210. p.) 137–153. p. Lendva/Lendava. 2000.
6. Suba János (1994): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései IN: „Háború, Forradalom, Trianon” V. Magyar Rendvédelem-történeti Konferencia. *Rendvédelem-történeti füzetek* IV./5. szám (Szerk: Dr. Újhelyi Gabriella). Budapest 1994. (95. p.) 61–64. p.
7. Suba János (1996): „Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)” I. kötet 1996. Budapest. 45 p. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár.
8. Suba János (2000b).
9. A hármashatárokról lásd: Suba János (2009): A trianoni hármashatárok 1921–1925. IN: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok IV. évf. 3–4. szám 2009. SZTE Mérnöki Kar. Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet, (292. p.) 276–281.p.
10. Suba János (1996) 137.p.
11. Magyar Országos levéltár (MOL.) K. szekciója (a polgári központi kormányhatóságok levéltára (1867–1945) (továbbiakban: OL. K.) a Határmegállapító Központi Iroda általános iratai (K. 478.) (továbbiakban: K 478) Pályázati feltételek. OL. K. 478.
12. Suba János (1994), Suba János (1996) 141. p.
13. Suba János (1996) 142. p.
14. ...Akik sokszor derékgig vízben járva voltak csak képesek feladatukat elvégezni. Ezen folyók mentén a ürü, bozótos füzesek, erdők kivágatása összelátások céljából, csónakok hiánya, általában pedig a legsürgősebb földmunkák idején napszámosok, fuvarok és elszállásolások tekintetében fennálló nehéz viszonyok mind csökkentették a munkálatok lefolyásának békebeli tempóját.... A déli országhatár kitűzése. Vassel Károly honvéd tábornok magyar határbiztos bizalmas jellegű beszámolója 1924. Nagykanizsa. 10. p.
15. Pályázati felhívás a határkövek elkészítésére. OL. K. 478.
16. Többek között előírták azt is, hogy a beton keverési aránya 1 rész elsőrendű portland cement, 2 rész kavics, és 1,5 rész tiszta kvarchomok. A határkövek a földből kiálló 30 centiméternyi része legalább 2 cm. vastag – 1 rész portlandcement és 1 rész tiszta kvarchomokból készítenendő – cementhabarcs réteggel borítandó be, amelyen képezik ki a határkövek jelzéseit. 96. szám/Jhmb.1923. jelentés a HMK.-nak. OL. K. 478.
17. A határkövek szállítására is ugyanazok a feltételek voltak mind a többi HMB.-nál (Határmegállapító Bizottság) a megajánlott összeg 5% bántpénz, ha pályázatot elnyeri, akkor kiegészíteni 10%-ra. A minőségileg kifogásolt köveket kárpótlás nélkül visszautasítani. Késedelmes szállítás esetén kötbért fizetni. 200 db. Kő után részletfizetésre igény. Óvadék visszatérítése szállítás után 30 napra stb. Pályázati felhívás a határkövek elkészítésére. OL. K. 478.
18. 222.szám/Jhmb.1923. A kötbér métermázsánként és naponta 10 koronát tett ki.
19. 5981/HMK.-1923 Határkövek megrendelése. OL. K. 478.
20. Suba János (1996) 143.p.
21. A déli határszakasz 630 km 622 m-es hosszával 27,8%-kal részesedik az összhathosszból.
22. Suba János (2001): A Trianoni határ kitűzése és térképei III. rész, A magyar–jugoszláv határszakasz *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/3. szám 3–6. p. Budapest.
23. 162.033/1923. B.M.II. körrendelet. Az új állami határ megjelölésére szolgáló határkövek megrogálásának megakadályozása tárgyában. OL. K 481.

24. 47/M.E. II-1924. ME. átirata a PüM-nek OL. K. 481.
25. A HMB. műszaki delegációjának jelentéseiből egyértelműen kitűnt, hogy nemcsak a Mura, Lendva hanem a Barcstól lefelé terjedő részének kivételével a Dráva nincs szabályozva. Ezért a HMB. a Dráva folyását csak Barcstól lefelé fogadta el „valóságos határfolyónak”. Egyébként ezért hagyta meg a régi magyar–horvát határvonalat.
26. Baranya vármegye alispánja így írt: ...Mindesetre kívánatosnak tartanám, hogy a drávamenti országhatár más megfelelő módon jelöltessék meg, mert az áradás és elsodrás veszélyének állandóan kitéve lévő, az árterületeken elhelyezett határkövek megfelelő fix pontokat képezzenek... 3227. Szám/alispán. OL. K. 478.
27. A határkövek és határjelek védelmérőlOL. K. 52/1.cs.
28. A határkövek és határjelek védelmérőlOL. K. 52/1.cs. Corpus Juris Hungarici 1929. XLV. Tc. (CD).
29. OL. K. 69.(A külügyminisztérium irattára, gazdaságpolitikai osztály iratai), 78487/4/1928.-Kümlátirat – OL. K. 69. 2939/adm.res.4/ Feljegyzés a Magyar–jugoszláv határon határkövek helyreállításáról Dr. Walkó Lajos külügyminiszternek.
30. OL. K. 69. 152.802/XIII.b.-1932. A megrongált, összetört és eltűnt határgútlák-oszlopok és jelzők kicserélése a magyar–jugoszláv határ egész hosszában.
31. OL. K. 69.-161.137/932-XIII B. Jugoszláv-magyar határfelülvizsgáló bizottság C. szakasz jegyzőkönyve.
32. OL. K. 69.-161.137/932-XIII B. Jugoszláv-magyar határfelülvizsgáló bizottság munkájának értékelése 1932. november 7.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Suba János (1994): Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései IN: *„Háború, Forradalom, Trianon”* V. Magyar Rendvédelem-történeti Konferencia. *Rendvédelem-történeti füzetek* IV./5. szám (Szerk.: Dr. Újhelyi Gabriella). Budapest 1994 (95. p.) 61–64. p.
- Suba János (1996): „Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)” I. kötet 1996. Budapest. 45 p. Doktori értekezés (kézirat.) ELTE BTK könyvtár
- Suba János (2000a): A magyar–román határszakasz kitűzése és térképezése 1886–1910. IN:” A táj változásai a Kárpát-medencében Az erdélyi táj változásai” (szerk.: Fülek György) Környezet-kímélő agrokémiáért Alapítvány, Szent István Egyetem, Gödöllő, 2008. (184. p.) 56–61. p.
- Suba János (2000b): A magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921–1924 között. IN: *„A Mura mente és a trianoni békeszerződés”*. *„Pokrajina in trianonska mirovna pagodba”* Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. (Szerk.: Göncz László) (210. p.) 137–153.p. Lendva/Lendava. 2000.
- Suba János (2001): A Trianoni határ kitűzése és térképei III. rész, A magyar–jugoszláv határszakasz *Geodézia és Kartográfia* LIII. Évfolyam 2001/3. szám 3–6. p. Budapest.
- Suba János (2004): A déli határszakasz határokmányainak története IN. *Pécsi határőr tudományos közlemények III*. Tanulmányok a „Magyar határellenőrzés – Európai biztonság” című tudományos konferenciáról. (Szer: Hautzinger Zoltán) Pécs 2004. (294. p)155–167. p.
- Suba János (2005): A történelmi Magyarország államhatáráról szóló törvények IN: *„Az ezer éves magyar rendvédelem”* Rendvédelem-történeti füzetek XI. évf./14. sz. (szerk.: Dr. Suba János) Budapest 2005 (149. p.) 102–119. p.
- Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása IN: *Geographia generalis et specialis* Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen 2008. (szerk.: Szabó József- Demeter Gábor) 381–386. p.
- Suba János (2009): A trianoni hármashatárok 1921–1925. IN: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* IV. évf. 3–4. szám 2009. SZTE Mérnöki Kar. Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet, (292. p.) 276–281. p.

JUHÁSZ JÓZSEF*

JUGOSZLÁVIA FELBOMLÁSÁNAK INTERPRETÁCIÓI A NYUGATI SZAKIRODALOMBAN

INTERPRETATIONS OF THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA IN THE WESTERN LITERATURE

ABSTRACT

The breakup of Yugoslavia was an important and tragic chapter of European history in the 1990s, and has gained the attention of many historians and social scientists. It is therefore no wonder that today the literature on the subject is vast. Neither is it surprising that this literature is hardly homogeneous: their description of events varies on both the quality of the analysis but more importantly on the key explanation they employ. These support and complement each other on some points, but also often debate one another on others. This paper attempts to give an overview of these alternative theories that have been formulated in the Western academic literature. These are: the theory of cultural determinism, those emphasizing the ambitions of the Great Powers, the neoliberal narrative, and the self-determination paradigm. The main reason for the dissolution as identified by the respective authors was used as the basis for categorization. A typical book or paper shall also be presented to illustrate each theory.

I. Bevezetés

Jugoszlávia háborús felbomlása az 1990-es évek Európájának egyik fontos és tragikus eseménye volt, amely természetesen felkeltette a történészek és a társadalomtudósok érdeklődését is. A délszláv válság hosszú időn át az európai és amerikai politikai, zurnalisztikai és szaktudományos könyvkiadás egyik kurrens témájának számított, így nem csoda, hogy napjainkra óriási mennyiségű, szinte átláthatatlan szakirodalom jött létre. Nem csoda az sem, hogy ez a szakirodalom nem egységes: váltakozó színvonalon és különféle (egymást részben alátámasztó és kiegészítő, de sokszor egymással élesen vitázó) narratívákkal írja le a történeteket. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a délszláv állam felbomlásáról a nyugati szakirodalomban megfogalmazódott alternatív teóriákat, egy-két tipikus könyvvel reprezentálva az adott felfogást. A csoportosítás alapján az azt tekintettük, hogy az egyes szerzők és művek mit tartanak a felbomlás legfőbb okának. Persze mint minden csoportosítás, ez is tartalmazza az esetlegesség és a szubjektivitás bizonyos elemeit, de talán így is orientálhatja az olvasót a szakirodalmi tájékozódásban.

II. A kulturális determinizmus elméletei

Az alapvető magyarázatok már az 1990-es években megszülettek. A különféle koncepciók egyik csoportját a kulturális determinizmus elméleteinek nevezhetnénk, mert (az etnikai tagoltság mellett) a térség kulturális specifikumaira fókuszálnak: a harcias mentalitásra és tradíciókra, a vallási tarkaságra, az „európaítól” fejletlenebb vagy legalábbis eltérő poli-

* Egyetemi docens (ELTE), tudományos főmunkatárs (MTA TTI).

tikai kultúrára, s ezek alapján magyarázták a történeteket. Ezen felfogás egyik változatát gyakran nevezik a „balkanizmus” teóriájának: eszerint a délszláv háborúk a Balkánon „évszázadok óta természetes” és ciklikusan ismétlődő (csupán hatalmi erővel egyes időszakokra elfojtott) etnikai és vallási összecsapások újabb hullámát képezték. Tipikus példája volt ennek a felfogásnak Robert D. Kaplan amerikai újságíró „Balkan Ghosts” c., először 1993-ban kiadott könyve.¹ Kaplan a régi történelmi gyökerekre visszanyúló „hagyományos etnikai gyűlölködéseket” előtérbe állítva magyarázta Jugoszlávia felbomlását és a háborúk kitörését, mondván, hogy a kommunizmus bukása és a bipoláris világrend felbomlása után elszabadultak az addig befagyasztott, de a mélyben mindig is meglévő nacionalista indulatok, főként a szerbeknél, de a többieknél is. Mint ismeretes, a könyv nagy hatást gyakorolt a korabeli nyugati elemzőkre és politikacsinálókra, diplomaták, békefenntartók és újságírók sokasága mellett magára a Clinton-adminisztrációra is.

Semmi kétség, a balkáni történelem valóban bővelkedik etnikai konfliktusokban; ennyiben feltétlenül van alapja a fentebbi gondolatmenetnek. De ezt nem szabad túldimenzionálni, mert a Balkán története nem „kivételesen” kegyetlen, nem mondható „sokkal brutálisabbnak”, mint a világ (sőt a fejlett északi félteke!) jónéhány más régiójáé. A balkanista teória ilyenformán nemcsak a balkáni sajátosságokról árulkodott, hanem olykor bizony a nyugati felületességről és fölénytudatról is... A Balkán régebbi évszázadaiban a nyelvi-etnikai-vallási intolerancia nem volt nagyobb, mint sok más térség történetében, s éppen hogy a nyugati eredetű modern nemzetállami eszmék elterjedése erősítette fel a 19. századtól az effajta konfliktusokat. Jól mutatja ezt a millet-rendszer² vagy a délszláv népek kapcsolattörténete. A szerb–horvát viszonyra pl. a 19. századig a szembenállásnál sokkal jellemzőbb volt a kooperáció vagy a neutralitás (értve ezen egyfajta semleges egymás mellettiséget, amely mögött gyakran az érintkezések meglehetősen alacsony szintje állott). Sőt a 20. századot is vegyesen jellemezte a multietnikus együttműködés és (a második világháborúban valóban végzetesen elfajuló) etnikai konfliktus. Az is ismeretes, hogy az etnikai-vallási szembenállásként megjelenő konfliktusok mögött gyakran szociális feszültségek álltak, mint pl. a keresztény (szerb és horvát) parasztok és a muszlim (bosnyák és albán) földbirtokosok közötti társadalmi törésvonalak Boszniában és Koszovóban. Mindezek alapján az 1990-es években valóban magasra csapott (de azóta szerencsére már csökkent) kölcsönös etnikai gyűlöletet inkább a háború következményeként, és nem okaként kell számon tartanunk.

Egy másik hamar népszerűvé vált (és a balkanista teóriával összecsengő, egymást kölcsönösen alátámasztó) magyarázat már tágabb keretbe illesztette a legújabb balkáni háborúkat: a nyugati, az ortodox és az iszlám kultúrkörök találkozási pontján kirobbant civilizációs összetűzéseként írta le az eseményeket. Maga Samuel P. Huntington is a civilizációközi konfliktusok példájának tekintette a posztjugoszláv válságot,³ de bizonyos fokig a kulturális determinizmus hasonló érveit sugallta a mai nyugati „jugoszlavisztika” doyenjének számító, Trondheimben (Norvégia) tanító politikatudós, Sabrina P. Ramet „Balkan Babel” c. műve is. A felbomlási folyamatot Tito halálával kelező, s az 1980-90-es éveket egyébként informatívan összefoglaló könyvben Ramet többször visszatér a jugoszláv népességen belüli mély kulturális szakadékokra mint a dezintegráció legfőbb okaira, kifejtve hogy a kulturális különbségek miatt „Jugoszlávia népei elvesztették egymás megértésének képességét.”⁴ Az effajta álláspontok azon kevés nyugati vélemények közé tartoztak, amelyeket szinte egységesen fogadott el sok, egymással amúgy élesen szembenálló szerb, horvát és bosnyák: pl. Karadzic, Tudjman vagy Mustafa Cerić (a boszniai muszlimok vallási vezetője) egyaránt használta a három vallási-kulturális közösség „szükségyszerű” összecsapásának tézisét, amikor a boszniai háborút próbálta megmagyarázni.

Ezúttal sem vitatnánk el a koncepció bizonyos racionális magvát, hiszen ez a három

vallás valóban eltérő kulturális tradíciókat és társadalmi értékrendeket jelent, s emiatt bizony egy szerb, egy horvát és egy bosnyák valóban mást-mást gondolhat ugyanarról a dologról. Ráadásul a délszlávok nyelvi és etnikai közelsége miatt egymás megkülönböztetésének igen fontos (kifejezetten túlértékelt!) támpontjai lettek a vallási különbségek. Ám ennek ellenére sem fogadhatjuk el elsődleges magyarázatként a civilizációs összecsapás elméletét, mert a tényleges, gyakorlati politikai választóvonalak nem aszerint alakultak. Nem létezett szlovén-horvát, szerb-macedón vagy albán-bosnyák egységfront (csak eseti együttműködések; mi több, történetileg Jugoszlávia egyik politikai alapját a gyakori – és nem egyszer a horvátok feje fölött létrejött! – szerb-szlovén együttműködés képezte), a válságban érdekelt kúhatalmak közül pedig azok, amelyek nem a nyugati kereszténységhez tartoznak (Oroszország és Törökország), egyáltalán nem mentek szembe „következetesen” a nyugati hatalmakkal. Ráadásul elmondhatjuk, hogy az egykori Jugoszlávia népeinek politikai kultúrájában (márpedig ez az igazán fontos!) korántsem olyan nagyok a különbségek, mint az általában vett vallási-civilizatorikus háttérük tekintetében. Az pedig kifejezetten érdekes adalékul szolgálhat a civilizációs teóriának (vagy legalábbis a délszláv válságra való alkalmazhatóságának) a bírálatához, hogy Bosznia három népe közül a bosnyák-muzulmán tartotta magát a leginkább az etnikai tolerancia és a multinacionális együttélés európai elveihez – miközben a huntingtoni felfogás legalábbis látenszen a nyugati-keresztény civilizáció fölényét sugallja más kultúrkörökkel szemben.

III. A nagyhatalmi ambíciókra koncentráló nézetek

A magyarázatok másik nagy csoportja a nemzetközi rendszerben végbement változások, konkrétan az új nagyhatalmi rivalizálások következményének tekinti a tragikus jugoszláv végkifejletet. Eszerint eleve megtévesztő Jugoszlávia belső okok miatti felbomlásáról beszélni, hiszen az országot lényegében kívülről verték szét. Ezen felfogás egyik, baloldali-antiglobalista változata szerint a tőkés világgazdasági környezet szétfelbomlása a jugoszláv gazdaságot, a bipoláris világrend felbomlásával az ország elvesztette az addigi szovjetellenes geopolitikai fontosságát a Nyugat szemében, majd megindult a balkáni érdekszférák újrafelosztásáért folyó küzdelem, amelynek során az újraegyesült Németország a szlovén és a horvát szeparatizmus felkarolásával akarta és tudta érvényesíteni céljait. Vagyis lényegében a nyugati hatalmak (az NSZK, az IMF, majd később a bosnyákok és az albánok patrónusaként beavatkozó USA és a NATO) lökték a szétesés véres útjára az ugyan sok problémával küszködő, de életképes (sőt a tőkés globalizációval szembeszegülő) Jugoszláviát.

Jól példázzák ezt a felfogást Michael Barratt Brown írásai.⁵ Az angol baloldali közgazdász és publicista valóban találóan mutat rá az 1980-as évek eladósodásának és gazdasági válságának dezintegráló hatására, az önbizalmában megerősödött Németország diplomáciai erőfitogtatásaira vagy éppen Jugoszlávia nyugati megítélésének a változásaira. De jellemző rá a gazdasági redukcionizmus és egy olyasfajta antikapitalista harcosság, amely olykor bizony az események kronológiai sorrendjét is „felülírja”. Így válhat a két északi köztársaság „elsietett” német elismerése a délszláv háborúk egyik legfőbb okává – miközben a harcok kitörése félévvel megelőzte az elismerést... Ez még akkor is túlzás, ha tudjuk, hogy Szlovénia és Horvátország német elismerését (1991. december 23.) megelőlegezték bizonyos, részben már 1991 júniusa előtt megtett bonni lépések (pl. az emberi és az önrendelkezési jogok fontosságára való hivatkozások, amelyek bátorítólag hatottak a szecesszionista erőkre), mert 1991 augusztusáig az NSZK sem adta fel a jugoszláv integritás elvét. Az is igaz, hogy az 1990-es évek során valóban megváltozott Milosevic és Jugoszlávia nyugati megítélése. Milosevic elvesztette azt a „technokratai,” majd „taktikai szövetségesi” státuszt,

amelyet előbb felemelkedő fiatal politikusként még az 1980-as években, majd később a daytoni szerződés létrehozásának idején, az 1990-es évek közepén élvezett, s megítélése mindinkább a belarusz Lukasenkhóhoz vált hasonlón. De a Milosevic-féle kisjugoszláv állam⁶ nemcsak ideológiai okokból, saját újrafelfedezett (vagy inkább csak retorikailag újra bevetett) baloldalisága miatt vált Európa egyik „utolsó bolsevik rezsimjévé”, hanem az autoriter belpolitika, a daytoni szerződés obstruálása és a koszovói elnyomás miatt is.

A hasonló szemléletű (a külső faktort, a német és amerikai expanzionizmust előtérbe helyező) interpretációk másik változata már inkább a nemzetközi kapcsolatok elméletének ún. realista iskoláján alapszik. Eszerint az érdekérvényesítésre és az erőviszonyok kihasználására épülő államközi rivalizálások zéró-végösszegű játszmáiban valaki mindig alulmarad, s az alulmaradók ezúttal a szerb/jugoszláv fél, ill. az őket támogató nagyhatalmak voltak – ennek következménye az etnikai indulatok felizzása, a polgárháború és Jugoszlávia feldarabolása. Az effajta megközelítés egyik legújabb példája David Gibbsnek, az Arizonai Egyetem politológusának könyve.⁷ Gibbs is használ baloldali érveket (miszerint Milosevic nyugati elutasításának egyik legfőbb oka a szerb/jugoszláv elnök antikapitalizmus volt), de gondolatmenetének lényege inkább annak (a Nyugaton szinte konszenzus által övezett) nézetnek az elvitatása, miszerint a nyugati hatalmak beavatkozását alapvetően a humanitárius megfontolások motiválták (nem pedig a hatalmi érdekek), ill., hogy a beavatkozások eredményeként a térségben javult volna az emberi-jogi helyzet. Szerinte valójában arról volt szó, hogy az amerikai politikacsinálók (a két Bush- és a Clinton-kormányzatok egyaránt) a balkáni beavatkozásokat is arra használták, hogy a neokonzervatív külpolitikai stratégia szellemében kiaknázzák a Szovjetunió összeomlása által nyújtott lehetőségeket: megteremtsék és hosszú távra biztosítsák az egyoldalú (nem utolsó sorban az önálló szerepre törekvő Európai Unióval és az újraegyesült Németországgal szemben is érvényesülő!) amerikai fölényre épülő új világrendet.

Összegzésképpen a Nyugatot okoló véleményekről: nyilvánvaló, hogy a kis népek sorsát döntően befolyásolják a külső körülmények és ez a jugoszláv végkifejlet során is számtalanszor beigazolódott. Az antiglobalista és/vagy realista szerzők érvei sokszor meggyőzőek vagy legalábbis elgondolkodtatóak, és mindenképp megalapozottabbak, mint a korábban vázolt kulturális determinista teóriák. De nem lehet mindig és mindenért a külvilágot felelőssé tenni. Az 1990-es évek balkáni válságának egyik sajátossága ugyanis éppen a nagyhatalmak viszonylagos érdektelensége volt, ezért a térség államai ezúttal nagyfokú – nem teljes, de különösen a válság elején a modern történelemben szokatlan mértékű – önállósággal dönthettek a saját sorsukról.

IV. A neoliberális narratívák

Van persze a nagyhatalmak délszláv politikájára vonatkozó elemzéseknek olyan változata is, amely pozitív szerepet tulajdonít a külső (pontosabban a nyugati) faktornak. Ha nem is olyan egyoldalúan, mint az egykori Jugoszlávia nem-szerb népeinek nacionalista narratíváiban – miszerint a posztbipoláris átrendeződés végre lehetővé tette, hogy a „mindig is” a függetlenségükért harcoló kisebb népek megszabadulhassanak a „mesterséges” Jugoszláviában átélt „permanens” szerb uralomtól –, de a nyugati álláspontokban is jelen van a nemzetközi átalakulások hatásának pozitív minősítése és a nyugati beavatkozások béketeremtő-humanitárius funkciójának a hangsúlyozása. Ez nemcsak a katonai akciókat legitimálni akaró hivatalos politikai állásfoglalásokra jellemző – azokban persze nyilvánvaló –, hanem sok szakmai elemzésre is, különösen, amikor az USA és a NATO aktivizálódását tárgyalják, szembeállítva azt az ENSZ és az EK/EU kezdeti tehetetlenségével.

Ezzel a pozitív(abb) tolmácsolással főleg azoknál a szerzőknél találkozhatunk, akik Jugoszlávia felbomlását alapvetően belső okokból vezetik le, a háborúkat pedig agresszorok és áldozatok küzdelmeként mutatják be. Ebben az értelmezési keretben a válság lényege az agresszív nagyszerb nacionalizmusnak (amely – különösen kezdetben – szorosan összefonódott a kommunista totalitarizmus tradícióival) és a nacionalizálódástól ugyan szintén nem mentes, de mégiscsak a független államiságért és a demokratikus fejlődés lehetőségéért fellépő népeknek a küzdelme; a nyugati beavatkozások pedig nem károsnak, hanem – amennyiben kritizálják – megkésettnek és következetlennek minősülnek. Az interperetációk ezen típusát képviselik Sabrina P. Ramet „The Tree Yugoslavias...” c., az államépítés strukturális és legitimációs problémáit előtérbe állító átfogó Jugoszlávia-monográfiája,⁸ a Lukic-Lynch szerzőpárosnak a szovjet és a jugoszláv felbomlást összehasonlító komparatív elemzése,⁹ vagy Noel Malcolm brit történész Bosznia- és Koszovó-könyvei.¹⁰ Ezúttal is informatív és gondolatgazdag munkákról van szó (bár Malcolm modernkori fejtegetései meglehetősen elnagyoltak), de kiérezhető belőlük egyfajta dichotóm leegyszerűsítés és szerzőiknek a szerb oldallal szembeni kisebb-nagyobb antipátiája.

Kétségtelen, hogy az agresszor-áldozat paradigma a posztjugoszláv háborúk egyik legjobb olvasata. A „kiegyenlített felelősség” elvének elutasításával az érintett szerzők világosan kimutatják az 1980-as évek végén gyorsan nacionalizálódó szerb politika szándékos destruktivitását, Milosevic machiavellizmusát, a Jugoszláv Néphadsereg rendszerváltás-ellenességét, a nem-szerb oldalnak a katonai erőviszonyok egyenlőtlensége miatti kezdeti védtelenségét, vagy éppen a nagyhatalmak politikájának következetlenségét és összehangolt stratégiájának hiányát. A dichotóm szembeállítás azonban érzelmi elfogultsághoz és leegyszerűsítésekhez vezethet. Megnehezíti az „áldozatok agresszióinak” értelmezését (lásd pl. az 1993-94-es horvát-bosnyák háború problémáját¹¹ vagy az albán UCK félterrorista karakterét) és elfedheti, „védekező nacionalizmusként” megbocsáthatóbbnak veheti a nem-szerb rezsimek nacionalizmusát és demokrácia-deficitjét.

Jóllehet az előbbi, agresszor-áldozat paradigmára is jellemzőek egyes olyan szimplifikációk, amelyek a 20. század végének mainstream nyugati ideológiáiból fakadnak, az igazi neoliberais narratívának mégis inkább a következő koncepciót nevezném. Ez ugyanis jobban tükrözi a rendszerváltás időszakának liberális ethosát és idealizmusát. Eszerint Jugoszlávia végső időszakában végbement az etnikai nacionalizmus és a kommunista autoritarizmus összefonódása (főleg Milosevic politikájában), ami kudarcha fullasztotta a demokratikus kibontakozás kísérletét és ezáltal háborúba sodorta az országot. Ezt a elfogást tükrözi pl. a Leo Tindemans volt belga kormányfő vezette Nemzetközi Balkán Bizottság „Unfinished Peace” c. 1996-os jelentése.¹²

Manapság népszerű dolog bírálgatni bármit, ami összefüggésbe hozható a rendszerváltás liberalizmusával, mégis óvniuk az elietett ítélekezéstől. Véleményem szerint ugyanis ez a megközelítés valóban az 1980–90-es évek fordulójának kulcskérdéseire világít rá, s jól azonosítja Jugoszlávia felbomlásának és a tipikus keletközép-európai rendszerváltási folyamatoktól való eltérésének közvetlen politikai okait (a háborús periódus értelmezésének tekintetében pedig összeolvad az agresszor-áldozat paradigmával). Kritikai szempontból nézve inkább azt mondhatjuk, hogy ez a koncepció hajlamos mindent a fejlett-fejletlen tengely mentén értelmezni (pl. a jugoszláviai, sőt általában a kelet-európai nacionalizmusok premodern etnikai jellegének hangsúlyozása szemben az állampolgári nemzet nyugati modelljével) és hajlamos lebecsülni a felbomlás történelmi okait, mélyebbre visszanyúló tényezőit. Ezáltal túlértékelődhetnek az aktuális események, az ország széthullásának közvetlen okai, köztük Milosevic személyes hatalmi törekvései – amelyek inkább csak a katalizátorai, és nem a legfőbb okozói voltak a jugoszláv állam felbomlásának.

V. A felbomlás kérdése a jelenkortörténeti munkákban

Talán módszertani óvatosságból fakadt (a történettudományi szempontból releváns elsődleges források korlátozott hozzáférhetőségéből), talán másból, de tény, hogy a jugoszláv témákat kutató történészek egy kicsit később szólaltak meg a felbomlás kérdésében, mint a széles értelemben vett politikatudományok művelői (politológusok és politikai elemzők, a nemzetközi kapcsolatok szakértői, külpolitikára szakosodott újságírók). Ilyenformán a jugoszláv felbomlás történetét először nem a történészek írták meg. Ez persze nem ismeretlen jelenség a kortárs témák esetében - és nem is haszontalan, mert a politikatudományok művelői sokszor nyitottabbak a multidiszciplináris megközelítés iránt, mint a történelmi determinizmustól és egyfajta „archívum-fetisizmustól” nem mindig mentes történészek. De tény, hogy egy téma szélesebb történelmi perspektívába helyezése rendszerint más, jobb megvilágításba helyezi az eseményeket. Így van ez a jugoszláv felbomlás esetében is. Ugyanis az eddig említett narratívák mindegyikéről elmondható, hogy van racionális magvuk, van komoly igazságtartalmuk - de szinte általános hiányosságuk, hogy (amint arra az egyes felfogások kommentálásakor igyekeztünk rámutatni) egy vagy egynéhány szempontot állítanak előtérbe és ezzel egyoldalúvá válnak, „egydimenziós magyarázatként” funkcionálnak.

Ezeket a hiányosságokat a legjobb eséllyel alighanem az átfogó történettudományi szintézisek haladhatják meg. Ebben a műfajban véleményem szerint az 1991 utáni első igazán színvonalasnak tekinthető könyv John R. Lampe amerikai gazdaságtörténész nevéhez fűződik, az egyik legújabb pedig Marie-Janine Calic müncheni történészprofesszor munkája.¹³ Mindketten bő 400 oldalon, bevezetésként az előző korszakok fő trendjeit felvázolva (Lampe a középkortól, Calic 1878-tól), foglalják össze a délszláv állam létrejöttét, fordulópontjait és felbomlását, korrekt adatokkal, széleskörű tematikával és tárgyyszerű elemzésekkel. Ezekben nagy hangsúlyt kapnak a felbomlás gazdasági okai, az ország külső környezetének átalakulása, a politikai kultúra sajátosságai, az öngazgatási kísérlet kudarca, (amely miatt a titói modell nem válhatott harmadik úttá, a nyugati kapitalizmus és a szovjet etatizmus alternatívájává, hanem megmaradt a korlátozott modernizációs potenciállal rendelkező, ezért zsákutcás szovjet típusú állam egyik reformváltozatának) – de ha ezúttal is ki kellene emelnünk egy előtérben álló tényezőt, akkor a nemzeti önrendelkezés problematikája lenne az. Eszerint számos oknál fogva (az állam- és nemzetépítés többszöri kudarcos nekibuzdulásai, az egyes népek közötti alá- és fölérendeltség változó, de mindig megmaradó struktúrája, a nemzeti versus állami önrendelkezés elvének ütközése a vegyes etnikumú területeken) és egyes részeredményei ellenére Jugoszlávia nem tudott sikeres keretévé válni a délszláv nemzeti kérdés megoldásának és ez idővel felőrölte a délszláv politikai elitek együttműködési készségét. Véleményem szerint ez az önrendelkezési paradigma képes a leginkább megvilágítani a történetek multikauzális hátterét és ez képes magába integrálni a legtöbb releváns szempontot.

VI. Amit ezek után érdemes olvasni

A nyugati szakirodalom tipikus interpretációinak áttekintése után az olvasó joggal kérdezheti, hogy mit érdemes akkor kézbe venni? Természetesen minden említettet, és azokon kívül minél többet... Zárszóként ehhez ajánlanék néhány további címet, ill. hívnám fel a figyelmet két, eddig nem említett műfajra.

Mindenekelőtt Sabrina P. Rametnek egy harmadik, „Thinking about Yugoslavia” c. művét javasolnám, amely több mint 130 nyugati és délszláv munkát ismertetve foglalja

össze a Jugoszlávia háborús felbomlásával kapcsolatos interpretációkat és vitákat.¹⁴ Ez valóban ambíciózus, informatív és átfogó historiográfiai összegzés, amelyet nagy haszonnal forgathat minden szakember és érdeklődő (magam is támaszkodtam rá jelen tanulmány megírása során), jóllehet kissé meglepő módon mellőz néhány jelentős és karakteres munkát, pl. Lampe Jugoszlávia-történetét, Richard Holbrooke Dayton-memoárját,¹⁵ vagy Jelena Guskovának a posztjugoszláv válság tipikus orosz olvasatát jól visszaadó könyvét.

Jó betekintést nyújt a Jugoszláviával foglalkozó nyugati történészek sokszor egymással is vitázó nézeteibe két további kötet. A Norman Naimark és Holly Case szerkesztésében megjelent „Yugoslavia and its Historians” c. könyv¹⁶ egy stanfordi konferencia anyagát gyűjtötte egybe. Ezen részt vett a délszláv térség történetének számos meghatározó nyugati kutatója (pl. Thomas Emmert, John Fine, Charles Jelavich, Andrew Rossos, Gale Stokes, Arnold Suppan, Wayne S. Vucinich), akik meglehetősen tarka tematikával, de sok fontos kérdést taglalva tekintették át a 20. századi délszláv történelmet. Hasonlókat mondhatunk a Dejan Djokic által szerkesztett „Yugoslavism: Histories of a Failed Idea” c., a szigorúan vett eszmetörténet műfaji és tematikai kereteit szerencsére átlépő tanulmánykötetről is, azzal a megszorítással, hogy a könyvben szereplő 21 írás szerzőjének a többsége délszláv, és csak egy része nyugati (John R. Lampe, Dennison Rusinow, Xavier Bougarel, Hugh Poulton, Andrew B. Wachtel).¹⁷ Ám éppen a tematikai és szerzői sokszínűség miatt Djokic válogatását nemcsak azok forgathatják haszonnal, akik a nyugati Jugoszlávia-felfogások iránt érdeklődnek (amelyeket egyébként sokszor délszláv származású szerzők formáltak!), hanem azok is, akiket inkább a délszláv egységeszme története, az egyes jugoszláv népek és elítél jugoszlávizmus-felfogása és annak változásai érdekelnek.

Amint az közismert, a posztjugoszláv válságzóna 1991 után számos nyugati politikusnak, diplomatának és tábornoknak adott munkát: békeközvetítőként, a különféle polgári és katonai missziók vezetőiként sokan évekig foglalatostkodtak a térséggel. Azóta közülük többen már megírták emlékirataikat. Ez a memoár-irodalom gazdag tárháza a Jugoszlávia felbomlására, az 1990-es évek háborúira és az „államépítő” újrakezdésre vonatkozó ismereteknek. Ezek a beszámolók általában informatívak és tárgyyszerűek, noha persze nem mentesek a szerzők értékválasztásaitól, sőt olykor a magyarázkodástól és az önigazoló szándékoktól sem. De egy memoár értékét éppen az adja meg, hogy maga az eseményeket formáló személy szólal meg bennük - ezért egy memoár érzékletesen (gyakran jobban, mint az egyéb források) képes visszaadni a történések háttérét, szubjektív elemeit, azt a konkrét közeget (kulturális miliőt, emberi kontextusokat, a társadalmi és politikai viszonyok mikroszöveit), amelyek háttérével igazán értelmezhetünk egy-egy döntést, amelyek igazán megadják egy-egy esemény tényleges „helyi értékét”. Ebből a műfajból az „első helyen” Holbrooke Dayton-memoárját említeném, amely részletes és impresszív leírása a bosznia-hercegovinai háborút lezáró, egyszerre agresszív és kreatív korabeli amerikai politizálásnak. De Carl Bildt és David Owen munkáiból is sokat megtudhatunk az 1990-es évekről, főleg a boszniai háborúról és a békeközvetítési erőfeszítésekről.¹⁸

Gazdag a téma zszurnalisztikai irodalma is. Számtalan újságíró töltött el hosszabb-rövidebb időt a térségben, s közülük sokan könyvként is megírták tapasztalataikat. Ezekben a történelmi ismeretterjesztés ötvöződik az interjú- és riportkötetek, az útleírások és a politikai elemzések műfajaival, sokszor értékes, informatív és történettudományi szempontból is jól hasznosítható munkákat eredményezve. A leginformatívabbnak tekinthető összefoglalást, Laura Silber és Allan Little „The Death of Yugoslavia” c. híres (BBC-filmsorozatként is ismert) munkáját magyarul is olvashatjuk,¹⁹ de figyelemre méltónak tartom Misha Glenny²⁰ és Tim Judah²¹ könyveit, valamint Tim Marshallnak a Milosevic-rezsim utolsó éveiről és összeomlásáról (1998-2000) szóló tudósítását is.²²

JEGYZETEK

1. Robert D. Kaplan (1993): *Balkan Ghosts – A Journey Through History*. Vintage, New York.
2. Millet: intézményesített és a hatalmi szerkezetbe integrált vallási közösség az Oszmán Birodalomban.
3. „A hidegháború utáni időszak sok fontos fejleménye igazolta a civilizációs paradigmát, melyeket ugyanakkor e paradigma segítségével meg is lehetett jósolni. Ilyen a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása, az egykori területükön zajló háborúk, (...)”. Samuel P. Huntington (2004): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest, 43. old.
4. Sabrina P. Ramet (1996): *Balkan Babel – The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder, Colorado (II. kiadás – a könyv először 1992-ben jelent meg). Az idézet helye: 29. old.
5. Michael Barratt Brown (1996): *The Yugoslav Tragedy – Lessons for Socialists*. Spokesman, Nottingham; uő (2005): *From Tito to Milosevic – Yugoslavia, the Lost Country*. Merlin-Press, Nottingham.
6. Az 1992 és 2003 közötti, Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság.
7. David N. Gibbs (2009): *First Do No Harm – Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt Univ. Press, Nashville. A hasonló szellemiségű korábbi könyvek közül lásd még Susan L. Woodward (*Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Inst. Press, Washington 1995) és a Burg-Shoup szerzőpáros műveit (Steven L. Burg – Paul S. Shoup: *The War in Bosnia-Herzegovina – Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, New York 1999). Az egyik legismertebb orosz Balkán-szakértő, Jelena Guskova könyve is hasonló felfogást képvisel, de inkább az orosz nagyhatalmiság érvrendszeréből és szerbbarát érzelmeiből kiindulva (Jelena Guskova: *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000*. Igam, Beograd 2003).
8. Sabrina P. Ramet (2006): *The Three Yugoslavias - State-Building and Legitimation 1918–2005*. Indiana Univ. Press, Indiana.
9. Reneo Lukic–Allen Lynch (1996) : *Europe from the Balkans to the Urals – The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford Univ. Press, Oxford.
10. Noel Malcolm (1998): *Kosovo – A Short History*. NY Univ. Press, New York; uő (1994): *Bosnia – a Short History*. NY Univ. Press, New York.
11. Szimptomatikus ebből a szempontból, ahogy Ramet igyekszik „igazságosan szétosztani” a horvát–bosnyák háború miatti felelősséget, ami leginkább a horvát felelősség kisebbitésében mutatkozik meg. Szerinte ugyanis ezt a háborút „előre determinálta” Izetbegovic 1991-es politikája (amikor úgymond „átengedte” Bosznián a Horvátország felé vonuló szerb csapatokat, elvesztve ezzel a horvátok bizalmát) és az „azonos területen működő rivális katonai erők természetes antagonizmusa” (*The Three Yugoslavias...* 10. old.).
12. *Unfinished Peace*. Carnegie Endowment, Washington 1996.
13. John R. Lampe (1996): *Yugoslavia as History – Twice there was a Country*. Cambridge Univ. Press, Cambridge; Marie-Janine Calic (2010): *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München.
14. Sabrina P. Ramet (2005): *Thinking about Yugoslavia – Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
15. Richard Holbrooke (1998): *To End a War*. Random House, New York.
16. Norman M. Naimark – Holly Case (eds.): *Yugoslavia and its Historians*. Stanford Univ. Press, Stanford 2003.
17. Dejan Djokic (ed.): *Yugoslavism – Histories of a Failed Idea 1918–1992*. Hurst & Co., London 2003.
18. David Owen (1995): *Balkan Odyssey*. V. Gollancz, London; Carl Bildt (1998): *Peace Journey - The Struggle for Peace in Bosnia*. Weidenfeld & Nicolson, London.
19. Laura Silber – Allan Little (1996): *Jugoszlávia halála*. Zrínyi, Budapest.
20. Misha Glenny (1992): *The Fall of Yugoslavia – The Third Balkan War*. Penguin Books, London; uő (2000): *The Balkans – Nationalism, War and Great Powers 1804–1999*. Penguin Books, New York.

21. Tim Judah (1997): *The Serbs – History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale Univ. Press; uő. (2002): *Kosovo – War and Revenge*. Yale Univ. Press.
22. Tim Marshall (2003): *Shadowplay*. Samizdat B92, Beograd.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barratt Brown, Michael (1996): *The Yugoslav Tragedy – Lessons for Socialists*. Spokesman, Nottingham.
- Barratt Brown, Michael (2005): *From Tito to Milosevic – Yugoslavia, the Lost Country*. Merlin-Press, Nottingham.
- Bildt, Carl (1998): *Peace Journey – The Struggle for Peace in Bosnia*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Burg, Steven L.–Shoup, Paul S. (1999): *The War in Bosnia-Herzegovina – Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, New York.
- Calic, Marie-Janine (2010): *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München.
- Djokic, Dejan ed. (2003): *Yugoslavism - Histories of a Failed Idea 1918–1992*. Hurst & Co., London.
- Gibbs, David N. (2009): *First Do No Harm – Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt Univ. Press, Nashville.
- Glenny, Misha (1992): *The Fall of Yugoslavia – The Third Balkan War*. Penguin Books, London.
- Glenny, Misha (2000): *The Balkans – Nationalism, War and Great Powers 1804-1999*. Penguin Books, New York.
- Guskova, Jelena (2003): *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000*. Igam, Beograd.
- Holbrooke, Richard (1998): *To End a War*. Random House, New York.
- Huntington, Samuel P. (2004): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest.
- Judah, Tim (1997): *The Serbs - History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale Univ. Press.
- Judah, Tim (2002): *Kosovo – War and Revenge*. Yale Univ. Press.
- Kaplan, Robert D. (1993): *Balkan Ghosts – A Journey Through History*. Vintage, New York.
- Lampe, John R. (1996): *Yugoslavia as History – Twice there was a Country*. Cambridge Univ. Press.
- Lukic, Reneo–Lynch, Allen (1996) : *Europe from the Balkans to the Urals – The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford Univ. Press.
- Malcolm, Noel (1994): *Bosnia – a Short History*. NY Univ. Press, New York.
- Malcolm, Noel (1998): *Kosovo – A Short History*. NY Univ. Press, New York.
- Marshall, Tim (2003): *Shadowplay*. Samizdat B92, Beograd.
- Naimark, Norman M.–Case, Holly eds. (2003): *Yugoslavia and its Historians*. Stanford Univ. Press.
- Owen, David (1995): *Balkan Odyssey*. V. Gollancz, London.
- Ramet, Sabrina P. (1996): *Balkan Babel – The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder, Colorado
- Ramet, Sabrina P. (2005): *Thinking about Yugoslavia – Scholarly Debates about the Yugoslav*.
- Ramet, Sabrina P. (2006): *The Three Yugoslavias – State-Building and Legitimation 1918–2005*. Indiana Univ. Press.
- Silber, Laura–Little, Allan (1996): *Jugoszlávia halála*. Zrínyi, Budapest.
- Tindemans, Leo et. al. (1996): *Unfinished Peace*. Carnegie Endowment, Washington 1996.
- Woodward, Susan L. (1995): *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War.*, Brookings Inst. Press, Washington.

DR. M. CSÁSZÁR ZSUZSA*

A MAGYAR–BALKÁNI KAPCSOLATOK EGYES DIMENZIÓI A 21. SZÁZAD ELEJÉN

ABSTRACT

During the Hungarian EU Presidency the Western Balkan has been a priority in the forefront of the Hungarian and European foreign policy. Nowadays we should notice that there is a new, developing sub-system in the Balkan area, where Hungary will be playing an important role. Our relationship with the region is identified by the past connections, with other ethnic groups situations (especially on the Serbian-Hungarian relations) and the fact that Hungary could become a facilitator of Euro-Atlantic integration, which seems to be the only solution for the region. The task of politics is to create the opportunities in the area of permanent and effective presence, and ensuring the institutions and provide the experience of integration by experts. In the present study, we undertake an analysis of cooperation in different scenes, with particular attention to the economy, which are related to the Western Balkans, such as Serbia, Croatia, Montenegro, Macedonia.

Magyarország balkáni kapcsolatai történetileg mélyen beágyazottak, egészen a magyar honfoglalást megelőző időszakra nyúlnak vissza. A kapcsolatok szakaszait tekintve megállapítható, hogy intenzitásuk változó a mindenkor magyar bel- és külpolitika valamint az európai nagypolitika függvényében. A téma feldolgozása a 17/18. századtól kezdve kerül a magyar tudományosság érdeklődésének középpontjába, különösen a 19. században fordul kiemelt figyelem a térség felé, s a 20. században egészen 1948-ig folytatódik. Az 1990-es évektől, a bipoláris világ megszűnését, valamint Jugoszlávia felbomlását követően újra nagyobb érdeklődés övezi a térséget. A magyar politikai földrajz figyelme is a régió felé irányul, ezt jelzi a Balkánnal kapcsolatos kutatások történetét¹ és a magyar–balkáni kapcsolatok jellegét feldolgozó² alapk munkák sora.

Köztudott, hogy Magyarország geostratégiai szerepe a kétpólusú világ felbomlását követően átalakult, bizonyos értelemben növekedett. Az Európai Unióhoz történt 2004-es csatlakozásunk révén külpolitikai mozgásterünk kibővült, az euro-atlanti elkötelezettség azonban egy sor kihívást, feladatot és lehetőséget jelentett/ jelent az ország számára. Különös jelentőséggel bír számunkra az a tény, hogy az EU a délkelet-európai nyitás mellett döntött, s ez nemcsak a Kelet-Balkán (Románia, Bulgária) irányába való fordulást, majd felvételüket jelentette, hanem a nyugat-balkáni országok integrációjának előkészítését is. Ebben az igen hosszú és gyötrelmes folyamatban komoly szerepet vállalhat Magyarország, kérdés, hogy sikerül-e mind a magyar külpolitika mind a magyar társadalom figyelmét a térség felé fordítani. Az alábbiakban felvázolt kapcsolati relációk azt jelzik, hogy az együttműködésnek még korán sincs minden területe kiaknázva; hogy máig hiányzik a magyar közgondolkodásból annak felismerése, hogy milyen óriási lehetőségek előtt áll Magyarország, ha intenzívebben fordul a Balkán felé; hogy micsoda komparatív előnnyel járhat, ha befektetéseivel elsőként jelenik meg a térségben. Bár félő ez utóbbról már a legtöbb nyugat-balkáni országban lemaradtunk, hiszen nemcsak az osztrákok, görögök, törökök (iszlám kapcsolataikon keresztül pl. BiH-ban) és szlovénok, hanem a nyugat-európaiak is megelőznek bennünket.

* PhD, egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet.

1. táblázat. A magyar–balkáni kapcsolatok történetének legfontosabb szakaszai

Korszak	időpont	Kapcsolatok jellege
A honfoglalás előtti időszak	VI–IX. század között	tájékozódás, kapcsolatkeresés
A honfoglalás és az államalapítás közötti korszak	IX–X. század között	kalandozások
Árpád-házi és vegyesházi királyok kora	XI. századtól a XV. század végéig	házassági kapcsolatok, hatalmi törekvések, offenzíva
Az oszmán–török hódoltság időszaka	XVI. századtól a XVII. század végéig	defenzíva, balkáni népek migrációja a Kárpát-medencébe
A Habsburg birodalom stabilizációja Közép-Európában	XVIII. század	déli határőrvidék megerősítése, a magyar emigránsok, mint a kapcsolatok egyfajta közvetítő eleme
Osztrák-Magyar Monarchia	1867–1918	politikai és gazdasági expanzió
A két világháború közötti időszak	1920–1945	sérelmi politika, nemzetpolitikai célok
A bipoláris világ	1947–1989/1990	lehetőségek és alternatívák, majd konfliktusok és együttműködés
A rendszerváltó Közép- és Délkelet-Európa	1990-től	délszláv háborúk, stabilizáció, integráció

Szerkesztette: a szerző

A kapcsolatok tartalmi elemei

A magyar–balkáni kapcsolatok 21. század eleji időszakának feltérképezése a történeti források áttekintésén túl egy sor a recens kutatásokhoz szükséges vizsgálati módszer alkalmazását kívánja meg. Az elemzésbe bevont balkáni országok – Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Macedónia, Montenegró – többségének külképviseletét felkeresve interjúkat készítettem a nagykövetségek, a gazdasági képviseletek (ITDH) vezetőivel, tisztviselőivel, elemeztem a kétoldalú kapcsolatokat rögzítő dokumentumokat, illetve az általuk készített jelentéseket, s betekinttem a magyar külügyminisztérium adattárának az egyes országokra vonatkozó irataiba is. A tanulmány csak a fentebb megnevezett országokkal összefüggő államközi kapcsolatok elemzésére vállalkozik, néhány esetben azonban utalás szinten a települések, az intézmények közötti együttműködés is elő kerül, mintegy jelezve, hogy a valódi kapcsolatok ezekben a relációkban alakulhatnak.

1. Horvátország

A térség államai közül kiemelt fontossággal bír Magyarország számára a Horvátországhoz fűződő jó viszony. Ebben közrejátszik a közös múlt, a több mint nyolcszáz év együttélés, amelyben a horvátok évszázadokra politikai és állami tekintetben összeforrtak a magyarsággal. Természetesen e hosszú „együttlét” során előfordultak kisebb-nagyobb konfliktusok, mint 1848-ban, de összességében a két fél viszonyát a békés egymás mellett élés jellemezte. Összeköti a két országot az egymás területén élő, a másik ország anyanemzetét kisebbségként képviselő két nemzetiség is, a magyarok illetve a horvátok. Mindkét fél érdekelt a balkáni stabilizációban és Horvátország mielőbbi uniós csatlakozásában.

Jugoszlávia felbomlása után Magyarország számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy geopolitikai érdekeinek érvényesítésében Horvátország meghatározó partnere lehet. A makroregionális prioritások mellett jelentős az igény a kétoldalú gazdasági és politikai kapcsolatok intenzív szinten tartására.³

Magyarország az elsők között ismerte el az 1991-ben függetlenné vált Horvátországot. Néhány nappal később, 1992 januárjában nagykövetségi rangra emelték a zágrábi magyar főkonzulátust és Budapesten megkezdte működését a horvát diplomáciai szolgálat is. Ma-

gyarország a délszláv háború sújtotta országnak segítséget nyújtott a lakóhelyükről menekülni kényszerülők befogadásában, majd a háborús károk sújtotta, magyarlakta területek helyreállításában (példaértékű a kórógyi református templom újjáépítése).

Az államfők, parlamenti elnökök, miniszterelnökök és külügyminiszterek a hivatalos látogatások mellett különböző nemzetközi, magyarországi és horvátországi rendezvényeken évente többször is találkoznak. Az együttműködés jeleként Eszéken 2002-ben megnyitották a Magyar-, majd ezt követően Pécsen a Horvát Főkonzulátust. Ugyan 2003 második felében kereskedelmi feszültségek keletkeztek a két ország között, amelyek miatt hazánk felfüggesztette a szabadkereskedelmi egyezmény egy részét, ez azonban nem zavarta meg a diplomáciai kapcsolatokat. A két kormány közötti viszonyban új fejezet vette kezdetét azzal, hogy 2006-tól rendszeressé tették az együttes kormányüléseket, amelyeket hol Magyarországon, hol Horvátországban tartanak meg, s témáik között kiemelt szerepet kapnak a közös fejlesztési lehetőségek. Ezek között fontosnak vélték az energetikai együttműködés összehangolását, a közlekedési infrastruktúra építését.

2009-ben a harmadik közös kormányülésen egyebek mellett aláírták az energetikai, a közlekedési és a természetvédelmi együttműködésről szóló dokumentumokat. A két kormányfő ellátta kézjeggyel azt a közös levelet, amelyet az Európai Bizottság elnökének címeztek az V/C. összeurópai közlekedési folyosó boszniai szakaszának megépítéséhez nyújtandó támogatásról. A két közlekedési miniszter pedig egyezményt írt alá az Ivándárda–Baranyavár (Branjin Vrh) autópálya-kapcsolat létesítéséről (amely a 2013 utáni fejlesztési időszakban valósulhat meg), szénhidrogéni-pari projektek kiterjesztéséről, a gázvezetékek összekapcsolásáról, ez utóbbi az Adria felől cseppfolyós gáz továbbítását is lehetővé teszi. A találkozó után mindkét fél úgy értékelte, hogy Európában is példaértékű a két ország stratégiai partnersége.

A két ország vezetése a gazdasági kapcsolatok fejlesztését prioritásként kezeli. Magyarország a negyedik legnagyobb befektető Horvátországban, mintegy 1600 cég van jelen a külkereskedelmi kapcsolatokban, amelynek forgalma éves szinten meghaladja a másfél milliárd eurót. Hazánk EU-tagságával a korábbi szabadkereskedelmi megállapodást 2004. május 1-jétől felváltotta az EU és Horvátország közti kereskedelmi megállapodás. A magyar export az elmúlt években 30–35%-kal bővült, a horvátországi befektetők közt 2005-ben a 4. helyre került. Egyre több kis- és közepes magyar vállalkozás exportál, alapít céget, célzó meg befektetést, használja ki a szellemi, kulturális és fizikai közelségből adódó komparatív előnyt. Horvátországban az uniós szabályozás átvételével még tovább javulnak üzleti lehetőségeink.

2. táblázat. A magyar–horvát külkereskedelem áruszerkezete (M EUR)

Megnevezés	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	1 026,3	1 155,0	323,0	269,6	703,3	885,4
Élelmiszer, ital, dohány	99,9	137,3	45,3	78,5	54,5	58,8
Nyersanyagok	15,9	16,7	8,0	10,3	7,9	6,4
Energiahordozók	301,1	284,9	156,0	63,4	145,2	221,5
Feldolgozott termékek	285,4	331,1	82,1	91,1	203,3	240,0
Gépek, gépi berendezések	324,0	385,1	31,6	26,2	292,4	358,9

Forrás: KSH

A kétoldalú kapcsolatok tehát az elmúlt években dinamikusan fejlődtek. Horvátországba jelenleg évente több mint 1100 magyar cég viszi ki áruát, illetve több mint 400 importál onnan. A legfontosabb magyar exportcikk az élelmiszerek, az ásványi termékek és

energiahordozók, a vegyipari, műanyag és gumitermékek, a gépek, berendezések, járművek tartoznak. Az import jelentős tételei az energiahordozók, polimerek valamint a cukor.

3. táblázat. Működőtőke-befektetések, 2004–2007 (M EUR)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007
Horvát működőtőke-befektetés Magyarországon	3,8	–1,4	–2,3	44,9
Horvát működőtőke-állomány Magyarországon	3,5	5,8	4,8	123,1
Magyar működőtőke-befektetés Horvátországban	43,4	328,0	36,5	179,6
Magyar működőtőke-állomány Horvátországban	359,9	522,4	969,7	1 054,8

Forrás: MNB

Statisztikai adatok szerint 2008-ban 900 millió euró értékű magyar beruházás valósult meg Horvátországban, elsősorban a MOL INA-ban történt részvényszerzésének köszönhetően. Ezzel az összes magyar befektetés értéke meghaladja az 2,1 Mrd eurót. A külföldi befektetők rangsorában Ausztria, Hollandia és Németország után Magyarország a 4. legnagyobb befektető. A befektetések elsősorban a kereskedelmi, idegenforgalmi és szolgáltatási ágazatokban valósulnak meg. Az elmúlt évben befejeződött az OTP Hrvatska feltőkésítése, a MOL által megvásárolt Tifon bővítette benzinkút hálózatát, a Trigránit megkezdte a zágrábi sport Arénához kapcsolódó bevásárló és szórakoztató központ építését, a Danubius Marina pedig folytatta tengerparti üdülő központjának bővítését. A magyar tőkebefektetések egyik speciális területét jelentik a magyar állampolgárok (elsősorban tengerparti) ingatlan vásárlásai. Ha összesítjük a nagybefektetőket, megállapíthatjuk, hogy a legjelentősebbek: a MOL, az OTP Bank és a Dunapack. Ezek mellett a Zalakerámia szaniter üzeme, a Fornetti látványpékségei, a Duna-Dráva Cement cementüzemei, továbbá a Dalmácia Holiday Kft. jachtkikötői, szállodái (Primostenben, illetve Hvar szigeti Jelsaban) említhetők. Új lehetőséget jelenthet a magyar iparnak az, hogy a horvát tengerpart, a szárazföldi nagyvárosok további fejlesztése elengedhetlenné teszi környezetvédelmi beruházások megvalósítását, elsősorban az ivóvízellátás, a szennyvízkezelés, a lakossági hulladék feldolgozásának területén. Az export szempontjából a lakossági és turisztikai szektor fogyasztása miatt továbbra is perspektivikus ágazatnak tekinthető az agráripari termékek valamint a tartós fogyasztási cikkek kivitele.

A horvát tőke magyarországi jelenléte nem jelentős. A korábbi években az Agrokör megvásárolta a fonyódi ásványvíz-palackozót, illetve a Baldauf fagylaltgyárat, a Magma cég pedig két játék- és sportboltot létesített. Jelenleg Hollandia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Lengyelország és Svájc után, 104 millió euróval a horvát befektetések hatodik legfontosabb célországa Magyarország.

A magyarok külföldi utazásainak kiemelt célpontja Horvátország. Az adriai-tenger hatalmas vonzerő a magyarok számára, a statisztikák szerint 2008-ban 326 ezer fő utazott a térségbe (ez a korábbi évhez képest visszaesés, de ennek ellenére a legnépszerűbb üdülőtérület továbbra is a magyar turisták számára). A tengerparti ingatlanvásárlások is összefüggnek az idegenforgalomban kiemelt szerepet betöltő Adria vonzerejével. Több kisebb magyar befektető jelent meg a tengerparton, de ennek eredményei ellentmondásosak, minden esetre a magyar-horvát kapcsolatok társadalmi méretű szélesítését segítik.⁴

A kormányzati együttműködés mellett a testvérvárosi kapcsolatok érdemelnek említést, különösen figyelemre méltóak a dél-dunántúli városok relációi a horvát településekkel. Egy 2007-es felmérés szerint azok a zömében hasonló méretű városok létesítenek kapcsolatot, amelyek vagy fizikailag is közel, a határra „szimmetrikusan” helyezkednek el (Barcs–Verőce, Mohács–Pélmonostor, Szigetvár–Szlatina, Pécs–Eszék) vagy hasonló funkciójúak (Fonyód–Novi Vindolovszki, Kaposvár–Kaprónca).⁵

A kultúra területén is intenzív kapcsolat tapasztalható, igaz ez a kormányzati és a helyi közösségek szintjén egyaránt, ez utóbbi különösen a testvérvárosi és egyesületi relációban tapasztalható. A legutolsó, 2012-ig érvényben lévő munkaterv a művészek, tudományos és oktatási szakemberek cseréjét, és kulturális, oktatási intézmények együttműködését helyezi a középpontba. A kulturális kapcsolatokat színesíti a magyarországi horvát és a horvátországi magyar kisebbség hagyományápoló, kulturális tevékenysége. A magyarság identitás-tudatának erősítését szolgálja, ha biztosított számára az anyanyelvű oktatás. Hosszas – közel tíz éves – előkészítés után az eszéki Strossmayer Egyetemen 2007. októberben megnyílt a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (korábban a magyar nyelv oktatását a zágrábi egyetemen működő Hungarológiai Tanszék vállalta). A Magyarországon élő horvát kisebbség számára pedig a Pécsi Tudományegyetem biztosítja az anyanyelvi képzést, emellett Szombathelyen is van lehetőség a nyelvet tanulni.

2. Bosznia-Hercegovina

A két ország közötti kapcsolatok a 19. században váltak intenzívvé. Az OMM részeként hazánk is nagy szerepet vállalt az oszmáni uralom alól felszabadult ország modernizációjában. Hosszú idő után, az 1980-as évektől kezdve újra élénkebb gazdasági relációról beszélhetünk, amit Jugoszlávia felbomlása, illetve a boszniai háború kettétört. A diplomáciai kapcsolatok felvételére az új állammal, Bosznia-Hercegovinával 1992. december 28-án került sor. A két ország közötti relációban a külügyminisztériumok közötti együttműködés meghatározó jelentőségű. Megfelel ez annak a bosznia-hercegovinai igénynek, hogy hazánk a magyar európai integrációs tapasztalatok átadásával segítse a még fiatalnak tekinthető államot. A 2005-ös Budapest Fórumon a Stratégiai Partnerség és a nyugat-balkáni államok külügyminiszterei megállapodtak arról, hogy a hat EU-tagállam egy-egy kérdés-körben átadott tapasztalataival járuljon hozzá a térség államainak európai integrációs felkészüléséhez. Magyarország a bel- és igazságügyi területen vállalta a felkészítést.

2005-től kezdve minden évben volt miniszteri vagy miniszterelnöki fórum, sőt 2007-ben sor került a parlamenti elnökök, illetve az államfők találkozóra is. A szerződéses kapcsolatok területén is dinamikus fejlődés tapasztalható (a toloncegyezményt végrehajtó jegyzőkönyvről konzultáció zajlik, de a terrorizmus, a kábítószer tiltott forgalma és a szervezett bűnözés elleni harcban történő együttműködésről is megindult a párbeszéd).

Kiemelt feladatok közé tartozik a magyar részvétel Bosznia-Hercegovina stabilizációjában, felzárkóztatásában. A magyar szerepvállalás szerteágazó, pl. lehetőség nyílik a vízumliberalizációs road map-re vonatkozó egyezmény értelmében bosznia-hercegovinai tisztviselők képzésére Budapesten. Egyre erősödik az érdeklődés az infrastruktúra-fejlesztésre használható magyar pénzügyi eszköz iránt. A kétoldalú alapon történő segítségnyújtás mellett hazánk részt vesz az EU előcsatlakozási támogatási projektjeinek megvalósításában (twinning projektek), és az IPA programozási folyamatában. Az EUFOR Althea missziója keretében egy magyar század (145 fő) működik, továbbá az EUFOR parancsnokságon 11 fő törzstiszt teljesít szolgálatot. Ezentúl jelenleg 3 rendőrtiszt dolgozik az EU rendészeti missziójában (EUPM), valamint egy 5 fős nyomozócsoport az Althea rendőri egységénél (IPU). Fontos tény az is, hogy magyarországi szakemberek tevékenykednek az UNDP, illetve az EBESZ képviseletén.

A kapcsolatokon belül a gazdasági vonatkozásúak a dominánsak. A két fél között a Gazdasági Együttműködési Megállapodás (GVB) – 2008-as első szarajevói ülése óta – teremt jogi keretet a gazdasági kapcsolatok hosszú távú fejlesztéséhez, alábbi együttműködési területeket határozta meg: mezőgazdaság, energetikai szektor, közlekedés, a közép-, és kisvállalkozások közötti együttműködés, építésügy, befektetések, környezetvédelem és turizmus.

Bosznia-Hercegovina külkereskedelmi partnerei között hazánk a 8. helyen áll. A külkereskedelmi forgalomban a magyar kivitel a meghatározó, bár hozzá kell tenni, hogy az előző évekhez képest sokat javultak a bosnyákok mutatói (4. sz. táblázat).

3. táblázat. Magyar–bosznia-hercegovinai külkereskedelem (M EUR)

	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	266,8	368	143,4	105	123,4	263

Forrás: B-H Külkereskedelmi Kamara

A gazdasági kapcsolatokban az áruforgalom dominál. Bosznia-Hercegovinából Magyarországra szállított legfontosabb áruk: kazánok, gépek, mechanikus gépek és alkatrészek, alumínium és alumínium termékek, ásványok, fém és acél termékek, szervesetlen vegyi termékek, papír, karton, fa és faipari termékek, elektromos gépek és felszerelések, bútor, ágynemű, réz, fegyver és lőszer, természetes és műszörme. A legfontosabb magyar export cikkek: ásványi üzemanyag, ásványolaj, gabonafélék, zsír, állati és növényi olajok, gépkocsik és alkatrészei, elektromos gépek és felszerelések, élelmiszeripari termékek, cukor (5. táblázat).

A tőkekivitel tekintetében a térség többi országhoz képest még elég nagy az elmaradása hazánknak,⁶ Magyar részről a legnagyobb befektetést a MOL-INA konzorcium tranzakciója jelenti, melynek során 2006-ban a magyar olajipari társaság horvát vállalatával együtt megvásárolta az Energopetrol 67%-át. A másik nagy magyar befektető, a Magyar Alumínium Holding (MAL) egy bauxitbányában (Jajce) vásárolt részesedést. De említést kell tenni néhány relative kisebb cég beruházásáról is, mint, a Fornetti Kft. A magyar Transzelektro Ganz Röck Zrt. révén 2008 márciusában üzembe helyezték a Tuzlai Hőerőmű 5. számú blokkját, amelynek kiépítését a magyar fél végezte el. Az Agrokomplex C.S. Zrt. takarmánygyártással és takarmányforgalmazással foglalkozó agrárnagyvállalat leányvállalatot hozott létre. Az Isoplus Távhővezetékgyártó Kft. a 2008-as év folyamán, termékei által mintegy 1,15 millió EUR értékben vett részt különböző projekteken, mint pl. a Travnik-i Hőközpont rekonstrukciója, egy Kakanj-i és egy Doboj-i hővezeték projekt, valamint B-H első Eko-Hőközpontjának kiépítése Gračanicában. A lehetőségek körét azonban még nem használták ki a magyar befektetők teljes mértékben. Egyes vélekedések szerint ennek az, az oka, hogy még nem fejeződött be a privatizáció, még egy sor nagy fejlesztési projektet ez évben indítanak el. Az együttműködés, a magyar jelenlét Bosznia-Hercegovinában azonban még tartogat lehetőségeket. Az egyik ágazat a turizmus, a téli sportokhoz kapcsolódóan (pl. sí-turizmus), a gyógy- és wellness-turizmus fejlesztéséhez biztosítottak az adottságok, folyamatban vannak a szálloda privatizációk, új szállodák építésére projektek születnek. A másik ágazat a mezőgazdaság és élelmiszer feldolgozás, 1,5 millió hektár művelhető területtel, kiváló talaj és éghajlati adottságokkal, öntözési lehetőséggel, ehhez rendelkezésre áll a szakképzett szabad munkaerő, de a magyar munkatapasztalatokra szükség van. Jelentős igény van az élelmiszer-feldolgozó kapacitások bővítésére (hűtőházak, savanyító üzemek). Szóba jöhet még a fakitermelés, a faipar a hatalmas kiterjedésű erdőségek révén. Az erős, exportképes bútoripart már több külföldi befektető is felfedezte, de még van szabad kapacitás. Végül ne feledkezzünk meg az infrastrukturális beruházásokról, amelyek az egyik legnagyobb lehetőséget jelenthetik, mint a Budapest–Szarajevó–Ploče V/C autópálya megépítése, az autópályához kapcsolódó beruházási igények (üzemanyagtöltők, motelek, bővülő turisztikai lehetőségek) mint lehetőségek, vagy a vasúti fejlesztések és további út-projektek (Kakanj–Zenica, Vlakovo–Tarcin V/C autópálya szakaszok kiépítése). A fémipar is lehetőséget kínál – a bőséges szén, ezüst, bauxit, magnézium, gipsz stb. készletek – a BiH-ban előállított alumíniumra és acélra alapozva a to-

vább feldolgozásra (alumínium profilok, galvanizált fémhuzalok, minőségi acélgyártás, szerszámok, daruk, háztartási készülékek stb.). Az energia szektorban is óriási lehetőség rejlik, nagy a vízi energia kapacitás a Drina és a Neretva folyók mentén, 100 vízi erőmű építésére van mód, ezentúl hőerőművek modernizációja, újak építése van mód, de hatékonyan kiaknázzható a szélenergia is.

A kulturális és oktatási kapcsolatok fejlesztése is fontos eleme a két ország közötti együttműködésnek. 2005-ben került aláírásra az Oktatási, Tudományos és Kulturális Együttműködésről szóló Keretegyezmény. Végrehajtási Egyezmény (munkaterv) híján azonban az együttműködés csak alkalmoszerű a kultúra és az oktatás terén. Egyedül a tudományos együttműködés folyik szervezett keretek között pl. a tudományos akadémiák megállapodása. Sajnálatos módon a felsőoktatási együttműködés is csak alkalmoszerű, bár több magyarországi egyetemi központnak (PTE, DTE, CEU, BTE) vannak partnerei BiH-ban, de a valódi kooperációt nem egy esetben a boszniai fél lassúsága, kényelmessége is nehezíti. A kulturális kapcsolatok terén is egyoldalúságról beszélhetünk, eddig inkább csak magyar részről történt egyre rendszeresebb megjelenés Bosznia-Hercegovinában.

A pécsi kapcsolat jelzi, hogy települések közötti partnerségi együttműködés is élénken fejlődik a két ország között. Élő kapcsolatok van: Budapest és Szarajevó, Pécs és Tuzla, Pomáz és Pale, Zalaegerszeg és Zenica, Kaposvár és Mosztar, Nagykanizsa és Bihács között.

3. Szerbia

A magyar–szerb kapcsolatokat hasonlóan a horvát viszonyhoz a földrajzi közelség mellett a két nép történelmének közös pontjai alapozzák meg. A modernkori – a jugoszláv állam részét képező – Szerbiával való viszony elég ambivalensen alakult, „hideg napok” és élénkülő kapcsolatok (különösen az 1980-as években) egyaránt jellemzik. Napjainkban a vajdasági magyarellen es incidensek és az autonómia kérdése kapcsán kerül a két ország viszonya az érdeklődés középpontjába. A szerbek országuk egyik „európai kapujának” tekintik hazánkat, mind közvetlenül (közlekedési szempontból) mind átvitt értelemben. Ugyanakkor a szerb külügyi stratégiában Magyarország nem foglal el akkora szerepet, mint ahogy itt mi gyakran gondoljuk.⁷ Mindenesetre Magyarország számára alapvető nemzeti érdek Szerbia euroatlanti integrációja, a vajdasági magyarság és az élénkülő gazdasági kapcsolatok érdekében egyaránt. Szerbiának pedig szüksége lehet az magyar tapasztalatok átadására.

A kétoldalú kapcsolatok szerződéskötésekben, magas szintű – államelnöki, miniszterelnöki és parlamenti elnöki – találkozókon, valamint tárcaközi megállapodásokban realizálódtak. A két ország közötti gazdasági kapcsolatokban az ezredforduló óta fejlődés tapasztalható. Ez összefügg a szerb gazdaság stabilizálódásával, a megindult privatizációval, a külföldi tőke beáramlását biztosító feltételek megteremtésével, bár a pénzügyi válság hatásait még nehéz hosszú távon megjósolni. A magyar–szerb gazdasági relációban a fejlődés ellenére még sok kihasználatlan lehetőség kínálkozik. Mértéke elmarad a szomszédos országokkal (mint a magyar–horvát, magyar–bolgár, magyar–román) folytatott kereskedelemtől. Szerbia egyike a magyar nemzetközi fejlesztési programok (NEFE) kiemelt célországainak, s ez a kontaktus szintén erősítheti a gazdasági kooperációt.⁸

Az áruforgalom tekintetében a magyar kivitel Szerbia irányába 2008-ban 1,039 milliárd euró volt (20,3%-os növekedés), míg behozatalunk értéke 244 millió euró volt (30,4%-os bővülés), kereskedelmi aktívumunk 795 millió euró (17,5%-os bővülés), a kétoldalú teljes termékforgalom értéke 1,283 milliárd euró volt. Vagyis mindkét irányban növekedést mutat az áruforgalom. A 2009-es évben a válság hatásaként csökkent a magyar kivitel mértéke az összes főcsoportban, de különösen nagy volt a visszaesés a nyersanyagok tekintetében, ezt követték az energiahordozók, és az élelmiszer, ital, dohány termékek. Behozatalunkban

viszont jelentősen nőtt az energiahordozók és mérsékelten az élelmiszer, ital, dohány áru-főcsoport mértéke, a legnagyobb visszaesés a feldolgozott termékek és a nyersanyagok áru-főcsoportban jelentkezett.

4. táblázat. Magyar–szerb gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok

	Szerbia (ezer euróban)					
	Export		Import		Export	Import
	2007	2008	2007	2008	07/08%	07/08%
Összesen – Termék	863 521	1 038 931	187 042	243 902	120	130
Élelmiszer, italok, dohány	42 410	62 470	23 837	59 549	147	250
Nyersanyagok	13 262	29 948	12 738	13 772	226	108
Energiahordozók	193 001	281 824	13 546	26 175	146	193
Feldolgozott termékek	295 257	334 441	106 390	118 537	113	111
Gépek és szállítóeszközök	319 589	330 248	30 531	25 868	103	85

Forrás: ITDH 2009

A kétoldalú kereskedelemben meghatározó szerepe van a magyar multinacionális cégeknek, és a Szerbiában működő kb. 500 magyar–szerb vegyes tulajdonban lévő kis- és közép vállalatnak. A magyar cégek gyakran vegyesvállalataikon keresztül rendszeres kiállítóként jelennek meg a jelentősebb szerb szakmai vásárokon, magyar állami támogatás segítségével (ITDH). A magyar exportőrök számára további komoly lehetőséget jelent, hogy 2007-ben Szerbia tagja lett a CEFTA-nak és ezzel részévé vált a 60 milliós egységes felvevő piacot jelentő dél-kelet-európai régiónak.

A befektetések terén Magyarország összesen 353,5 millió USD összeggel a 9. helyet foglalja el. Jelen van a magyar „Conti Tech Rubber Industrial” Kft., amely a velika crljen-i „Kolubara Univerzal” gumi szállítószalag gyártó vállalat 70%-át vásárolta meg, a Masterplast Group Zrt. 4 millió eurós beruházással nyitotta meg eddigi legnagyobb gyárát Szabadkán. A Betonút Szolgáltató és Építő Zrt. a Valjevo Put útépitő vállalatot vásárolta meg 2007-ben és vállalt egy 2,7 millió eurós beruházási programot is. Az OTP Bank 2007-től hivatalosan képviselteti magát Szerbiában, a MOL Nyrt. pedig folyamatosan bővíti szerbiai benzinkút hálózatát (közel 30 benzinkút). A Fornetti cég pedig eddig 15 millió euró beruházást hajtott végre a szerb piacon. Még jó néhány befektetési terület áll nyitva a magyar tőkeexportőrök előtt Szerbiában, mint: az ingatlan beruházás és fejlesztés, az infrastruktúra-fejlesztés, az építőipar, a turizmus, az elektronika, az autóipar, az élelmiszer-feldolgozás, a kereskedelem, és a szolgáltatások. A Magyarország felé irányuló szerb tőkekivitel még mindig elhanyagolható mértékű, Szerbia továbbra is a privatizációban, a külföldi tőkebeáramlás növelésében érdekelt.

Az uniós források lehetőséget teremtenek az együttműködésre, az IPA Határmenti Együttműködés Program a magyar–szerb határmenti együttműködést a gazdaságfejlesztés, a turizmus, a közös környezetvédelmi tevékenységek fejlesztésében, a határon átnyúló közlekedési és információs hálózatokhoz való hozzáférés javításában, a határon átnyúló víz- és hulladékgazdálkodás fejlesztésében, valamint a közös egészségügyi, kulturális és oktatási struktúrák kialakításában látja. Ebben a programban, ahogy a kapcsolatok más dimenzióiban is fontos szerepet játszanak a vajdasági magyarok.

A kulturális kapcsolatok is a kétoldalú megállapodásokon alapulnak. A magyar fél részvétele kulturális megjelenés tekintetében elsősorban a Vajdaságban érzékelhető. A rendszeresebb találkozók, közös programok a határ közeli nagyobb városokban, mint Szeged, Szabadka, Baja, Magyarkanizsa szerveződnek. Nehezíti a hatékony együttműködést, hogy az ország belsejébe – már Belgrádba is – ritkábban látogat el magyar művészeti csoport.

4. FYROM (Macedónia)

Az 1991-ben függetlenné vált ország egyik legfontosabb célkitűzése az euro-atlanti struktúrákba való beilleszkedés, vagyis a NATO és EU tagság elérése. Magyarország szerepvállalása elsősorban arra irányul, hogy segítse ezt az integrációs folyamatot. A két ország közötti diplomáciai kapcsolatok 1994-től datálhatók. A magyar nagykövetség megnyitása (1999) után a kétoldalú politikai és államközi kapcsolatok gyors fejlődésnek indultak. A 2001. elején kirobbant belpolitikai feszültségek visszavetették a kapcsolatépítést és főképezőleg hatottak a Macedónián átutazó magyar állampolgárok utazási kedvére is. Az évtized második felétől kezdve biztosított a vízum nélküli békés átkelés az országon, a hazánkba látogató macedón állampolgárok számára is feloldották a vízumkényszert 2010 januárjától.

2001-ben a fentebb jelzett konfliktus miatt hazánk NATO-tagállamként részt vett az illegálisan tartott fegyverek begyűjtését célzó műveletben, majd az azt követő években pedig az EBESZ-megfigyelők tevékenységét támogató, illetve az ország destabilizálódását megakadályozni hivatott NATO-műveletekben. Magyarország napjainkban is részt vállal a békefenntartásban, a NATO-parancsnokságon egy tiszt képviseli hazánkat. Az EU-nak a macedón rendőrség munkáját támogató műveletében pedig 2004. január végétől 5 magyar rendőr vesz részt. Általában elmondható, hogy a macedón biztonság megeremtésében és fenntartásában aktív közreműködő a magyar fél. Macedónia az egyik kezdeményezettje és célországa az ún. Szegedi Folyamatnak, ezért macedón köztisztviselők, szakértők felkészítése, biztonságpolitikai képzése zajlott Magyarországon. Budapest volt a helyszíne a macedón rendőrtisztek továbbképzésének is, amelynek témája a szervezett bűnözés és terrorizmus elleni küzdelem.⁹

Az elmúlt években több új kormányközi (beruházás-védelmi, kettős adózást kizáró, polgári légügyi, részleges vízummentességi, toloncegyezmény, oktatási és tudományos) egyezmény született. 2008-ban aláírták a nemzetközi fejlesztési együttműködést szabályozó nyilatkozatot is. Az új típusú kereskedelmi megállapodást még 1996-ban megkötötte a két ország. 1999-ben pedig állat- és növény-egészségügyi megállapodást aláírására került sor. 2001-ben született megegyezés a beruházások kölcsönös védelméről, valamint a kettős adóztatás elkerüléséről. A gazdasági kapcsolatok nem túl nagy területre fókuszálnak, elsősorban Magyarország számára biztosítják a külkereskedelmi aktívumot. Általában elmondható, hogy a kétoldalú kereskedelmi forgalomban a magyar export tételei: az élőállatok és állati termékek, a gépek és berendezések, a növényi termékek, valamint a műanyagok és gumiáruk. A magyar importban a textilipari anyagok és textiláruk, a nem nemesfémek és az ezekből készült áruk és az élelmiszerkészítmények, italok a legjelentősebb tételek. A kétoldalú gazdasági kapcsolatok legjelentősebb területe a magyar T-com (akkori nevén a MATÁV) térhódítása a macedón piacon, ugyanis 2000-ben sikerrel megvásárolta a Makedonski Telekom Rt. (MAKTEL) távközlési vállalat többségi tulajdonát. Ezzel Magyarország a harmadik legnagyobb befektetőnek számít az országban. Sajnálatos módon több nagy magyar cég nem követte a Telecom térnyerését. Középvállalati szinten történt csak előrelépés a tőkebefektetések területén, így a csongrádi Kör-Ker Iroda Kft környezetkímélő, bioenergiát előállító – 50 millió euró összértékű beruházás – üzemének létesítéséről írtak alá megállapodást.¹⁰ A szegény, de természeti értékekben gazdag országban a turizmus még felfedezésre vár, érdemes lenne a magyar befektetők számára ezt a lehetőséget feltérképezni.

5. Montenegró

Montenegró 2006-os önállóvá válása után a térség egyik legkisebb, gyorsan fejlődő állama. Magyarország számára az új kapcsolatokra fogékony állam jó lehetőségeket kínál/kínál a tőkebefektetések és a kereskedelem, áruforgalom területén.

Az önállóvá vált Montenegróban az egyik legnagyobb külföldi tőkebefektetővé vált Magyarország, elsősorban a MATÁV üzlet (ma már T-com) révén, amely 110 millió euró vételárát jelentett és további 30 milliót fejlesztésekbe fektettek. Hasonló nagy üzletnek minősült az OTP által megvásárolt CKB bank (105 millió eurós vételárral és 25 milliós feljavítási kölcsönnel). A Hunguest Hotellánc is belépett a befektetők közé, 3 szállodát és tucatnyi bungalót vásárolt meg. Jelen van az országban a Trigránit is. Úgy tudni, hogy komoly szándék alakult ki egy bauxitbánya koncesszió iránt a Magyar Alumínium Rt. Részéről, valamint több kisebb-nagyobb vállalat is érdeklődő a bari kikötő lehetőségei – elsősorban a szolgáltató részleg iránt. A 2008-s évben a magyar tőkekihelyezés mértéke is növekedett. A statisztikai adatok szerint az összes befektető ország között Magyarország az első helyen áll.

5. táblázat. A magyar–montenegrói külkereskedelem áruszerkezete (M EUR)

Megnevezés	KIVITEL		BEHOZATAL		EGYENLEG	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Összesen	18,2	46,9	88,4	5,7	-70,1	41,2
Élelmiszer, ital, dohány	1,8	5,2	0,0	0,0	1,8	5,1
Nyersanyagok	0,0	1,0	2,6	2,7	-2,6	-1,7
Energiahordozók	0,5	0,2	–	–	0,5	0,2
Feldolgozott termékek	7,5	12,0	85,7	2,9	-78,2	9,1
Gépek, gépi berendezések	8,5	28,5	0,0	0,0	8,5	28,4

Forrás: KSH

A magyar vállalkozások befektetési lehetőségeire Podgoricában egy Információs pontot hoztak létre, amely segíti a tőkekihelyezést és a kereskedelmi tárgyalásokat. Montenegróban magyar befektetői szempontból kiemelt jelentőségűnek négy ágazat számít: mezőgazdaság, turizmus, bankszektor, energiaszektor. A turizmus az ország egyik fő bevételi forrásává nőtte ki magát. A magyar turisták száma a statisztikák szerint lassan emelkedik. Egy felmérés szerint Magyarországról főleg a 19 és 30 év közöttiek, a tanulók illetve relatív magas átlag iskolai végzettséggel rendelkezők keresik fel az országot, elsősorban tengerparti üdülés céljából.¹¹

Összegzés

Napjainkban az Európai Uniónak egy új alrendszere van kialakulóban a balkáni térségben, amely összekötő kapcsolatot jelent Közép-Európa és a Mediterráneum között. E ténynek mind Magyarország, mind pedig a Balkán térség számára számottevő társadalmi, gazdasági és kulturális jelentősége van.

A magyar–balkáni kapcsolatok intenzitása történelmi koronként változó, a mindenkor bel-, és külpolitikai-, nagyhatalmi viszonyok függvényében. Napjaink kapcsolatai mélységét egyrészt meghatározza a múltbéli, a valamikori viszonyrendszer, hatással van rá az egymás területén élő etnikumok helyzete is (mint a horvát–magyar, a szerb–magyar viszony). De a posztjugoszláv térségben lévő országok számára egyedüli lehetőségnek kínálkozó euroatlanti integráció közelebb hozza Magyarországot, erősítheti a meglévő kapcsolatokat.

A nagypolitika feladata megteremteni a lehetőségeket a térségben való tartós és hatékony jelenlétre, biztosítani intézmények, valamint szakembergárda révén az integrációs

tapasztalatok átadását. Emellett lehetővé kell tenni a magyar termékek még nagyobb arányú kivitelét és a tanulmányban is feltárt még kiaknázatlan befektetési területeken való megjelenést. A jelenlegi gazdasági, pénzügyi helyzetben Magyarországnak még nagyobb gazdasági aktivitásra kellene törekednie a térségben. A tudományos elemzések, valamint a kormányzati információk birtokában szükséges kijelölni azokat a területeket, ahol a meglévőnél jóval nagyobb gazdasági aktivitásra van szükség, és az ehhez kapcsolódó diplomáciai lépéseket is mozgósítani kell.

Különösen fontos az a tényező, hogy a magyar EU elnökség idején a Nyugat-Balkán prioritásként került a magyar és európai külpolitika homlokterébe. Fontos lenne a magyar külügyi kormányzatnak elérni, hogy a térséggel való földrajzi közelség és szoros történelmi kapcsolatok révén Magyarország váljon az EU balkáni információs centrumává, az itt koncentrálódó ismeretek, kapcsolatok révén az országunk segítse a térség bekapcsolását illetve a multinacionális cégek megjelenésében közvetítő szerepet vállaljon. Mindez tartós sikert csak úgy hozhat, ha a magyar társadalom – különösen a befektetni szándékozó kis- és közép vállalkozások – számára is egy árnyalt, reális Balkán-kép kerül közvetítésre.

JEGYZETEK

1. Hajdú Z. (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – Balkán Füzetek No. 1. Pécs, 71. p., illetve Hajdú Z.–Illés I.–Raffay Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs 161 p.
2. Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p., illetve Pap N. 2009: Nyugat-Balkán – In: Pap N. – Kobolka I. (szerk.) Budapest MK KBH pp. 145–146.
3. Bali Lóránt: A horvát–magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig In. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 261–268.
4. Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p.
5. Pámer Z. (2009): A dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek, valamint a területfejlesztési intézményrendszer kapcsolatai In. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 268–280.
6. Horvátországban 2 milliárd, Montenegrón 600 millió, Macedóniában 500 millió, Szerbiában 100 millió nagyságrendű (euróban számolva) a magyar tőkekihelyezés (Varga I. 2009).
7. Juhász J. 2009: A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
8. Juhász J. (2009): A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
9. Háy Sz. (2009): Macedóniai kül-, és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
10. Háy Sz. (2009): Macedóniai kül-, és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
11. Nagy Abonyi Cs. (2006): Magyar gazdasági törekvések Montenegróban – In: Pap N. (szerk.): Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bali Lóránt: A horvát–magyar kapcsolatok néhány fontosabb aspektusa 1991-től napjainkig In. M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 261–268.
- Bartlett, W. (2003): Croatia. Between Europe and the Balkans. Routledge, 176 p.

- Glatz F. (szerk.) (2007): A Balkán és a Magyarország váltás a külpolitikai gondolkodásban. MTA TTK Európa Intézet, Budapest, 430 p.
- Illés I. (2002): Közép- és Kelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 220. p.
- Hajdú Z. (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – Balkán Füzetek No. 1. Pécs, 71. p.
- Hajdú Z.–Illés I.–Raffay Z. (szerk.) (2007): Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, 161 p.
- Hajdú Z.–Pap N.–Tóth J. (szerk.) (2001): Az átalakuló Balkán politikai –földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 231 p.
- Háry Sz. (2009): Macedóniak kül- és biztonságpolitikája, magyar–macedón kapcsolatok. – In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám I. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 70–86.
- Hóvári J. (2006): Adriai és balkáni hatások a Balatontól a Drávaig. – In: Pap N. (szerk.). Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 43–58.
- Juhász J. (2009): A szerbiai politikai változások tendenciái – www.balkancenter.hu/pdf/juhasz_balkanmint01.pdf – Letöltés ideje: 2010. 02. 12.
- Kádár B. (2007): Az Európai Unió külgazdasága, Délkelet-Európa és Magyarország – In: Glatz Ferenc (szerk.) A Balkán és Magyarország – váltás a külpolitikai gondolkodásban? MTA Társadalomkutató Központ – Európa Intézet, Budapest, pp. 41–45.
- Kocsis K. (ed.) (2007): Délkelet-Európa atlasz – FKI Bp. 136 p.
- László M. –Gáspár A. (2006): A horvát gazdaság állapota az állami gazdaságpolitika tükrében. In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek No. 4. PTE TTK KMBTK Pécs, pp. 89–99.
- M. Császár Zs. (2008): Magyarok a határ túloldalán – A baranyai államhatár a XX. században – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., pp. 164–172.
- M. Császár Zs.–Kolutác A. (2009): Baranya megye és Tuzla kanton társadalmi-gazdasági változásainak összehasonlító elemzése. Közép-Európai Közlemények II. évf. 1. szám No. 3. pp. 18–30.
- Nagy Abonyi Cs. (2006): Magyar gazdasági törekvések Montenegróban – In: Pap N. (szerk.): Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs.
- Pámer Z. (2009): A dél-dunántúli régió és a horvát önkormányzati középszintek, valamint a területfejlesztési intézményrendszer kapcsolatai In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 268–280.
- Pap N. (2007): A Balkán „kis” politikai földrajza – In: Reményi P. (szerk.) Balkán Füzetek No. 5. 126. p.
- Pap N. (2009): Nyugat-Balkán – In: Pap N.–Kobolka I. (szerk.) Budapest, MK KBH pp. 145–146.
- Prévélakis, G. (2007): A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias Kiadó, Kozármisleny, 220. p.
- Varga I. (2009): Magyarország és Bosznia-Hercegovina kapcsolatai In: M. Császár Zs. (szerk.) Balkán Füzetek Különszám II. – PTE KMBTK, Pécs, pp. 217–222.

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN*

NEOKORPORATÍV TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ÉRDEKEGYEZTETÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN: A SZLOVÉN MODELL

THE NEW CORPORATIVE SOCIAL AND ECONOMIC CONCILIATION OF INTERESTS IN MIDDLE-EUROPE: THE SLOVENIAN MODEL

ABSTRACT

In his study the author deals with the question of the corporative organization of the young Slovenian state. In the first part of his writing the author presents the theory and development of corporative ideas after WWII. He sums up the main theories of Philippe C. Schmitter and Gerhard Lehmbruch, the two main thinkers of modern corporatism and shows how these theories influenced the development of societal/liberal corporatism. The author introduces the concept of concertation, the new decision-making process of the modern corporative state and differentiates it from the classic pressure politics of liberalism. After the theoretical background in the second part of his study the author gives an introspection into the forms of Slovenian corporative cooperation. First of all, he describes the main organizations of the tripartite political processes: the employers' chambers and associations (e. g. Gospodarska zbornica Slovenije, Trgovinska zbornica Slovenije, Združenje delodajalcev Slovenije) and the employees' unions (e.g. Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, Konfederacija sindikatov Slovenije Pergam, Konfederacija sindikatov 90 Slovenije). At the end of his work he shows the function of the classical corporative forums in Slovenia: the Economic and Social Council (Ekonomsko-socialni svet Slovenije, ESSS) and the National Council (Državni Svet). The author's conclusions are unambiguous: after the successful achievement of independence and freedom, Slovenia managed to create one of the most effective organizational models of modern (societal/liberal) corporatism and uses the process of concertation fruitful for his economic stability and social welfare.

1. Bevezetés

A második világháború európai lezárulta alapvető változásokat hozott mind a politikai határok, mind az egyes országok társadalmi-gazdasági berendezkedése tekintetében. Míg a közép-kelet-európai térség a szovjet Vörös Hadsereg segítségével a helyi kommunista pártok diktatórikus irányítása alá került, addig a nyugati kontinensrész az angolszász minták megújításán és átvételén fáradozott. Azonban az 1945 utáni Nyugat-Európa kibontakozó társadalmi-gazdasági folyamatainak jellege és iránya – a modern liberalizmus és a plurális társadalmak dominanciája ellenére – sem volt egységes. A magát kifejezetten a két világháború közötti diktatórikus-totalitárius elméletekkel szemben meghatározó, sok elemében liberális indíttatású pluralizmus létrejöttét és több mint egy évtizedes kvázi hegemoniáját követően több olyan tudományos iskola is kialakult, amely vitatta a pluralizmus állításait és következtetéseit és igyekezett hasznosítani a két világháború közötti Európa kísérletei közül a társadalmi-gazdasági békét elősegítő mozzanatokat. A nyugat-európai társadalmak változásainak eredményeképpen egyre inkább azok az új jelenségek kerültek a tudományos vizsgálódás középpontjába, melyek valamilyen formában kötődtek a gazdasági-társadalmi interakció növekvő szervezettségéhez, az állami beavatkozás kérdéséhez illetve az érdek-

* Főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszék.

közvetítés és érdekkiegyenlítés új módszereihez. A pluralizmussal vitába szálló elméletek egyik legfontosabb alaptétele az volt, hogy a korábbi állításokkal ellentétben a második világháború utáni Európában sem a politikában, sem pedig a gazdaság rendszerében nem jelent meg „univerzális valóságként”, illetve a fejlődés végeredményeként a liberális pluralizmus. Az empirikus kutatás emellett arra is rámutatott, hogy a liberális-pluralista elképzeléseket leginkább követő országok fejlődésükben gyakran elmaradtak azok mögött, amelyek teret engedtek a különböző társadalmi érdekcsoportok kollektív (megszervezett, korporatív) fellépésének. A korporatív mintákat megújító államok elősegítették egy jelentős, aktív mezzoszféra kialakulását, sőt azt gyakran köztestületi jelleggel is felruházták; ennek révén pedig gazdasági-politikai folyamatokba, a szociális és gazdasági kérdések megvitatásába és alakításába is aktív aktorként vonták be annak intézményeit, az érdekképviselőket és érdekvédelmi szervezeteket.

Eme folyamatok leírására és elméleti továbbfejlesztésére jött létre Philippe C. Schmitter és Gerhard Lehmbruch munkássága nyomán az úgynevezett neokorporatív elmélet. A modern szlovén modell megértéséhez kiindulópontként elengedhetetlen feltérképeznünk az európai társadalmak második világháború utáni gazdasági, érdekérvényesítési és politikabefolyásolási jellemzőinek összefoglalására törekvő teóriát.

2. A neokorporatizmus elmélete

A pluralizmussal szemben kritikát gyakorló gondolkodók elsősorban azt a nyugat-európai társadalmakban az 1970-es évekre egyértelművé vált helyzetet igyekeztek leírni, hogy az iparosodott kapitalista rendszerek és társadalmak gazdasági, szociális és politikai interakcióiban a terjedő szervezethez mechanizmusai lassanként átfedik és/vagy helyettesítik a piac mechanizmusait. Egyre dominánsabb elemként volt megfigyelhető egyes országok makroszintjén a szociális és gazdaságpolitika terén az állam és a szervezett érdekek között a közös politika formálása és megvalósítása (concertation). Ennek révén alakult ki az általános nézet, hogy „az állam és társadalom közötti dinamika, a folytonos feszültség és küzdelem, a korporatizmus elméletének középpontját adja...”¹

2.1. Philippe C. Schmitter „társadalmi korporatizmusa”

A neokorporatív elméletek megjelenéséhez a kiindulási pontot minden bizonnyal Philippe C. Schmitter kérdésfelvetése jelentette, melyben a pluralizmus-elméletekkel szemben azt a tényt fogalmazta meg, hogy a 20. század „még mindig a korporatizmus évszázada”.² A szociológiai orientáltságú rendszeranalízisben nem lehetett az amerikai pluralizmust egészében Európára ráhúzni, hiszen itt a mindennapok valósága azt igazolta, hogy számos csoport állami segítséggel (támogatással) jött létre; így az arányos képviselői demokrácia és a megegyezéssel berendezkedés (konkordancia) teoretikusai könnyen fedezték fel a liberális korporatizmust. Ennek során magas szinten integrált és elit csoportok léptek fel azon konfliktusok rendezése érdekében, melyeket nem lehetett a többségi elv alapján eldönteni. Így Schmitter elméletében a korporatizmus egy „érdeket és/vagy állásfoglalást közvetítő rendszer”, mely alkalmi módszerekkel vagy intézményesített megállapodásokkal „a civil társadalom szövetségeibe szervezett érdekeit kapcsolja össze az állami döntéshozatal struktúráival”.³

Koncepciójában megkülönbözteti az „államkorporatizmust” (state corporatism), mely néhány latin-amerikai ország jellemzője, valamint egészen a demokratikus fordulatig az ibériai félsziget országainak sajátja is volt, valamint az ettől eltérő liberális-demokratikus ipari országokra jellemző „társadalmi korporatizmust” (societal corporatism).⁴

A társadalmi korporatizmus éppen a stabil, polgárság által dominált rendszer fenntartása érdekében váltja fel a pluralizmust. Ugyanis a gazdasági koncentráció folyamatának megerősítése, a nemzetgazdaságok közötti verseny, az állami beavatkozás kiterjesztése, a döntéshozatali folyamatok racionalizálása abba az irányba hatnak, hogy az alárendelt osztályokat és státuszcsoportokat jobban lehessen integrálni a politikai folyamatokba. A társadalmi korporatizmus a korábban pluralista érdek-struktúrákat jobban összefogja. Az állam és szövetségek között összefonódások jönnek létre. A szervezett érdekközvetítés strukturális átalakításával mindkét fél számára előnyök adódnak: az állam felhasználja a nagy egyesüléseket az állami irányítási feladatokra, míg a szövetségek cserébe saját folytonosságuk garanciáját és érdekeik hatékony megvalósítását kapják.⁵

Az együttműködésük jellemzője a „concertation”, a közös politikaformálás, mely a gazdaságpolitikai érdekkiegyenlítést öleli fel és a társadalom, valamint az állam divergáló érdekeit hivatott összhangba hozni. A pluralizmus keretein belül az érdekközvetítés során a szervezett érdekek részéről nyomásgyakorlás történik (pressure politics), a politikai akaratképzési folyamatban tanácsadóként és ellenérvek hangoztatóiként jelennek meg. Ekkor azonban a politika megvalósításáért a felelősség mindvégig az állami autoritás oldalán marad. Az új típusú közös politikaformálás (concertation) során az érintett érdekek a politikai folyamatban elismert, megkerülhetetlen tárgyalófelekként kerülnek bevonásra és a politikai döntések végrehajtásáért fél-állami, kvázi-állami jelleget öltve közös felelősséget vállalnak. Ezzel Schmitter számára a társadalmi korporatizmus a nyugat-európai liberális-demokratikus iparosodott országok társadalom-politikai fejlődésének új lépcsőfoka, melynek lényege az érdekközvetítés új formája. Ami a diszkreditálódott, szélsőségesnek tartott⁶ államkorporatizmusból megmaradt, az valójában annak a nézetnek a kifejezése, hogy a modern korporatizmus a szervezett kapitalizmus egyfajta működési variánsa. Ebben pedig az érdekszervezetek, különösen a munkavállalói szervezetek, meghatározó szerepet játszanak a gazdasági tevékenység megszervezése és az ország gazdasági teljesítőképessége szempontjából.

2.2. Gerhard Lehbruch „liberális korporatizmusa”

Más szemszögből közelít a korporatizmus leírásához Gerhard Lehbruch. Elméletében a korporatizmus nem önálló rendszerként, hanem a fennálló társadalom-politikai berendezkedés variánsaként kerül meghatározásra. Felfogásában ő is alapvető különbséget tesz az autoriter korporatizmus (authoritarian corporativism) és a liberális korporatizmus (liberal corporativism) között. Számára a „liberális korporatizmus” a modern ipari társadalmak velejárója. Ezáltal pedig nem más, mint az „intézményesült pluralizmus”. Definíciója elsősorban a társadalmi elemekre összpontosít: „A liberális korporatizmus, ellentétben a ’rendi berendezkedés’ romantikus-reakciós programjával, nem többé-kevésbé merev státusz-meghatározásokon alapszik, ahogy az az iparosodás előtti társadalmi struktúrákra volt jellemző; sokkal inkább nyugszik a kapitalista ipari társadalomra jellemző relatív magas szintű társadalmi mobilitás ágazati és osztály-helyzet szerinti konfliktusokkal terhelt érdekelthatárolásán. Az autoriter-korporatív kísérletekkel szemben a liberális korporatizmus az egyesülési és szövetkezési szabadságon valamint az egyesületi autonómián alapulva jön létre és ehhez elvileg ragaszkodik.”⁷

Lehbruch elméletében a pluralista politikai rendszer funkcionális differenciálódása megy végbe a korporatizmus révén. A pártok és a parlament hagyományos politikai alrendszere mellett létrejön egy korporatív alrendszer is, melyben könnyebb a konszenzus megvalósítása és mely a gazdaságpolitikai döntéshozatal és megvalósítás (policy-making) jelentős részét átveszi. Így az érdekpolitika és a párt-kormányzás nem összeegyeztethetetlen, sőt szimbiózisban létezik. Ezáltal a politikai rendszer összességében nagyobb problémamegoldó képességre tesz szert.⁸

Véleménye szerint az érdekszövetségek önkéntes részvételére azért kerül sor a korporatív megállapodásokban, mert egy átfogó, szektorokon átívelő csereügyletben vesznek részt, mely során előnyös ellenszolgáltatásokat kapnak az engedményekért. Itt a konfliktusok feloldása nem a közös politikaformálás (concertation), hanem a megegyezés (konkordancia) révén jön létre: a kötelező tárgyalási eredmény nem többségi döntéshozattal, hanem a politikai elitek tárgyalása, kompromisszuma révén jön létre. Az érdekközvetítés szempontja nem válik el a politika-megfogalmazás szempontjától, ezért a korporatív viselkedés jelentős elemeként tekint a kormány, a parlament, a pártok és a közigazgatás szoros összefonódására. E szempontból döntő egyfajta formális vagy informális tripartizmus megléte (állam – tőke – munka), mely adott esetben korlátozódhat csak gazdasági kérdésekre.⁹

2.3. A neokorporatív iskola eredményei

A neokorporatív elméletek további fejlődése során egyértelművé vált, hogy a politikai alkufolyamatok csak akkor működtethetők, ha a felek felfogása szerint létezik olyan megoldás, mellyel minden fél elégedett lehet. Erre épül fel az a tripartit rendszer, amelyben „az állam szerepe leginkább az, hogy a másik két felet ráveszi bizonyos gazdasági és szociális jellegű megállapodások megkötésére”.¹⁰ A neokorporatív társadalom- és gazdaságszervezés iránt elkötelezett erők számára egyértelmű, hogy a kialakuló közös hatalomgyakorlás alapvetően stabilitást eredményez, csökkenti a közigazgatás terheit, sőt növeli a rendszer demokratikus töltetét, mindez által pedig a felek szerepet vállalnak a szélesebb értelemben vett társadalmi béke megteremtésében.¹¹

Howard J. Wiarda kutatásai nyomán összegezve három alapvető strukturális elemét alapíthatjuk meg a modern típusú (neo)korporatív berendezkedésnek: egyfelől elengedhetetlen az erős, irányító állam, amely azonban nem autoriter vagy totalitárius; továbbá az irányított állami keretek között jönnek létre az állam által strukturált és szabályozott érdekcsoportok; végül a fennálló társadalmi ellentéteket az állam igyekszik azáltal leküzdeni, hogy bevonja – lehetőség szerint az összes – gazdasági/társadalmi szektort a döntéshozatali folyamatokba (decision-making).¹²

Amennyiben az egyes országokat vizsgáljuk, egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy „par excellence” korporatizmus nem létezik, azonban az egyes államok eltérő mértékben és eltérő jelleggel építettek be működési elveik közé korporatív elemeket. Éppen ezért a korporatizmust egyfajta dinamikus fejlődési modellnek is tekinthetjük, mely elsődlegesen a szakszervezetek és a tőkés egyesülések, valamint további csúcsegyesületek bevonására törekszik a szak- és szociálpolitika egyes területein. A következőkben a szlovén állam ilyen típusú szerveit tesszük vizsgálatunk tárgyává.

3. A szlovén neokorporatív tripartit párbeszéd jellemzői

A szlovén szociális dialógus rendszere alapvetően az Európában is igen erőteljesnek tekinthető osztrák mintát követve épül fel, vagyis a gazdaság három kulcsszereplője, az állami, munkáltatói és munkavállalói szervezetek között a konkurencia-elem háttérbe szorításával szoros összefonódás jön létre a gazdasági és szociális politika minden terén. A Tito-féle különutas kommunizmus hanyatlásával, a föderatív jellegű délszláv állam¹³ felszámolásával, végül Jugoszlávia szétesésével és a független, demokratikus utódállamok létrejöttével komoly dilemmák határozták meg az új keretek közötti gazdasági és társadalmi fejlődésmenet irányát. Külön nehézséget jelentett a nyugati típusú gazdaságpolitika és a modern civil társadalom létrejötte.¹⁴ Szlovénia esetében azonban idejekorán körvonalazód-

tak azok a lehetőségek, amelyek révén a nyugati demokráciák vívmányai adoptálásra kerülhettek, gyakran széleskörű, általános, akár hosszantartó viták közepette (ilyen komoly vitát jelentett például a kötelező kamarai tagság kérdése is).¹⁵ Az önálló nemzetállami keretek között végül Szlovénia nem a hagyományos liberális kapitalizmus átvételére törekedett, hanem komoly szerepet engedett a társadalmi-gazdasági folyamatok irányításában a szervezett érdekeknek. Ennek egyik okát abban láthatjuk, hogy a rendszerváltás révén keletkezett törésvonalak ellenére „az ország politikai kultúrájában erőteljes a konszenzusra törekvés”.¹⁶

Témakörünk tekintetében elsődlegesen a megfelelő szervezeti keretek kialakítása, majd az ezek nyomán létrejött érdekegyeztető fórumok szerepének tisztázása volt a modern szlovén államberendezkedés legfontosabb feladata.

3.1. A szlovén neokorporatív párbeszéd résztvevői

3.1.1. A szakszervezeti mozgalom

Szlovéniában az 1991. december 23-án elfogadott alkotmány 76. cikkelye garantálja a szakszervezeti szabadságot, valamint az érdekszövetségek alakításának jogát, amelyek részére az állam, a törvényben meghatározott módon, bizonyos hatásköröket átenged.¹⁷ A neokorporatív berendezkedés megvalósítása szempontjából fontos és új kategóriát jelentett a reprezentatív szakszervezetekről szóló szabályozás megvalósítása. Szlovéniában a szakszervezeti reprezentativitásról szóló törvény, amelyet a parlament 1993. február 26-án fogadott el, több kritériumot is támaszt az érdekképviseltek számára e státusz elnyeréséhez. E szerint reprezentatívak azok a szakszervezetek, amelyek demokratikusak és megvalósítják a szakszervezeti szabadságot a tagság, a működésük és a tagok kötelezettségei és jogai terén, továbbá megszakítás nélkül működnek legalább 6 hónapig, függetlenek az állami szervektől és a munkáltatóktól, finanszírozásuk a tagdíjakból és egyéb saját forrásokból történik és nem utolsó sorban a törvényben meghatározott számú taggal rendelkeznek.¹⁸ A státusból kifolyólag ezen munkavállalói érdekképviselteknek bizonyos feladatokat is el kell látniuk, hiszen kollektív szerződéseket kötnek, valamint közreműködnek a munkavállalók gazdasági és szociális biztonságáért felelő szervek munkájában.¹⁹

A munkavállalói mozgalmak közül kiemelkedik a Szabad Szlovén Szakszervezetek Szövetsége (Zveza svobodnih sindikatov Slovenije), mint a legtöbb taggal, legnagyobb múlttal és legnagyobb befolyással rendelkező tömörülés. A szövetség összesen 23 különböző területen működő szakszervezet munkáját hangolja össze.²⁰ A szervezet 1999 óta az Európai Szakszervezeti Szövetség (ETUC) tagja.²¹ A ZSSS-nek komoly szerepe volt a független Szlovénia társadalmi és gazdasági párbeszédrendszerének kialakításában: elsőként érvelt a sztrájkjog törvényesítése és a munkajogi törvények megváltoztatása mellett, valamint a kollektív szerződéskötés lehetősége érdekében. Az elmúlt húsz év demokratikus keretei között az érdekvédelem mellett feladattá vált a szolgálati funkciók betöltése is. Így a szervezet tanácsadást és jogsegély szolgáltatást végez, előkészíti és lebonyolítja a szakszervezeti képviselőválasztásokat, előkészíti a kollektív szerződéseket, segítséget nyújt a munkavállalói tanács tagjainak megválasztásához és részt vesz a döntőbírósg munkájában.²²

A demokratikus változási folyamatok hatására újabb munkavállalói érdekképviseltek jelenhettek meg a ZSSS mellett.²³ Az első 1991-ben alakult meg, amikor öt szakszervezet létrehozta a Szlovén Szakszervezeti Szövetség Pergam (Konfedearcija sindikatov Slovenije Pergam) nevű szervezetét.²⁴ Az eleinte grafikusokat, kiadókat, újságírókat tömörítő szervezetbe folyamatosan tagolódtak be az orvostudomány, biokémia, egészségügy, biztosítás és a gyógyszerészet területén működő szakszervezetek, valamint a pilóták és a vasutasok egyik szakszervezete is.

Egy másik jelentős, szintén 1991-ben létrejött szakszervezeti tömörülés a Szlovén Szakszervezetek Konföderációja 90 (Konfederacija sindikatov 90 Slovenije). A 26 tag-szakszervezete közt találhatók nyugdíjasokat, katonákat és az építőipari dolgozókat képviselők is. A szakszervezet hangsúlyozza a pártoktól és egyházaktól való függetlenségét, céljait pedig a gazdasági és szociális politika formálása, a szociális állam alapjainak védelme, a kollektív szerződések, megállapodások és egyezmények kötése, az emberi jogok érvényesítése a nemzetközi okmányok alapján, a fizetések befolyásolása, a munkavállalók és a szakszervezeti tagok jogbiztonságának növelése, foglalkoztatás és továbbképzés, a munkavállalók szerződési feltételeinek, egészségügyi helyzetének és munkahelyi biztonságának javítása és más szakszervezetekkel való közös fellépés mentén határozza meg.²⁵

Habár a közös fellépés a szervezetek számára rendkívül fontos, az egyes kérdések megítélésében gyakran adódnak ellentétek, akár érdekkülönbségek is. A szlovén szakszervezeti mozgalmak – habár történelmi gyökereik, ideológiájuk alapján a baloldalhoz kötődnek – az érdekegyeztető fórumokon belül és kívül is (pl. a sztrájkok segítségével) erőteljesen védik tagjaik érdekeit, a mindenkori kormányzattól függetlenül.²⁶ A Közép-Kelet-Európában megfigyelhető szakszervezeti visszaesés ellenére Szlovéniában kimutatható, hogy a szakszervezetek megőrizték erős pozícióikat. Magas szervezetségük részben a szlovén kormányok szakszervezetbarát politikájára, részben az alkalmazott privatizációs stratégiákra vezethető vissza.²⁷ Ennek ellenére a fő kérdés azonban, hogy az adott gazdasági válság- és váltásperiódusokban milyen módon képesek a korporatív struktúrákban érvényre juttatni saját törekvéseiket és ezekhez mennyiben tudják megnyerni a munkaadói oldal hallgatóságos támogatását.

3.1.2. *A munkaadói szervezetek*

Szlovéniában a munkaadói oldal legjelentősebb szervezetei között – hasonlóan számos nyugat- és közép-európai államhoz – a kamarákat tarthatjuk számon. Ezek történelmi fejlődése még a Habsburg Birodalom korszakára nyúlik vissza, amikor az első kamarák császári pátenst utasítására jöttek létre.²⁸ Napjainkban a legjelentősebb szervezetnek a Szlovén Gazdasági Kamara (Gospodarska zbornica Slovenije) tekinthető. Ennek elődjét még 1990-ben állították fel,²⁹ és a jelenlegi szervezet egyenes jogutódnak tekinthető.³⁰ Feladatai közé tartozik továbbra is a tagok érdekvédelme az állami szervek előtt, valamint jelentős szolgáltatói funkciók ellátása is, így továbbképzések és bemutató események (előadás, konferencia, szeminárium stb.) szervezése, üzleti információk és üzleti tanácsadás, üzleti kapcsolatok kialakításának elősegítése, valamint szakmai segítségnyújtás a tagok számára.³¹ Ebből következik, hogy a kamara tagdíjai mellett a közfeladatok ellátásáért az éves állami költségvetés meghatározott részére igényt tarthat.³² A reprezentatív kamarák³³ az egyes érdekegyeztető fórumok keretein belül is részt vesznek a gazdasági rendszer és a gazdasági-társadalmi politika kialakításában, valamint szintén szerepet vállalnak a nemzetközi kamarai szervezetek munkájában.³⁴

Saját szerepének tudatában a GZS jelentős szerepet vállalt a munkaadói oldal szervezetségének elősegítésében is, így többek között jelentős anyagi támogatásával jött létre a szabad egyesületi keretek között működő Szlovén Munkaadók Szövetsége (Združenje delodajalcev Slovenije).³⁵ A ZDS az első önkéntes szlovén szövetség, amely a munkaadók érdekvédelme érdekében alakult 1994-ben. Elsődleges céljai a gazdasági tevékenységek ösztönzése, a munkaadói álláspontok befolyásolása, a munkaerő motiválása és a szociális biztonság garantálása. A ZDS tevékenysége már Szlovénián belül is igen kiterjedt, többek között a foglalkoztatás-ügyi hivatal, az egészségügyi és nyugdíj-biztosítók, valamint a szlovén közmédia közgyűlésében, felügyeletében vesz részt. De emellett tagokat küld a Szlovén Gazdasági Kamara közgyűlésébe és ügyvivői testületébe is, valamint a szlovén

EU tanácsadói bizottságba. A nemzetközi szintéren a ZDS a BusinessEurope teljes jogú tagja.³⁶

A fenti két szervezet mellett érdemes megemlítenünk a Szlovén Kereskedelmi és Iparkamarát (Obrtno-podjetniške zbornice Slovenije) is, mely a kamarák újraszabályozása kapcsán 2007-ben nyerte el jelenlegi formáját. Ahogy a kontinentális kamarák általában, a Szlovén Kereskedelmi és Iparkamara is kettős funkciót tölt be: egyrészt önálló szakmai-üzleti szervezet, másrészt ellátja azokat a közjogi feladatokat, amelyeket az állam saját hatásköréből ruház rá.³⁷ A szervezet a szociális dialógus fórumai mellett tájékoztató, továbbképző, tanácsadói feladatot lát el, és részt vesz nemzetközi szervezetek (pl. az UEAPME) munkájában.³⁸

3.2. A szlovén neokorporatív párbeszéd fórumai

3.2.1. *A Szlovén Gazdasági és Szociális Tanács*

A szociális partnerség intézményrendszerének kiépítése Szlovéniában 1990-ben kezdődött, amikor a Munkaügyi Minisztérium keretében létrehoztak egy, a minisztérium, továbbá a két nagy érdekképviselői oldal, a gazdasági kamara és a szakszervezetek, képviselőiből álló, a foglalkoztatottság kérdéseit vizsgáló tanácsot. Ennek működése azonban az akkori érdekszövetségi felek gyengesége miatt nem volt hatékony. 1992-ben kezdődtek el a konkrét tárgyalások a résztvevők majdani feladatairól, majd 1994-ben végül megalapították a szociális partnerség legmagasabb fórumát, a Szlovén Gazdasági és Szociális Tanácsot (Ekonomsko-socialni svet Slovenije).³⁹

A gazdasági és szociális kérdésekben illetékes tanácsot azzal a céllal hoztak létre, hogy a kormányzat tevékenységét figyelemmel kísérve az ezeket a területeket érintő kérdésekkel foglalkozzon. A tanács követi a gazdaság és a szociális viszonyok terén végbemenő nemzetközi és belföldi folyamatokat, ezek folyamatos elemzésével vizsgálja az aktuális helyzetet és álláspontját ezek alapján alakítja ki. A szervezet munkája kiterjed a szociális egyeztetés, a szociális jogok, a kötelező biztosításhoz fűződő jogok (mint például a nyugdíj, a rokkantsági és a szociális segély, a pótlékok stb.), a munkajogi viszonyok, a kollektív szerződések rendszere, árak és adók, gazdasági rendszer és gazdaságpolitika, jogi biztonság, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel, az Európa Tanáccsal, az Európai Unió és az uniós országok hasonló szervezeteivel való együttműködés, továbbá a dolgozók jogai és a szakszervezeti jogok témakörére.⁴⁰ A tanács munkája során közreműködik a törvényhozás előkészületeiben (javaslatokat és véleményt formál azokról), új törvény elfogadására vagy érvényben lévő törvények módosítására tesz javaslatot, véleményt formál a tanulmányokról és tervezetekről, valamint az állami költségvetésről.⁴¹

A tanács döntései kötelezőek a szociális partnerek testületeire és szervezeteire nézve. A neokorporatív berendezkedés mintája szerint az ESSS összetétele a felek közti paritást és teljes egyenlőséget tükrözi. Ennek megfelelően a korábbi aláírók szellemében mindhárom oldal 8 képviselőt küldhet a grémiumba. A munkavállalók képviselőit a meghatározó szakszervezeti szövetségek reprezentatív szakszervezetei, a munkaadókat az ország területén működő kamarák delegálhatják. A tanács elnökségében a szociális partnerek évenként váltják egymást, azonban az éppen elnöklő munkaadói vagy munkavállalói oldal saját résztvevő szervezetei között tovább bonthatja az éves elnökséget.⁴² Azonban tekintet nélkül a tagok számára a szociális partnerek egy szavazattal rendelkeznek; ennek ellenére a döntéshozatal csak egyhangúlag történhet. Amennyiben nem születik megállapodás a felek között, a tanács nem hozhat döntést.⁴³

3.2.2. *A Szlovén Köztársaság Országos Tanácsa*

Az ESSS mellett került létrehozásra az ún. Državni Svet, a Szlovén Köztársaság Országos Tanácsa (DS).⁴⁴ Ebben a képviselő testületben a szociális, gazdasági, szakmai és helyi érdekek képviseltethetik magukat. A tanács igen széles spektrumú tagsággal rendelkezik. Összesen 40 tagja a következőképpen tevődik össze: a munkáltatókat 4 képviselő (gazdasági kamarák, munkaadói szövetségek), a munkavállalókat szintén 4 képviselő (reprezentatív szakszervezetek), a mezőgazdasági, ipari és önálló szakmát végzőket további 4 képviselő (mezőgazdaság képviselői: 2 fő, ipar: 1 fő, önálló szakmák: 1 fő), míg a nem gazdasági tevékenységet folytatókat 6 képviselő (egyetemek és főiskolák: 1 fő, szakmai oktatási intézmények: 1 fő, kutatóintézetek: 1 fő, kulturális és sportszervezetek: 1 fő, egészségügyi szakmai szervezetek: 1 fő, szociális szervezetek: 1 fő), végül a területi érdekeket 22 képviselő (akiket a területi közgyűlések választanak meg Szlovénia 22 választókörikerületének megnevezésén) jeleníti meg a szervezetben.⁴⁵

A DS fő célja a szakmaiság megőrzése és a politikától független, az egyes ágazatok érdekeit szem előtt tartó érdekegyeztetés. A tagok mandátuma összesen 5 évre szól és a tanács tagjai – az országgyűlési képviselőkhez hasonlóan – mentelmi joggal rendelkeznek. Az Országos Tanács hatáskörei közül kiemelkedik a vétő joga, amely révén újbóli szavazást kérhet az országgyűléstől egy, már elfogadott, még ki nem hirdetett törvényről. Továbbá elfogadásra ajánlhat törvényt az országgyűlésnek, véleményt formálhat az országgyűlés számára, ügydöntő népszavazás kiírását kérheti és közérdekkel kapcsolatos ügyekben vizsgálatot kezdeményezhet.⁴⁶ A tanács havonta tart nyilvános ülést, két ülés között pedig az állandó bizottságok folytatják a mindennapi feladatok ellátását. A DS összesen nyolc állandó bizottsággal rendelkezik, melyek többek között a gazdaság, ipar, idegenforgalom, munkaügy, szociális kérdések, mezőgazdaság és erdőgazdálkodás, területi önkormányzatiság, nemzetközi kapcsolatok és a kultúra témaköreit tűzik napirendjükre.⁴⁷ Ezzel egy olyan komoly fórumot testesít meg, mely a gazdasági-társadalmi érdekek előtérbe helyezésével jelentős mértékben képes a közös politikaformálás és –megvalósítás irányába elmozdítani a politikai szférát.

4. Összegzés

Szlovéniában az elmúlt két évtizedben – bizonyos feltételek módosulása ellenére is – stabilan kialakult és a társadalom különböző struktúráiba szervezetei révén jól beágyazottan működik a tripartit érdekegyeztetés és ezáltal a közös politikaformálás. A fent ismertetett intézményi keretek közepette kialakult a gazdaság és a társadalom változásaira érzékeny egyeztető és tanácsadói struktúra, melyben mindkét szociális partner-oldal saját szervezeteivel hatékony közpolitika-formáló erő tud lenni. Ennek a folyamatnak kiemelkedő példája, hogy Szlovéniában a munkavállalók 100%-át lefedik a kollektív szerződések. Ez köszönhető annak, hogy a munkaadói csúcsszervek mellett „a szlovén szakszervezeti konföderációk a különböző szintű háromoldalú egyeztető fórumok által jelentős beleszólási joggal rendelkeznek a gazdasági és ezzel összefüggésben a politikai folyamatokba”.⁴⁸ Az általunk is vizsgált gazdasági-társadalmi folyamatok tekintetében rendkívül fontos, hogy a térségünkben makroszintű nemzeti megállapodásokat, szociális paktumokat egyedül Szlovéniában kötöttek a szociális partnerek és az állam. Ezek az előbb bilaterális, majd tripartit egyezmények a gazdaságpolitika általános irányainak lefektetése mellett kijelölik a jövőben megkötésre kerülő ágazati és üzemi bértárgyalások irányelveit és kereteit is.

Az így létrejött neokorporatív szociális dialógus valójában olyan érdekközvetítési és érdekpolitikai minta, melyet egyfelől a nagy érdekképviselői ernyőszervezetek privilegizált

helyzete jellemez a politika-formálási folyamatokban (policy-making, concertation), valamint a politikai döntések kivitelezése és megvalósítása során. Másfelől pedig jellemzőként kell kiemelnünk a nevezett érdekképviselői szervezetek közötti érdekegyeztetési folyamatokat, melyek eredményei a szakpolitikai területeken átvivő módon – elsősorban a jövődelmi, gazdasági, szociális és munkapiaci politikában – jelentkeznek. Az intézményt éppen ezért a (neo)korporatizmussal azonosított tripartit párbeszéd legfejlettebb formájának tekinthetjük, mely során a gazdaság három kulcsszereplője, az állami, munkáltatói és munkavállalói szervezetek között – a konkurencia-elem háttérbe szorításával – szoros összefonódás jön létre a gazdasági és szociális politika minden terén.

A szlovén szociális partnerség keretei között a gazdasági és társadalmi élet szervezetei kísérletet tehetnek az együttélés módszerének megegyezéssel kialakítására. Kísérletet tehetnek közös vélemények és javaslatok megfogalmazására. Amennyiben azonban ezt a kísérletet nem koronázná siker, úgy az egyes érdekképviselők számára nyitva kell állnia annak a lehetőségnek, hogy saját céljaikat egyéni eszközeikkel törekedjenek megvalósítani.

Ez utóbbi momentum kerülhet a közeljövőben egyre erőteljesebben előtérbe, ugyanis a jól működő rendszer déli szomszédunknál is kezd megváltozni: a jogharmonizáció keretében ugyanis az uniós tagságra való felkészülés során mind a kötelező gazdasági kamarai tagságot, mind a kollektív tárgyalások kötelezettségét eltörölték. Ennek tudható be, hogy az eddigi jól működő tárgyalási rendszer minden bizonnyal veszít hatékonyságából az állammal szemben.

JEGYZETEK

1. Wiarda, Howard J. (1997): *Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”*. M. E. Sharp, London – New York. 24. old.
2. Schmitter, Philippe C. (1974): Still the century of corporatism? *The Review of Politics*. 36. évf. 1. sz. 85. old.
3. Uo. 86. old.
4. Uo. 105–128. old.
5. Uo. 105–115. old.
6. V. ö.: Wiarda, Howard J. (1997): *Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”*. M. E. Sharp, London – New York. 19–20. old. A két világháború közötti korporatív berendezkedés és a gyakran azzal azonosított hivatásrendiség elkülönítésére lásd: Strausz Péter: *Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselői rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat*. 2010/1. sz. 83–122. old.
7. Lehbruch, Gerhard (1979): Wandlungen der Interessopolitik im liberalen Korporatismus. In: Alemann, Ulrich von – Heinze, Rolf G. (szerk.): *Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus. Analysen, Positionen, Dokumente*. Westdeutscher Verlag, Opladen. 53. old.
8. Grande, Edgar-Müller, Wolfgang C. (1986): (Neo-)Korporatismus Verlauf und Ertrag einer politikwissenschaftlichen Diskussion. *Zeitgeschichte*. Jg. 13. Heft 2. (Oktober 1985 – September 1986). 68. old.
9. Lásd erről Alemann, Ulrich von–Heinze, Rolf G. (1981): Kooperativer Staat und Korporatismus. In: Alemann, Ulrich von (szerk.): *Neokorporatismus*. Campus Verlag, Frankfurt am Main. 52. old.
10. Strausz Péter: Neokorporatizmus másképp – a „firenzei iskola” megközelítési kísérlete. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. L'Harmattan, Budapest. 243. old.
11. Uo. 242–243. old.
12. Wiarda, Howard J. (1997): *Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”*. M. E. Sharp, London – New York. 6. old.
13. A jugoszláv regionalitás fejlődéséről lásd: Lőrinczné Bencze Edit (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In: Lénár Andor – Lőrinczné Bencze Edit (szerk.): *„Politika – egyház – mindennapok”*. Modern Minerva Könyvek 2. Heraldika Kiadó, Budapest. 299–321. old.

14. Horvátország tekintetében lásd különösen: Lőrinczné Bencze Edit (2005): A horvát gazdaság a 90-es évektől napjainkig. In: Rechnitzer János (szerk.): Átalakulási folyamatok Közép-Európában. Évkönyv, 2005. SZE Jog- és Gazdaságtudományi Kar, Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr. 115–126. old.
15. A szlovén fejlemények elemzésében és az szlovén szövegek fordításában, értelmezésében ezúton is köszönöm Bakonyi Gergely közreműködését és segítségét.
16. Szilágyi Imre (2003): Törésvonalak az önálló Szlovéniában 1991–2001. In: Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita (szerk.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. PPKE-BTK, Piliscsaba. 499. old.
17. Ustava Republike Slovenije (A Szlovén Köztársaság Alkotmánya), 1991. 2., 75., 76. és 145. cikkely. <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=28&showdoc=1>
18. Zakon o reprezentativnosti sindikatov (A szakszervezeti reprezentativitásról szóló törvény), 6. cikkely. A törvény 8. és 9. cikkelye értelmében az a szakszervezeti szövetség vagy konföderáció lehet reprezentatív, amely tagjainak száma eléri a képviselt ágazat dolgozóinak 10%-át, valamint az a szakszervezet, amely nem tagja szakszervezeti szövetségnek abban az esetben, ha tagjainak létszáma eléri az ágazatban dolgozók 15%-át.
19. Uo. 7. cikkely.
20. A ZSSS tagszervezetei között az ipar 8, a közsféra 6, a szolgáltatói szektor 6 szakszervezettel képviselteti magát, míg három tag egyéb területekről érkezik.
21. <http://www.zsss.si/> (2010. november 30.)
22. Kohl, Heribert (1998): Pravice delojemalcev – svet delavcev – sindikat. ZSSS, Ljubljana. 45. old.
23. Vrhovec, Pavle (2010): 20 let Zveze svobodnih sindikatov Slovenije v sliki in besedi. ZSSS, Ljubljana. 5. old.
24. <http://www.sindikat-pergam.si/> (2010. november 30.)
25. <http://www.sindikat-ks90.si/> (2010. november 30.)
26. Vö. Lénár Andor (2010): Szakszervezetek Kelet-Európában a rendszerváltás előtt és után. In: Dobák Miklós–Kardos József–Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (szerk.): Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században. L'Harmattan, Budapest, 202–204. old.
27. Lénár Andor (2010): Szakszervezetek Kelet-Európában a rendszerváltás előtt és után. In: Dobák Miklós – Kardos József – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk.): Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században. L'Harmattan, Budapest, 198. old.
28. Strausz Péter (2011): Gazdaságirányítás, szakmai közigazgatás és érdekképviselés – Kamarák 1945-ig. In: Dobák Miklós (szerk.): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan, Budapest. 30–32. valamint Jarec, Miran (2009): 40 let Obrtno-podjetniške zbornice Slovenije (A Szlovén Kereskedelmi és Iparkamara 40 éve). <http://www.ozs.si/prispevek.asp?IDpm=216&ID=18554>. 10. old.
29. Zakon o Gospodarski zbornici Slovenije (A Szlovén Gazdasági Kamaráról szóló törvény), melyet 1990. március 29-én fogadott el a parlament.
30. Zakon o gospodarskih zbornicah (A gazdasági kamarákról szóló törvény, 2006.) 26. cikkely.
31. Uo. 6. cikkely.
32. Uo. 19. cikkely.
33. Uo. 4. cikkely: A kamara abban az esetben tekinthető reprezentatívnak, ha eladásaiából származó bevétele megfelel a Szlovén Köztársaság eladásból származó bevételeinek 10%-ának.
34. www.gzsi.si (2010. augusztus 30.)
35. Združenje delodajalcev Slovenije (Szlovén Munkaadók Szövetsége) Alapító Okirata, 7. cikkely. http://www.zds.si/si/o_zds/ (2010. augusztus 30.)
36. www.gzs.si (2010. augusztus 30.)
37. Mežnar, Drago (2000): Delovno pravo. Založba moderna organizacija, Ljubljana. 131. old.
38. www.ozs.si (2010. augusztus 30.)
39. Mežnar, Drago (2000): Delovno pravo. Založba moderna organizacija, Ljubljana. 135. old.
40. Ekonomsko-socialni svet Slovenije (Szlovénia Gazdasági-szociális Tanácsa) Szabályzata. Az ESSS jogai. 2. cikkely. és http://www.gsv.gov.si/si/ekonomsko_socialni_svet/ (2010. augusztus 30.)

41. Ekonomsko-socialni svet Slovenije (Szlovénia Gazdasági-szociális Tanácsa) Szabályzata. Az ESSS jogai. 3. cikkely.
42. Uo. 4., 8. és 10. cikkely.
43. Uo. 9. cikkely. A nagy érdekképviseltek mellett a kormányzat oldaláról a legutóbb a munka-, család- és szociális ügyek minisztere, a gazdasági miniszter, a pénzügyminiszter, a fejlődésért és az európai ügyekért felelős tárca nélküli miniszter, a közigazgatási miniszter, a kormány főtitkára, a kormányfő kabinetvezető államtitkára, valamint a Szlovén Köztársaság Makroökonómiai Kutató és Fejlesztési Hivatalának igazgatója vett részt az ESSS munkájában.
44. <http://www.ds-rs.si/> (2010. augusztus 30.)
45. Ustava Republike Slovenije (A Szlovén Köztársaság Alkotmánya), 1991. 96. cikkely. <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=28&showdoc=1>
46. Ustava Republike Slovenije (A Szlovén Köztársaság Alkotmánya), 1991. 97. cikkely. <http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=28&showdoc=1>
47. A pontos bizottsági struktúra a következő: Gazdasági, Ipari, Idegenforgalmi és Pénzügyi Bizottság; Mezőgazdasági, Erdészeti és Ellátásügyi Bizottság; Munkaügyi, Szociális, Egészségügyi Bizottság; Területi Önkormányzati és Vidékfejlesztési Bizottság; Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Uniók Ügyek Bizottsága; Kultúra, Tudomány-, Iskoláztatás és Sportügyi Bizottság; Állami Szervek Bizottsága; Mentelmi Bizottság.
48. Lénár Andor (2010): Szakszervezetek Kelet-Európában a rendszerváltás előtt és után. In: Dobák Miklós–Kardos József–Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (szerk.): Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században. L'Harmattan, Budapest. 193. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alemann, Ulrich von–Heinze, Rolf G. (1981): Kooperativer Staat und Korporatismus. In: Alemann, Ulrich von (szerk.): Neokorporatismus. Campus Verlag, Frankfurt am Main.
- Beyme, Klaus von (1984): Der Neokorporatismus – Neuer Wein in alte Schläuche? Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft. Jg. 10. Nr. 1984/2. Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. 211–233. old.
- Czada, Roland (1994): Konjunkturen des Korporatismus: Zur Geschichte eines Paradigmenwechsels in der Verbändeforschung. Politische Vierteljahresschrift (PVS) Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft. Sonderheft: Staat und Verbände. 1994/25. 37–63. old.
- Dürmeier, Silvia–Grundheber-Pilgram, Alfons (1996): Handbuch der Gewerkschaften in Europa. EGI, Bruxelles.
- Gerlich, Peter (1996): Korporatismus oder Lobbyismus. Interessensysteme im Vergleich. In: Pelinka, Anton–Smekal, Christian (szerk.): Kammern auf dem Prüfstand. Vergleichende Analysen institutioneller Funktionsbedingungen. Schriftenreihe des Zentrums für angewandte Politikforschung. Band 10. Wien.
- Grande, Edgar–Müller, Wolfgang C. (1986): (Neo-)Korporatismus Verlauf und Ertrag einer politikwissenschaftlichen Diskussion. Zeitgeschichte. Jg. 13. Heft 2. (Oktober 1985 – September 1986). 66–78. old.
- Heinze, Rolf G. (1981): Verbändepolitik und Neokorporatismus. Zur politischen Soziologie organisierter Interessen. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Jarec, Miran (2009): 40 let Obrtno-podjetniške zbornice Slovenije (A Szlovén Kereskedelmi és Iparkamara 40 éve). <http://www.ozs.si/prispevek.asp?IDpm=216&ID=18554>
- Klose, Alfred (1970): Ein Weg zur Sozialpartnerschaft. Das österreichische Modell. Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Kohl, Heribert (1998): Pravice delojemalcev – svet delavcev – sindikat. ZSSS, Ljubljana.
- Kohl, Heribert (2008): Wo stehen die Gewerkschaften in Osteuropa heute? Eine Zwischenbilanz nach der EU-Erweiterung. Friedrich Ebert Stiftung. www.fes.de/gewerkschaften 2008/5.
- Kukec, Bojan (1999): Pravice delojemalcev. Pravna praksa. 18. évf., 30/31. sz., 52–54. old.

- Lehmbruch, Gerhard (1979): Wandlungen der Interessensepolitik im liberalen Korporatismus. In: Alemann, Ulrich von–Heinze, Rolf G. (szerk.): *Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus. Analysen, Positionen, Dokumente.* Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Lénár Andor (2010): Szakszervezetek Kelet-Európában a rendszerváltás előtt és után. In: Dobák Miklós–Kardos József–Strausz Péter–Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században.* L'Harmattan, Budapest, 183–212. old.
- Lőrinczné Bencze Edit (2005): A horvát gazdaság a 90-es évektől napjainkig. In: Rechnitzer János (szerk.): *Átalakulási folyamatok Közép-Európában. Évkönyv, 2005.* SZE Jog- és Gazdaságtudományi Kar, Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, Győr. 115–126. old.
- Lőrinczné Bencze Edit (2009): A regionalitás kérdőjelei Jugoszláviában. In: Lénár Andor–Lőrinczné Bencze Edit (szerk.): *„Politika – egyház – mindennapok”.* Modern Minerva Könyvek 2. Heraldika Kiadó, Budapest. 299–321. old.
- Luzar, Barbara (2007): Slovenski socialni dialog na ravni podjetij. *Industrijska demokracija.* 11. évf., 9. sz., 21–23. old.
- Luzar, Barbara (2008): Stališča socialnih partnerjev glede finančne participacije v novih članicah Evropske unije. *Industrijska demokracija.* 12. évf., 12. sz. 20–23. old.
- Mežnar, Drago (2000): *Delovno pravo. Založba moderna organizacija,* Ljubljana.
- Milutinov, Christine (2006): *Industrielle Beziehungen und Interessenvertretungen in Osteuropa.* Disszertáció, kézirat. München.
- Pelinka, Anton (1986): *Sozialpartnerschaft und Interessenverbände.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien.
- Puhle, Hans Jürgen: Historische Konzepte des entwickelten Industriekapitalismus. „Organisierter Kapitalismus” und „Korporatismus”. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft.* Jg. 10. Nr. 1984/2. Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. 165–184. old.
- Schmitter, Philippe C. (1974): Still the century of corporatism? *The Review of Politics.* 36. évf. 1. sz. 85–131. old.
- Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk. Politikatörténeti folyóirat.* 2010/1. sz. 83–122. old.
- Strausz Péter (2011): Neokorporatizmus másképp – a „firenzei iskola” megközelítési kísérlete. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan, Budapest. 240–251. old.
- Strausz Péter (2011): Gazdaságirányítás, szakmai közigazgatás és érdekképviselés – Kamarák 1945-ig. In: Dobák Miklós (szerk.): *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században.* L'Harmattan, Budapest. 15–35. old.
- Szilágyi Imre (2003): Törésvonalak az önálló Szlovéniában 1991–2001. In: Ábrahám Barna–Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában.* PPKE-BTK, Piliscsaba.
- Vrhovec, Pavle (2010): 20 let Zveze svobodnih sindikatov Slovenije v sliki in besedi. *ZSSS, Ljubljana.*
- Wiarda, Howard J. (1997): *Corporatism and Comparative Politics. The Other Great „Ism”.* M. E. Sharp, London – New York.

REMÉNYI PÉTER*

A JUGOSZLÁV UTÓDÁLLAMOK FRAGMENTÁLÓDÓ VÁROSHÁLÓZATA

ABSTRACT

Several new states were born due to the breakup of former Yugoslavia, the running and length of state borders changed significantly. Furthermore, the way and the process of the break up of Yugoslavia impacted the transformations of the settlements and their network heavily. Today one can see the political geographical processes as the most important factors of the long-term development of the settlements of the former Yugoslavia.

Beside the alteration of the settlement network, the shifts in the positions of the individual cities is a characteristic feature as well. It is possible to identify both winners and losers of the changes having taken place, experience of growth and also of decline which are all indicated mainly by transformations of and shifts in the functions and the number of people using these functions.

1. Bevezetés

A jugoszláv utódállamok városhálózatára, illetve annak átalakulására, rendszerszinten a legerősebb hatást az állam felbomlása (és nem annak mikéntje), és az ennek következtében megsokszorozódó, az esetek többségében ellenséges feleket elválasztó határok és elidegenedett határtérsegek¹ kialakulása jelentették. A határörizet teljes hiányához (lévén az egykori tagköztársasági határok nem voltak államhatárok) képest az összes új államhatárszakasz bizonyos fokú korlátozó tényezőként jelent meg a térbeli folyamatok előtt. Fontosabb azonban az, hogy a határ által elválasztott társadalmak (illetve azok egyes részei, mint az elitek, a helyi döntéshozók, véleményformálók stb.) bizonyos esetekben ellenségesek, illetve elutasítók egymással szemben, minek következtében a határon keresztül bonyolódó áramlások iránt mutatkozó igény is drasztikusan csökkent. Tehát ezen határok átjárása időnként komoly nehézséget jelent, sokszor sem a politikai sem a társadalmi akarat nincs meg a határon átnyúló (korábban államon belüli) kooperációk folytatására. Ennek következtében a városhálózat nagymértékben nacionalizálódott és fragmentálódott.

Bizonyos viszonylatokban (Horvátország–Hercegovina, Szerbia–Boszniai Szerb Köztársaság, Észak-Koszovó–Szerbia, Montenegró–Szerbia) az etnikai azonosság alapján a határok sokkal könnyebben átjárhatók. Ennek következtében ezen irányokban a kapcsolatok megerősödését tapasztalhatjuk, a tényleges államhatárok futásától részben függetlenül. Ez természetesen az érintett területek városaira is hatással van.

Az elválasztó határok hosszának növekedése, mint fragmentáló tényező mellett az önállóvá váló államok belső integritásra való törekvése sem kedvezett az egykori hálózat fennmaradásának. Minden állam a belső stabilitás és a nemzeti intézmények, nemzeti gazdaság, nemzeti elit megteremtése érdekében tudatosan szakított az egykori jugoszláv kapcsolatrendszerrel, melynek meghatározó struktúrái csak a térség valódi, megkésett rendszerváltozásait (1999/2000) követően kezdtek – megváltozott tartalommal és méretben – újraépülni.

A fenti logika csak azon térségekre nem vonatkozik, ahol egyrészt egy gyenge, rossz érdekérvényesítő állam mellett nagyszámú, a szomszédos állam többségi lakosságát alkotó etnikai csoportokhoz tartozó kisebbség él, lehetőség szerint a határ mentén. Itt (Bosznia-Hercegovina szerbek, illetve horvátok által lakott részei, Koszovó szerbek által lakott részei,

* PhD, adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

Macedónia albánok által lakott részei, a Szandzsák bosnyákok által lakott részei a legjelentősebbek) is megfigyelhető a kapcsolatrendszerek átalakulása, de nem az egykori tagközségi, mára nemzetközi államhatárrá váló határvonalak mentén, hanem a pillanatnyi etnikai határvonalakat követve.

A városhálózat, mint társadalmi-gazdasági alrendszer fenti hatások következtében történő átalakulása során megkülönböztethetjük az egyes városoknak a hálózaton belüli abszolút vagy relatív helyzetváltoztatását, illetve a teljes hálózat átalakulását, mely nagyobb-részt abból fakad, hogy az új nemzeti hálózatokat alkotó városok száma, lakossága, funkciói a korábbi egységes tér feldarabolódásával módosultak.

A városok két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy az átalakulás kedvezően, avagy kedvezőtlenül érintette-e őket. Ez elsősorban három dologtól függ:

- a funkcióik abszolút számának változásától,
- a funkcióikat igénybe vevők számának változásától,
- valamint az új államon belüli hierarchiaszintnek a régi államban tapasztalthoz viszonyított különbségétől.

2. A funkciók és a településrendszerben betöltött szerep változása

2.1. Közigazgatás és hierarchiaszint

Egyértelműen pozitívan változott azon települések helyzete, melyek az új államosodási folyamatokban közigazgatási értelemben előrébb léphettek. Ilyenek az új fővárosok (Zágráb, Szarajevó, Podgorica, Skopje, Pristina), entitásközpontok (Banja Luka), kantonszékhelyek (Tuzla, Zenica, Mostar, Goražde, Odžak, Bihać, Livno, Travnik, Široki Brijeg). Számukra a funkcióbővülés egy új, korábban nem létező politikai egység központjává válásban testesül meg először. Állam-, illetve közigazgatási intézmények létrehozása válik szükségessé, az önálló állam/entitás/kanton szükséges létesítményei, mint nemzetközi repülőtér, nagykövetségek, nemzeti bankok, kulturális, tudományos és szakmai intézmények sora jön létre, a politikai hatalmi ágak és háttérintézményei kerülnek kialakításra, szakmai kamarák, decentralizált és dekoncentrált intézmények kerülnek felállításra. Ezek a bővülő közigazgatási funkciók munkahelyeket teremtenek, melyek aztán számos erre épülő további kereskedelmi, szolgáltatási, intézményi funkció létrejöttét indukálhatják.

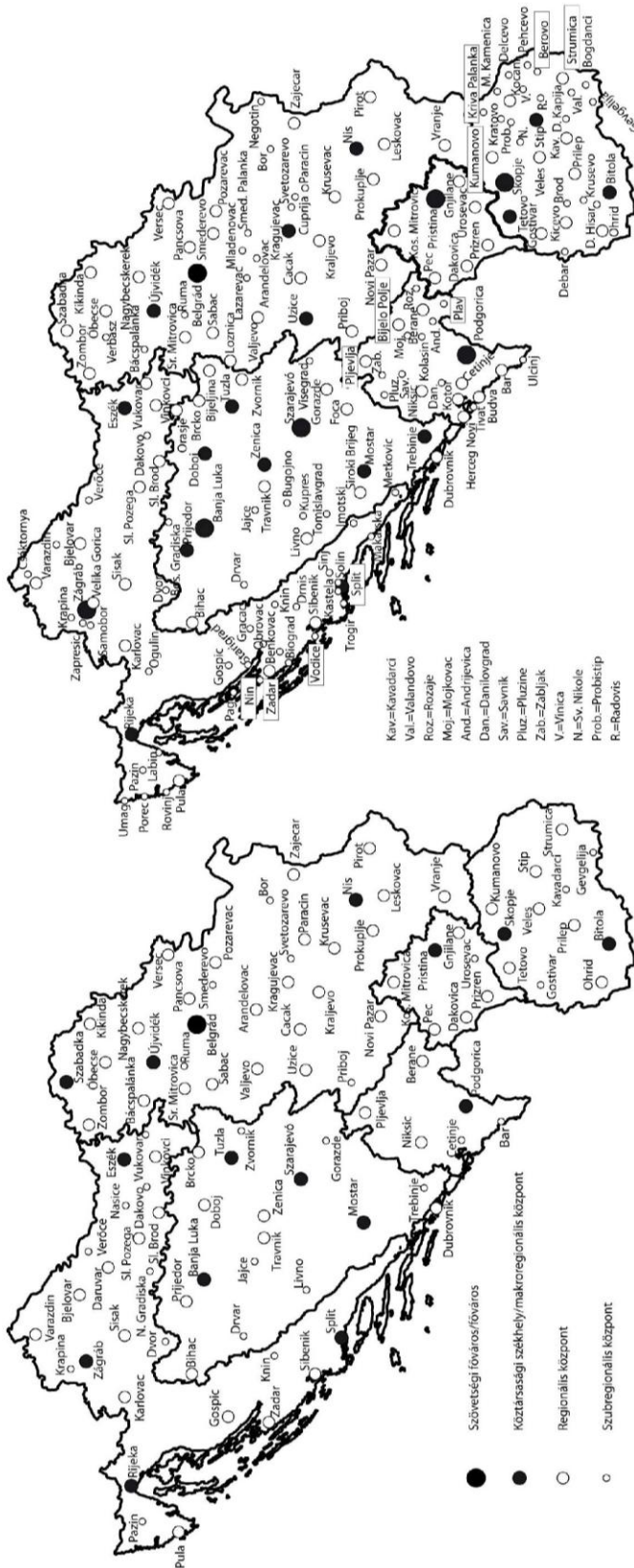
Gyakorlatilag Belgrád kivételével közigazgatási értelemben az összes település vagy előrébb lépett a települési hierarchiában vagy nem változott a helyzete. Belgrád, visszaesésként is értékelheti megváltozott szerepét, ugyanakkor súlya az egyre zsugorodó Szerbiában folyamatosan nő, más országba kerültek az ellensúlyozására képes települések (mindenek előtt Zágráb). Ez nyilván Szerbia egésze számára nem kedvező folyamat (v. ö.: „vízfejésedés”), Belgrád városa azonban az ország megkérdőjelezhetetlen és megkerülhetetlen központjaként profitálhat a helyzetből.

Közigazgatási szerepét tekintve Belgrád vesztes település, hiszen az egyetlen város, melynek közigazgatási funkciói lecsökkentek. Ez a folyamat viszonylagos, hiszen továbbra is egy szuverén állam fővárosa, ugyanakkor szövetségi fővárosi pozíciója (Jugoszlávia) és az ehhez kapcsolódó szövetségi funkciók és szövetségi (erő)források megszűntek, intézményei részben feladat nélkül maradtak. Jelentősebb az irányítása alatt álló, és a szövetségi funkciók vonzáskörébe tartozó területek, a lakosság (21 millióról 10, majd 8 millió före) és erőforrások csökkenése, melyet tetéz, hogy 2008. február 17-én elvesztette fennhatóságát (mely ugyan már csak de jure létezett) egy jogilag Szerbiához tartozó terület felett (Koszovó) is.

Az új fővárosok mellett az utódállamok nagyvárosai szintén emelkedést tapasztalhatnak hierarchiaszintükben, még ha ez nem is feltétlenül jelent közigazgatási funkcióváltozást, vagy

1. ábra. Jugoszlávia és az utódállamok települési hierarchiája 1974-ben és a 2000-es évek elején

(Forrás: Rogić 1974, Prostorni Plan na Republike Srbije, 1996, Spatial Plan of Kosovo 2006, Prostorni Plan Republike Crne Gore 2006, Izvešće o stanju u prostoru Republike Hrvatske, 2003, Prostorni Plan Republike Srpske do 2015 godine, 2008, mivel a FBiH területére nincs elfogadott területfejlesztési dokumentum, az itteni hierarchiát a közigazgatási funkciók változására alapoztuk), saját szerkesztés

egyéb lényeges bővülést. Az egykori Jugoszláviában a településhierarchia harmadik-negyedik vonalát alkották, mind lakosságszámuk, mind funkcióik alapján, az új államokban azonban az új fővárosok alatti első települési szintet képviselik, ők a főváros melletti makroregionális központok (pl.: Rijeka, Niš, Kragujevac, Bitola, Tuzla, Nikšić stb.) (1. ábra).

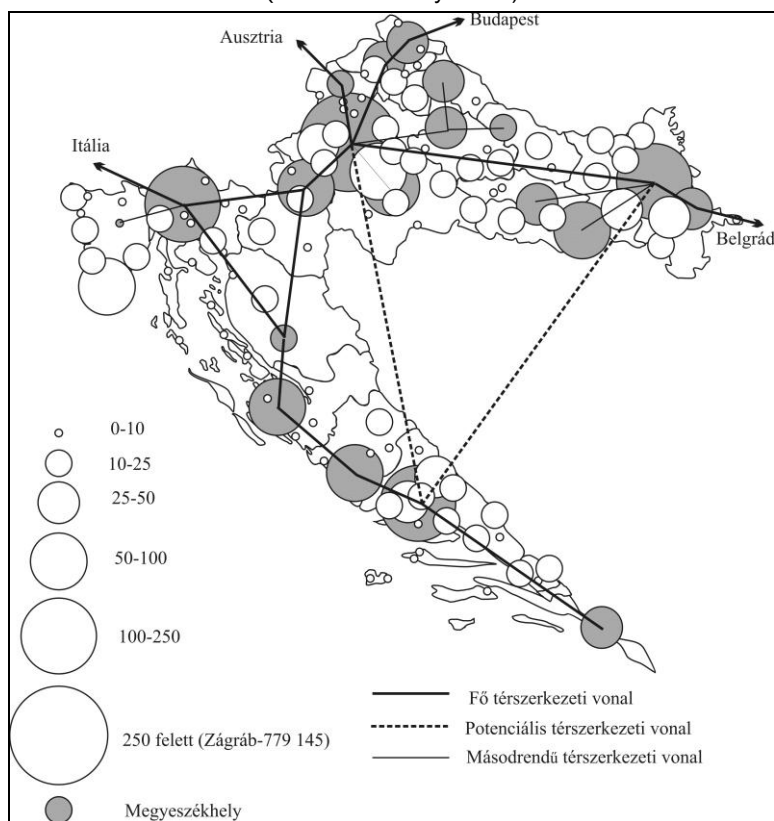
A regionális központok száma is kibővült, melyben egyaránt szerepet játszott az állam felbomlása és a nemzetközi folyamatoknak megfelelő regionalizáció erősödése is. A hierarchiaszintben bekövetkező előrelépés nagyon jellemző azon térségeken, ahol az új határ miatti centrumhiányos helyzetben van szükség új központok mesterséges kialakítására (Loznica, Livno, Trebinje).

Velük párhuzamosan a kis- és középvárosok is némileg kedvezőbb helyzetbe kerültek, már csak azért is, mert egy kevesebb elemből álló településállomány esetében az egyes elemek jelentősége automatikusan megnő. Sajátos helyzetben vannak ebből a szempontból azok az utódállamok, ahol valamiféle közigazgatási átalakulás ment végbe a függetlenné válást követően. A decentralizáció igénye által vezérelt folyamatok következtében mind Horvátországban, mind Macedóniában, mind Bosznia-Hercegovinában egy sor korábban korlátozott, vagy semmilyen közigazgatási szereppel nem rendelkező település tett szert ilyen jellegű funkciókra.

Horvátországban az 1991-es állapotokhoz képest 543-ra nőtt az alapvető közigazgatási egységek (općinák) száma, mely jelenti az općinaközpontok, azaz a legkisebb központi közigazgatási-adminisztratív funkciókkal rendelkező „centrumtelepülések” számának növekedését. Nem egy közülük mindössze pár ezer fő lakossal rendelkezik és funkcióit tekintve meglehetősen szegényes, ugyanakkor alkotmányban rögzített központi szerepköre.

2. ábra. Városi rangú települések (grad) Horvátországban. Lakosság ezer főben

(Forrás: Reményi 2006)

Macedóniában mindezen, a horvátországihoz hasonló átalakulási folyamatot egy erős etnikai meghatározottság is kísérte, aminek értelmében a macedón és az albán etnikum szállásterületét igyekeztek a közigazgatás és az önkormányzatiság legalsó szintjén is elválasztani. Az eredmény hasonló, minicentrumok sora jött létre, melyek hosszú távú hatékony működése hasonlóan kétséges.

Bosznia-Hercegovinában a békeszerződés értelmében a föderáció területe további kantonokra bomlik, így itt egy új közigazgatási hierarchiaszint került bevezetésre, a kantonközpontok szintje. Itt többféle múltú, méretű és funkciójú várost is felfedezhetünk (Tuzla, Bihać, Široki Brijeg, Odžak), melyek közül többen soha nem töltötték be opcinaközpontnál magasabb közigazgatási funkciót. A nyugat-hercegovinai kantonban ráadásul (éppen döntően a nem egyértelmű központi szerep miatt) három város ad helyet a kantonvezetés intézményrendszerének, így az ehhez kapcsolódó funkcióknak is (Kupres-főváros és kantonadminisztráció, Livno-kormány székhelye, Tomislavgrad-parlament).

Bosznia-Hercegovinában az etnikai alapú megosztottság és a kantonális önállóság egyébként is számos központi funkció megtöbbszörözését jelenti. Emellett az entitásközi határ (IEBL) által elvágott opcinák is hasonló problémákkal küzdenek. Számos esetben tapasztalható, hogy az egykori opcinaközpont a határ egyik oldalára, míg a vonzáskörzet a másikra került (Kupres–Srpski Kupres, Foča–Srbinje, Bosanska Krupa–Krupa na Uni, Ravno–Trebinje). Ugyanakkor, bár területi-igazgatási szempontból logikus lenne, a megosztottság ideiglenességét hangsúlyozandó, az elvágott opcinák nem kerülnek összevonásra másokkal.

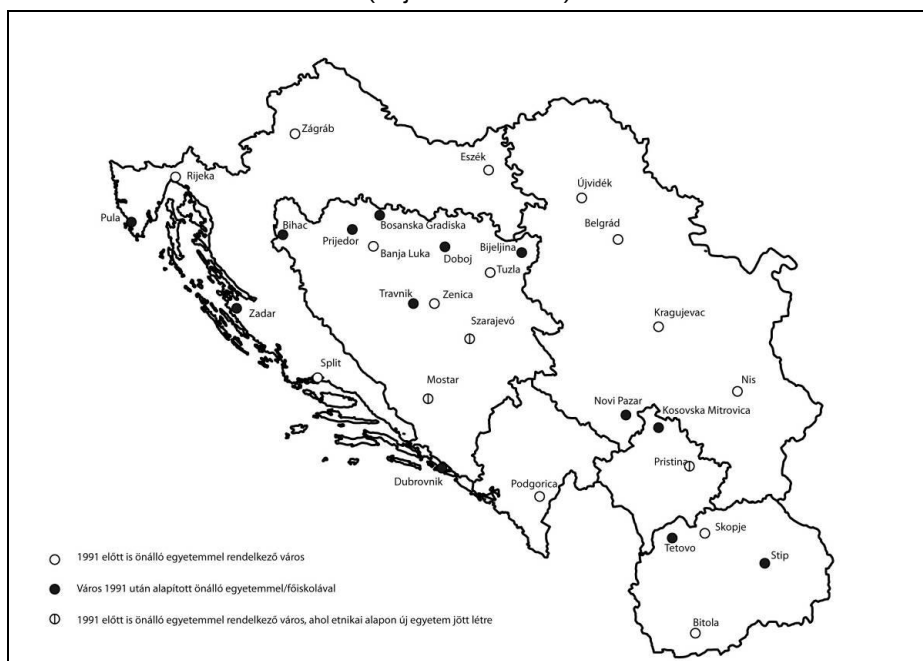
2.2. Etnikai alapú oktatási, kulturális funkciók

Az új közigazgatási központokhoz hasonló változást tapasztalhatott meg néhány nem hivatalos, informális igazgatási centrum is, amelyek elsősorban valamely (etnikai) csoport központjaként élnek meg emelkedést a településhierarchiában. Ilyen Tetovo, a macedóniai albánok, Novi Pazar, a szandzsáki bosnyákok, Mostar a boszniai horvátok központja, melyek a felbomlás előtt is azok voltak, de az új államokban relatív súlyuk lényegesen megnőtt. Korábban, az egységes államban a bosnyákok (muszlimok) központja Szarajevó volt, az albánoké Pristina, a horvátoké Zágráb, most azonban Szerbia egyik legnagyobb kisebbségévé váltak a bosnyákok, a harmadik legnagyobb nemzetet alkotják Boszniában a horvátok, Macedónia negyede pedig albán, ugyanakkor korábbi központjaik (Szarajevó, Zágráb, Pristina) más államokba kerültek. Így az új államok kisebbségeinek új központjai kénytelenek etnikai alapú intézményrendszert kiépíteni, hogy pótolják a korábbi központok határon túlra kerülésével kialakult űrt (ilyen pl. a tetovói Délkelet Európa (gyakorlatilag albán) egyetem alapítva 1995-ben, a mostari (horvát) egyetem 1992/93-tól, a novi pazari Nemzetközi Egyetem 2002-től, vagy az 1999-ben szerb és albán részre szétvált Pristinai egyetem Kosovska Mitrovicába költözött része).

Ezzel párhuzamosan a fenti, ún. hagyományos kulturális-vallási-etnikai központok (Szarajevó, Zágráb, Pristina) vonzáskörzete, a funkcióit igénybe vevő lakosság száma csökkent, hiszen a jugoszláviai albánok, bosnyákok és horvátok jelentős része maradt Koszovón, Bosznia-Hercegovinán és Horvátországon kívül. Tehát e városok funkcióbővülésével (melyek új fővárosként igen jelentősek) párhuzamosan csökkent a funkciókat potenciálisan igénybe vevők száma, azaz a vonzáskörzet potenciális nagysága. Szarajevó esetében ezt a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az ország etnikai alapú megosztása miatt teljes szuverenitással mindössze a terület 51%-a felett rendelkezik. Bosznia-Hercegovina 49%-a Banja Luka de facto adminisztratív irányítása alatt áll (mely város szintén szert tett jelentős, etnikai alapú központi szerepkörre a boszniai szerbek körében, ez azonban ellentétben

Tetovóval, Novi Pazarral és Mostarral hivatalosan is intézményesült, hiszen a város a Boszniai Szerb Köztársaság fővárosa) nem pedig Szarajevóé alatt. A békeszerződés értelmében szélsőségesen decentralizált államban az igazi fajsúlyos döntések mind az entitások szintjén dőlnek el, azaz Banja Lukában és Szarajevóban (nem mint az állam fővárosában, hanem mint a Bosznia-Hercegovina Föderáció, az ország területének 51%-a, székhelyében).²

3. ábra. Egyetemvárosok a Nyugat-Balkánon
(Saját szerkesztés)

Hasonló funkcióvesztés következett be a krajina szerb városokban (Knin, Glina, Petrinja), ahol a szerbség eltűnése egyszerre csökkentette a városi funkciókat igénybe vevő lakosság számát és tett „feleslegessé” bizonyos etnikai alapú funkciókat, intézményeket (vallási, oktatási, kulturális), ugyanakkor nem minden esetben érkezett a távozó lakosság helyére jelentős betelepülő tömeg, mely funkcióbővülést eredményezhetett volna. Hasonló helyzetet figyelhetünk meg a koszovói egykori szerb többségű területeken is, ahol a folyamatos albán térnyerés és a szerbek elvándorlása alakítja át az etnikai és kulturális alapú városi funkciók körét.

2.3. Közlekedési funkciók

A térség államföldrajzi átalakulásának következtében számos település funkciói gyarapodtak, illetve teljesedtek ki a közlekedés, kommunikáció és forgalom területén. Ez több összetevővel magyarázható, de mindegyiknek a gyökere az önállósá váló államok közti kommunikáció csatornázására és a térségen kívüli partnerekkel történő önálló kapcsolattartás igényére vezethetők vissza.

Több adriai kikötő közlekedési, kapuvárosi funkciója jelentősen nőtt, hiszen Jugoszláviában a tengeri forgalom jelentős része néhány nagy kikötőn keresztül bonyolódott le. Az új politikai struktúrában minden tengerparttal rendelkező állam igyekszik saját tengeri kijáratát fejleszteni, ezáltal e települések funkciói gazdagodnak, illetve a már meglévők kiteljesednek (Koper–Szlovénia, Ploče–Bosznia-Hercegovina, Bar–Szerbia, Montenegró).

Ezzel párhuzamosan a korábbi közös jugoszláv forgalmat lebonyolító kikötők (elsősorban Rijeka és Split) teljesítménye csökken, és bár funkcióik jelentősen nem változnak, a kiszolgált hátszáguk összezsugorodik. Rijeka esetében tovább nehezíti a helyzetet, hogy a háborús események miatt, nem csak az egykori jugoszláv monopóliumát veszíti el, hanem a közép-európai landlocked államok tengeri külkereskedelmének bonyolítása is más kikötőkhöz, részben Koperhez, részben Trieszthez, részben pedig az északi-tengeri kikötőkhöz kerül.

1. táblázat. Az egykori jugoszláv kikötők forgalmának változása forrás: kikötők honlapjai

Kikötő	1984 (ezer t)	2007 (ezer t)	Változás	Megjegyzés
Rijeka	12 971	5 623	-56%	Jugoszlávia első számú kikötőjét a háború és az elvesztett „jugoszláv monopólium” nagyon megviselte.
Omišalj	5 413	7 684	+41%	Kőolajkikötő jelentős közép-európai hátszággal.
Ploče	3 425	4 214	+23%	A háború miatt 1994-ben 268 ezer tonna forgalom, ehhez képest a növekedés 1472%-os.
Koper	2 890	15 362	+431%	Átveszi Rijeka makroregionális szerepét és részben közép-európai partnereit is.
Split	2 475	1 650	-33%	A hanyatlás már az 1980-as évek közepén megindul Koper, Bar és Ploče fejlesztésével párhuzamosan.
Bar	2 012	1 800	-10%	Becslés 2006-ra. Az ország teljes tengeri kereskedelme 1988 ezer tonna.
Šibenik	1 249	1 245	-0,3%	Elsősorban helyi jelentőségű kikötők, a hátszág ipari létesítményeit szolgálják ki, nincs jelentős makroregionális szerepük.
Zadar	702	449	-36%	
Összesen	31 137	39 409	+26%	

Egyelőre nem látszik, hogy a legfiatalabb balkáni landlocked állam (Koszovó) milyen irányban igyekszik majd elérni a tengert. Kézenfekvőnek látszana az albán kikötők használata, ugyanakkor Koszovónak összes szomszédai közül Albániával a legnehezebb a szárazföldi kapcsolattartása (bár az autópálya már épül). Ez egyrészt a természetföldrajzi akadályok, másrészt a határon átvezető pályák kevés száma és rossz minősége, harmadrészt az Északkelet-Albánia és a tengerpart közti kedvezőtlen közlekedési kapcsolatok számlájára írható. Elképzelhető akár a montenegrói Bar, akár a görög kikötők használata is, ezekben a relációkban lényegesen jobbak a közlekedés infrastrukturális adottságai.

Az egységes államban a „határok” átlépése döntően a közlekedési infrastruktúra adottságaitól függött, ma a határátkelőhelyek számától és kapacitásától. Mivel ez utóbbi kevesebb, mint a határt keresztező pályák száma, a forgalom koncentrációjáról beszélhetünk. Ez a forgalomkoncentráció hívja életre a kapuvárosokat, melyek jelen esetben a két egymással szomszédos állam közti forgalmat bonyolítják, csatornázzák, az ehhez szükséges infrastrukturális beruházások és funkciók színterei. A két eltérő adottságú, lehetőségű terület (állam) találkozásánál életre kelő helyzeti energiák természetes fókuszpontjai. Ezek közül is kiemelkednek azok a határmenti kapuvárosok, melyek valamely jelentős transzbalkáni pályán helyezkednek el. Így ezek nem csak, és nem elsősorban a két állam közti kapcsolatból profitálnak, hanem főként a tranzitforgalom közvetítéséből. Ezek közül kiemelkedik Zágráb (amely főváros volta és komplex gazdasági-szolgáltató jellege miatt rendkívül szerteágazó funkciókkal is rendelkezik), amely a Nyugat-Balkán és az Európai Unió határán, az egyik legfontosabb szárazföldi közlekedési kapu a két térség között.

3. A hálózatra gyakorolt hatás

Az egykori Jugoszlávia településhálózata a második világháború alatti „közjátéktól” eltekintve egységes állami keretek között fejlődött 1921 és 1991 között. Hetven éven keresztül azonos politikai keret, azonos gazdaságpolitika, azonos területi politika stb. hatott a települések rendszerére. A területi munkamegosztásban kialakult egyfajta rendszer, mely csak részben volt figyelemmel a szövetségi köztársaságok határaitra (az 1974-es új alkotmányt követően egyre jobban). Jugoszlávia felbomlásával ez a többé-kevésbé egységes rendszer felbomlott, darabjaira hullott, fragmentálódott.

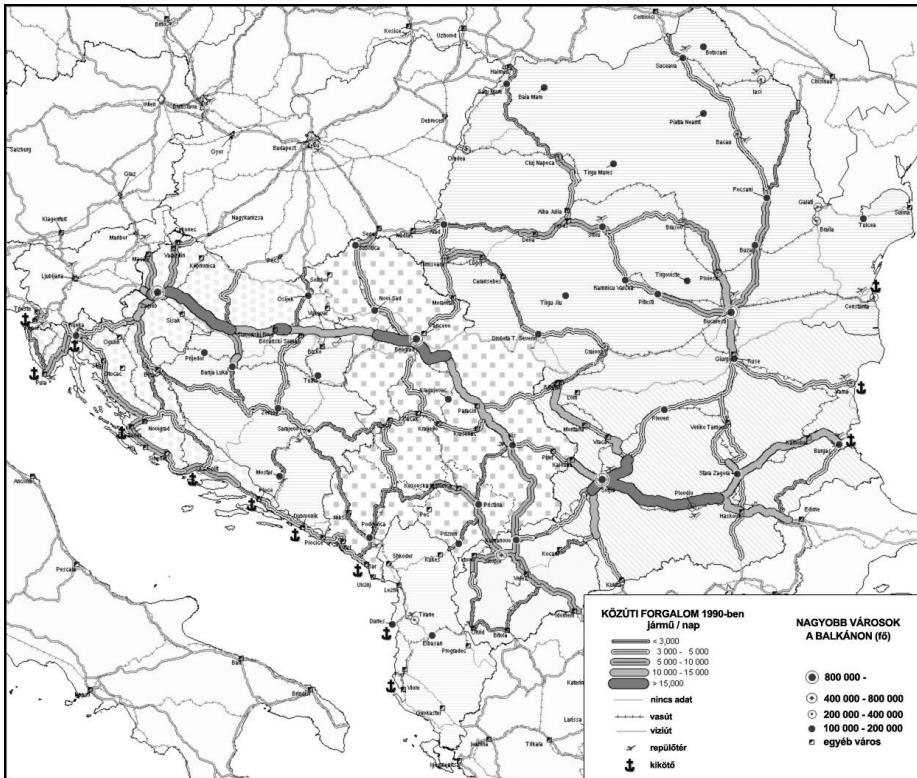
Fragmentálódáson azt értjük, hogy a településhálózat egyes részeit egymástól időnként nehezen átjárható államhatárok választják el, melyek a korábbi területi kapcsolatokat megnehezítik, lehetetlenné teszik. A térségben államonként külön-külön befelé forduló településhálózatok jönnek létre saját szabályozási, irányítási feltételek között, saját fejlődési lehetőségekkel. Nincs olyan település, olyan politikai erő, mely a térség egészére kiterjedő vonzáskörzettel rendelkezik, mely makroregionális központként uralná a Nyugat-Balkánt (ez korábban Belgrád volt). Ugyanakkor hiányzik az egységes nyugat-balkáni, kooperációra épülő hálózat létrejöttének igénye is. Tehát nem csak pusztán az államhatárok léte a korlátozó tényező, hanem az egyes nemzeti településrendszerek intrabalkáni kapcsolatok kiépítése iránti korlátozott igénye is. Ezt mutatja például az államok közötti kereskedelmi adatok volumene is (mely a háború előtt a 14–25%-os értéket is elérte)³, ma azonban sok esetben a 0-hoz közelít.

Mivel minden új állam saját szuverén gazdasági teret alkot és ezek mindegyike modernizációs kényszerei során rászorul a külső tőke és innováció importjára, a befektetésekért sokkal inkább egymás versenytársai, mint partnerei lesznek. A külföldi tőke döntően a nagyvárosi struktúrán keresztül éri el a jugoszláv utódállamokat (is), itt vannak meg a megfelelő feltételek (lakosság, intézmények, szaktudás, piac, közlekedési kapcsolatok), így a városok egymással versengve igyekeznek a nyugati (vagy éppen keleti) befektetők kedvében járni, ami szintén nem kedvez a helyi nemzetközi hálózatos kooperációknak.

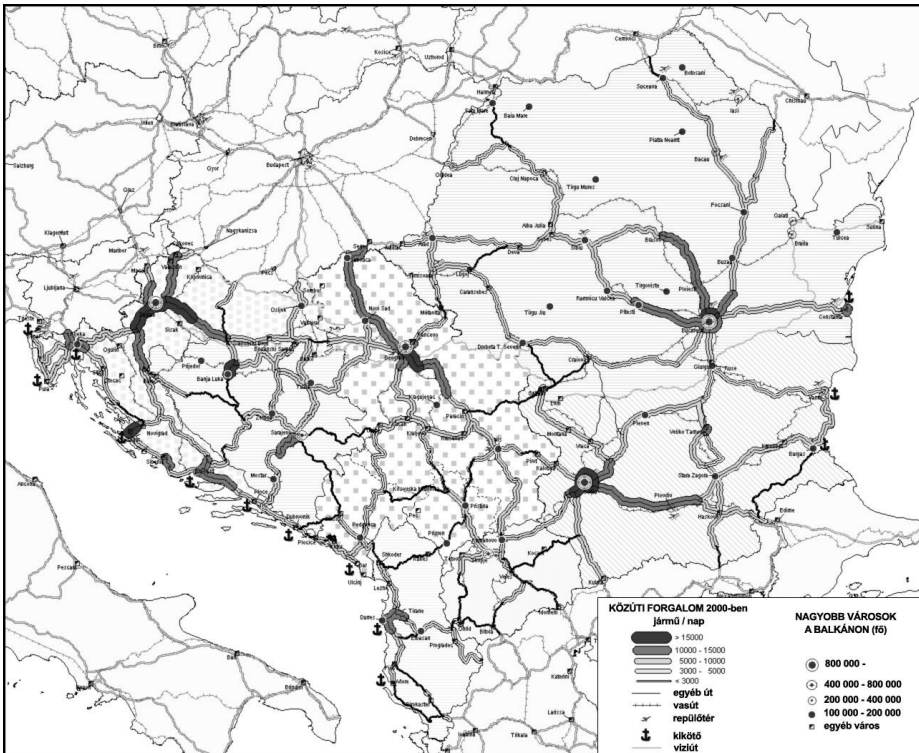
Mivel a kapcsolatok intenzitása rendkívül nehezen mérhető, csak áttételes adatokkal bizonyítható megállapításunk. Ilyen közvetett bizonyítéknak tartjuk a közlekedési kapcsolatok alakulását a posztjugoszláv térségben. Szembetűnő az új államhatárokon átlépők rendkívül alacsony száma, mely nyilván több tényezővel is magyarázható (általános elszegényedés, vízumkényszer, gyanakvás, félelem), de mindenképpen a kapcsolatok lazulását mutatja. Összehasonlítva az 1990-es és a 2000-es év közüti forgalmi adatait, szembetűnik, hogy egyrészt végbemegy egy orientációváltás (északnyugat felé), másrészt a határokon átlépő pályák forgalma a határok közelében jelentősen megritkul (Szerbia és Horvátország között, Macedónia határainál, Koszovót érintő pályák mindegyike, Montenegró és Bosznia-Hercegovina között), egyszóval azokon a területeken, ahol a határ két oldalán szembenálló felek találkoznak és nincs a határon átnyúló jelentős etnikai szállásterület. Ugyanakkor vannak felerősödő forgalmú relációk is (Szerbia–Boszniai Szerb Köztársaság, Horvátország–Hercegovina között), elsősorban ott, ahol azt az etnikai mintázat megkívánja, az „anyaország” és a politikai-etnikai „szatelitállamai” között.

Hasonló forgalomcsökkenés mondható el a vasúti közlekedésről is. A 2. táblázatból kitűnik, hogy több egykori tagállami székhely, ma főváros között egyáltalán nincs közvetlen vasúti összeköttetés. Vannak olyan desztinációk (pl.: Szarajevó–Skopje, Podgorica–Szarajevó, Podgorica–Skopje, vagy Pristina és bármely másik főváros), ahol sem menetrendszerinti közvetlen vasúti összeköttetés, sem menetrendszerinti légi kapcsolat nincs, a közlekedési lehetőségek tehát meglehetősen korlátozottak. Ezzel szemben 1990-ben, az utolsó békeévek egyikében a jugoszláv tagköztársasági fővárosokat közvetlen vonatpárok sora kötötte össze, biztosítva a kommunikációs kapcsolatokat az állam legjelentősebb városai között.

4. ábra. Közúti forgalom nagysága 1990-ben (Forrás: Louis Berger SA, 2002)

5. ábra. Közúti forgalom nagysága 2000-ben (Forrás: Louis Berger SA, 2002)

2. táblázat. A nyugat-balkáni fővárosokat összekötő közvetlen vonatpárok száma naponta 1990/91-ben és 2008-ban

1990/91	ZÁGRÁB	BELGRÁD	SZARAJEVÓ	SKOPJE	PODGORICA	PRISTINA
ZÁGRÁB		20	6	5	0	1
BELGRÁD	20		6	11	7	6
SZARAJEVÓ	6	6		0	0	0
SKOPJE	5	11	0		0	6
PODGORICA	0	7	0	0		0
PRISTINA	1	6	0	6	0	

2008	ZÁGRÁB	BELGRÁD	SZARAJEVÓ	SKOPJE	PODGORICA	PRISTINA
ZÁGRÁB		5	2	0	0	0
BELGRÁD	5		0	2	2	0
SZARAJEVÓ	2	0		0	0	0
SKOPJE	0	2	0		0	0
PODGORICA	0	2	0	0		0
PRISTINA	0	0	0	0	0	

Forrás: JŽ 1990 és Deutsche Bahn nemzetközi menetrend-honlapja: <http://bahn.hafas.de/bin/query.exe/d>

További bizonyossággal szolgálnak a légiközlekedési adatok. Jugoszlávia belföldi légiforgalmában előkelő helyen álltak olyan desztinációk, melyek az új politikai földrajzi konstellációban nem üzemelnek többé. 1986-ban a legnagyobb utasszámmal a Belgrád–Split, második legnagyobbval a Belgrád–Dubrovnik menetrendszerinti járat repült, ma egyik sem közlekedik.⁴

Általánosságban igaz, hogy azok a járatok maradtak meg, amelyek az új rendszerben is belföldiek maradtak (pl.: Zágráb–Dubrovnik), vagy amelyek távoli, „nem ellenséges” fővárosokat kötöttek össze (pl.: Zágráb–Skopje). Ugyanakkor Belgrádnak csak Skopjével, Banja Lukával (Boszniai Szerb Köztársaság központja), Szarajevóval és a „baráti” montenegrói tengerparttal (Tivat, Podgorica) maradt meg a légi összeköttetése. Azaz elmondható, hogy a légiközlekedés követi a fragmentálódó és nacionalizálódó települési kapcsolatok mintázatát.

4. Konklúziók

Az új államföldrajzi feltételek között alapvetően módosult a városok helyzete (gazdasági, közlekedési, hatalmi) és a települési hierarchiában betöltött szerepe (új fővárosok és közigazgatási központok).

Szintén módosult a városok egy jelentős körének vonzáskörzete, illetve a vonzáskörzetében élő lakosság száma és összetétele. Mindezen települési változások rövid távon is funkcionális átalakulásokat okoztak a térségbeli városokban, melyek egyes településeket kedvezően, míg másokat kedvezőtlenül érintettek.

A teljes városhálózat szempontjából negatív folyamatok (fragmentálódás), az egyes városok számára sok esetben pozitív változásokat hoztak. A dezintegrációval párhuzamosan meginduló decentralizáció során minden utódállamban látványosan megnőtt a központi szerepkörrel rendelkező városok száma.

Ugyanakkor, az e települések által kiszolgált vonzáskörzetek lényegesen összezsugorodtak. Továbbá egyes, elsősorban etnikai jellegű központi szerepkörű városok jelentős befolyásvesztést szenvedtek el a megváltozott futású államhatárok következtében, míg ezek hiányát pótlandó, új funkciók jelentek meg a határ túloldalán lévő városokban.

Az átalakulás nem csak a közigazgatási és központi funkciókat érintette, hanem olyan sokkal racionálisabb módon szerveződő elemeket is, mint a közlekedés. Az államhatárok hosszának drasztikus megnövekedése, az ezek átjárhatóságának problematikája alapvetően alakította át a forgalmi viszonyokat, minek következtében addig frekvenciált útvonalak mentén fekvő települések váltak perifériává.

Az állami keretek felbomlásával és a területi etnikai diverzitás felszámolásával a térség integrációjának két legfontosabb eleme szűnt meg. Az állami keretek, mint a közös igazgatás, a közös intézmények és a közös makrostruktúrák fenntartója járult hozzá az integrációhoz, az etnikai diverzitás pedig kulturális, nyelvi, identitásbeli alapon tette meg mindezt.

JEGYZETEK

1. Hardi T. (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 2004/9, pp. 991–997.
2. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. (1995). Dayton–Párizs.
3. Grupe, C.–Kušić, S. (2005): Intra-regional cooperation in the Western Balkans: Under which conditions does it foster economic progress? Discussion Paper 37. Centre for the Study of Global Governance. 24 p. <http://www.lse.ac.uk/Depts/global> letöltés. 2008-04-07
4. Tiner T. (2007): Transport. In: Kocsis K. (szerk.): South Eastern Europe in Maps, HAS GRI, Budapest, pp. 107–125.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bertić, I. (1987): Veliki geografski atlas Jugoslavije. SNL, Zagreb, 272 p.
- Grupe, C.–Kušić, S. (2005): Intra-regional cooperation in the Western Balkans: Under which conditions does it foster economic progress? Discussion Paper 37. Centre for the Study of Global Governance. 24 p. <http://www.lse.ac.uk/Depts/global> letöltés. 2008-04-07
- Hardi T. (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 2004/9, pp. 991–997.
- Jugoslovenske Železnice (JZ) (1990): Red voznje 1990/1991. Beograd, oldalszám nélkül
- Louis Berger SA (2002): Transport Infrastructure Regional Study (TIRS) in the Balkans – final report. <http://www.cemt.org/topics/tirs/index.htm> letöltve: 2008-04-16
- Reményi P. (2006): Horvátország térszerkezetének alapvonásai a XXI. század elején. – Balkán Füzetek, No. 4. pp. 57–78.
- Rogić, V. (1974): Regionalization of Yugoslavia. – Geographical Papers no. 2., Zagreb pp. 59–76.
- Tiner T. (2007): Transport. In: Kocsis K. (szerk.): South Eastern Europe in Maps, HAS GRI, Budapest, pp. 107–125.
- The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. (1995). Dayton–Párizs
- Prostoren Plan na Republika Makedonija, Predlog Plan 2002–2020, 2004, Skopje 164 p.
- Prostorni Plan Republike Srbije, 1996, Beograd, 75 p.
- Spatial Plan of Kosovo 2006, Pristina
- Prostorni Plan Republike Crne Gore 2006, Podgorica, 192 p.
- Izvešće o stanju u prostoru Republike Hrvatske, 2003, Zagreb, 211 p.
- Prostorni Plan Republike Srpske do 2015 godine, 2008, Banja Luka 251 p.

PAP TIBOR*

A PÁRHUZAMOSOK ÉS A VÉGTELEN. MONTENEGRÓ KIVÁLÁSA AZ ASZIMMETRIKUS ÁLLAMSZÖVETSÉGBŐL ÉS AZ ÖNÁLLÓSÁG PERSPEKTÍVÁI

PARALLEL LINES AND INFINITY. THE SEPARATION OF MONTENEGRO FROM THE ASYMMETRICAL CONFEDERATION AND THE PERSPECTIVES OF AUTONOMY

ABSTRACT

The dissolution of Yugoslavia was a tragic process that also projected additional medium-term questions. Regarding the member states of Yugoslavia becoming autonomous, Montenegro was the last in this series. Complex social and political processes influenced the discourse on separation/confederation from both the Serbian and the Montenegro sides. The final event of separation did not really surprise anyone, but neither was it inevitable (its socio- and politico-theoretical requirements are also covered in the text). The process of secession – ethnically-based spatial delimitation – have not stopped, however. Due to the fractal nature of this series, the smallest former Yugoslavian republic also faces serious challenges: this is the only new state which does not have an absolute majority. Additionally, linguistic rifts (faults) complicate the distinctions of ethnic identity. The present study attempts to point out the present and medium-term issues involved.

1. Bevezető

A Jugoszlávi felbomlása tragikus és középtávon további kérdések sorát előrevetítő folyamat volt. Montenegró kiválása¹ az utolsó ebben a sorban, ha csak Jugoszlávia tagállamainak önállósodását, a szerbek által hangoztatott ún. adminisztratív határok mentén történő elszakadásokat vesszük alapul. A kiválás/maradás diskurzusának körülményeit mind Szerbia, mind Montenegró részéről összetett társadalmi és politikai folyamatok egyaránt befolyásolták. Hogy az előbbi következett be, az szinte senkit nem lepett meg, de nem is volt törvényszerű (annak társadalom- és politikaelméleti előfeltételeire is kitér a szöveg). A szecesszió – az etnikai alapú térelhatárolás – folyamata azonban ezzel nem állt le. Am a sorozat fraktál-természetének megfelelően a legkisebb volt tagköztársaság is komoly kihívások előtt áll: ez az egyetlen olyan új államalakulat,² amelyben egyik entitás sem rendelkezik abszolút többséggel. A nyelvi törésvonalak pedig még az etnika identitás elkülönüléseit is tovább bonyolítják. E kérdéskör aktuális és középtávú kihívásaira kíván rámutatni ez a tanulmány.

2. Államtörténeti visszatekintés

Az első délszláv államban a meghatározó politikai program a centralizmus volt.³ Az 1944 utánit – formálisan – a föderalizmus⁴ vezérelte. Az etnikai alapú térelhatárolási törekvések azonban, ahogy azt néhány korábban levezettem⁵ nem oldják meg a képviseleti

* PhD-aspiráns, SZTE BTK; politológia/közpolitika szakos hallgató, SZTE ÁJK/GTK (MA).

elv belső ellentmondásaiból eredő feszültségeket, hacsak nem vezetnek homogén területei egységek kialakulásához. Az elsődleges többség megteremtését célzó programok továbbra is strukturális szükségszerűségként határozzák meg a politika (vágyak/ lehetőségek) diskurzusát.

Márpedig az első világháború lezárása szinte sehol sem eredményezett olyan, etnikailag homogén államalakulatokat, amely az uralom adott formája mellett megnyugtatónak lett volna tekinthető. A délszláv 'pszeudo-egységállamok' története is azt támasztja alá, hogy az etnikai alapú térelhatárolás csak a strukturális anomália alsóbb szinten történő, további fraktálosodását eredményezi. Fraktálosodásnak azt tekintem, amikor a létrejövő „önhasonló alakzatok” megismétlik a felsőbb szintű egységekben már tapasztalt ellentmondásokat: a regionalizálódás útjára lépett, vagy annak következtében megszilárdult új alakzatokban is megjelenik a többség/kisebbség dichotómia.⁶

A két világháború közötti délszláv állam térstruktúrája is jól szemlélteti a többségi képviselet elvén alapuló hatalmi forma elsődleges többség megteremtésére irányuló strukturális nyomását. Gulyás László Jugoszláviára vonatkozó megfogalmazását⁷ a délszláv térség közigazgatási térszerkezetének történeti vizsgálata alapján levont konklúzióját, a politika-elméletileg célszerű újrafogalmazni. Ebből a megközelítésből a területi térfelosztás kérdése, azaz az állam belső struktúráinak kialakítása összefonódott a nemzeti kérdésekkel, a többségi képviselet hatalomformájának megjelenésétől egészen napjainkig. Így *a regionalizáció és a regionalizmus folyamatait az egyes nemzeti érdekek irányítják*. A konklúzió keretfeltételeként fontosnak tartom kiemelni, hogy a regionalizációs folyamatok⁸ az elsődleges többség', a regionalizmusok pedig a magukat területileg is megjeleníteni kívánó ún. 'politikailag releváns kisebbségek' törekvéseit kifejező politikai programok részeként jelennek meg. Az utóbbi a nemzeti és az etnikai kisebbségekre egyformán vonatkozik.

A Dél-Kelet- és Kelet-Közép-Európán – szűkebben: az elsődleges kutatásaim tárgyterületét képező Nyugat-Balkánon és a Kárpát-medencén – túlra tekintve némiképpen más a helyzet. Az Európai Unió alapítóinál, illetve egyes, már korábban betagozódott térségeiben a politikailag releváns kisebbséget képező nemzeti és etnikai közösségek (baszkok, belgiumi németek, dél-tiroli osztrákok, katalánok, skótok, walesiek) legújabb kori szegmentációs törekvései új politikai elméleti kontextusban jelennek meg. Az itt vizsgált térséghez képest eltérő eszköztárat alakítottak ki az évek során, amely konfliktuselméleti szempontból domesztikáltabb. A politikai diskurzusuk ún. EU-komform átalakulása következtében, a társadalmi térelhatárolás ominózus harmadik lehetőségét, a szecessziót illetően is megfogalmazhatóak nyilvános is követelések. Ezeket a többség ma már közvetlenül nem szankcionálja.⁹ A politika részrendszerén belül ez is kezelhetővé vált, egy majdani, provizórikus térfelosztást kiszakadásként láttató formában. Azaz a szecesszió bekerült az ún. 'morálisan neutralizált' politikai elméleti programelemek közé.¹⁰

3. A szétválás nyelvpolitikai előtörténete¹¹

A Montenegró államiságát saját nemzeti integritásuk letéteményeseként tételezők, önazonosságuk csorbulásaként élték volna meg a '90-es években, ha a teljes különállás, az önállóság programjával kacérkodó tagállamuknak ne lett volna önálló, nemzeti azonosságát reprezentálni képes – néven nevezett – nyelve. Nyomárkay idézi fel azt a posztoszocialista modellt, amely szerint „*nem az államhatározza meg a nyelvet, hanem a nyelv az államot*”¹² Azaz a nyelvi önállóság mellett felhozható érvek teszik jogosulttá a keleti blokk felbomlását követően újonnan keletkező államok önállósági törekvéseit. Bugarstkit parafrázálva: ha nem is a nyelvészek, de a nyelvhasználók hoznak e kérdésekben – (nyelv)politi-

kialag érvényes¹³ – döntéseket. Ezt szemlélteti a *nyelvi tervezés*, amely a nyelvfejlődés során már máskor is bevetett eszközökkel operál/manipulál (pl. purizmus).

Ranko Bugarski nyelvészeti szempontból nem tartotta indokoltnak az ún. szerbhorvát vs. horvátszerb nyelv önálló nemzetállamokat megalapozni kívánó szétszalazását. Amellett érvel, hogy egy-egy nyelv fennállásának, bár az történelmileg létesülő, alakuló és (esetenként) eltűnő társadalmi/kulturális produktum. Ha a nyelv létezésének három alapkövetelményéből (1) a szerkezeti (strukturális), (2) a leszármazási (geneológiai) és (3) a felhasználási (szociálpszichológiai) vetületből többé-kevésbé változatlanul adott az első kettő, akkor – amíg az elsőből következő, közvetítést (: fordítást) nem igénylő kölcsönös érthetőségi követelménynek képes megfelelni – nem indokolt (a szaktudomány nézőpontjából) újbóli elhatárolása, átnevezése. Ilyetén nyelvészeti „csőlátásával” akkoriban egyedül látszott maradni, ami a posztjugoszláv szaktudomány diszkurzív terét illeti.¹⁴

A harmadik dimenzió kapcsán ő is tudomásul vette a meg- illetve átnevezés gesztusához kapcsolódó, jól kirajzolódó társadalmi igényeket, melyek a nyelvileg homogénnek tűnő ország/tömb polgárháború útján történő el/lehatárolódási folyamatai során (1991–1995) ismét alkotmányjogi és nyelvészeti kérdéssé lettek. Azzal a kitételrel, hogy a végső szót újfent nem a nyelvészek mondják ki. (Ez be is igazolódott.) Az így kialakult – a tagköztársasági alkotmány szintjén már 1974 óta különálló – horvát nyelv mellett 1993-tól a bosnyák bírt a legmagasabb jogi kodifikáltság státusával,¹⁵ míg a negyedik szegmens, a montenegrói, sokáig csak „alsóbb szinten” deklaráltatott önálló nyelvként. Montenegró, mint tagköztársaság, írószövetsége révén¹⁶ foglalta írásba (nyelvi) különállóságát.

4. Szerbia és Montenegró egymáshoz való viszonya a rendszerváltást követően

A polgárháborúk időszakában csúcsra járatódott elszakadási törekvéseket a maradék Jugoszlávia két ortodox többségű és az identitás tekintetében is egymáshoz legközelebb álló tagköztársaságát sem hagyták érintetlenül. Szerbia és Montenegró egymáshoz való viszonya a kilencvenes évek végétől, a rendszerváltás tényleges folyamatainak beindulásától nyert új dimenziót. Ez némi eltolódással és eltérő intenzitással került napirendre a két tagköztársaságban: Montenegróban már a Miloševićéra utolsó fázisában beindultak a demokratizálódás egyes folyamatai, Szerbiában azonban a rendszer még az 1999-es NATO-beavatkozást követően is tartani tudta magát egy ideig.

2000. október 6. (a szerb közgondolkodásban ez a dátum a rendszerváltás folyamatának szimbolikus megjelenítője) azonban föderációs viszonyrendszerben is óhatatlanul bekövetkező és szükségszerű változásokat vetített előre. Ezzel mind a laikusok, mind a szakemberek tisztában voltak, de azt nem egyforma intenzitással élték meg, s az utóbbiak – ebből következően is – más-más elemekre helyezve a hangsúlyt, eltérő foratókönyveket vizionálva interpretálták a változásra érett viszonyok lehetséges rendezését. A jelen szöveg ezek mellett a 2001 elején egymásnak feszülő interpretációs horizontok mellett kíván most egy kicsit hosszabban elidőzni. Ez azért is látszik indokoltnak, mert az álláspontok szorosabb olvasatával jobban kirajzolódik a térbeli elkülönülést szükségszerűségként felvető *többségi elvű képviselő* formatörténeti médiuma: a területhez kötöttség. 2001. március 2-án és 3-án az előző évi szerbiai rendszerváltás indukálta folyamatok lehetséges irányait számba veendő, „*Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja.*” [*A Szerbiában/Jugoszláviában zajló társadalmi-gazdasági változások perspektívái és korlátai.*] cím alatt tudományos konferenciát rendeztek Belgrádban.¹⁷ A most következő alfejezetekben ezek vonatkozó megállapításait próbálom rendszerezni.

4.1. Az aszimmetrikus államszövetség fennmaradásának strukturális követelményei

Slobodan Samardžić¹⁸ politológiai okfejtése a Szerb-Montenegrói viszony 'állatorvosi' jellegéből indul ki. E szerint a szövetségi állam 1992 és 2000 közötti történetének példáján szinte minden olyan jelenség bemutatható, ami nem lenne szabad, hogy előforduljon két tagköztársaság között. A 2000-es események (a szerbiai rendszerváltás) pedig csak tovább éleztek a viszonyt a két köztársaság között: amíg a milošvići időszak alatt csak a kapcsolatok fellazításának lágyabb verziója, a konföderáció volt napirenden montenegrói részről, addig a demokratizálódás kibontakozásával az elszakadási törekvés is egyre erőteljesebbé vált. Ezzel szembe – szerinte – csak a föderális kapcsolat új alapokon történő, teljes revíziója mentén megvalósuló átépítése szolgálhat életképes (funkcionális) alternatívaként. A két tagköztársaság viszonyát így elsősorban a politikai erőterbe bekerült állasponthoz az érvényes procedurális szabályok mentén való működési deficitje határozza meg.¹⁹

Az olyan ránézésre is szembetűnő aránytalanságok, mint a területek nagysága, népességszám, gazdasági erő, a demokratizáltság foka (Szerbia autoriter túlsúlya 2000. október 5-ig), amelyek a 'Hogyan tovább?' napi politikai diskurzusait is orientálják csak másodlagosak a föderalizmus belső, strukturális fenntarthatóságával összevetve.

„Igaz, hogy a föderalizmus a maga klasszikus formájában, s annak alapvető megvalósulásaiban a hatalom területi elv mentén történő elrendeződését jeleníti meg, de az lényegében korántsem redukálható csak erre a dimenzióra. Minden ténylegesen is működő szövetségi állam a saját egységeinek (alkotmányos összetevőinek) kulturális-történeti, gazdasági, politikai és etnikai belső heterogenitását is megjelenítő felépítmény design-t (kiemelés az eredetiben – PT) is létrehoz. Így azok mindegyike a területi összetevők számtani összegződésén túl, az őket képező belső részek sokszínűségének is a kifejeződései.

*Amennyiben Szerbia és Montenegró jövőbeni államközösségének a tagállamok polgárainak demokratikus akaratszavazásból kell létrejönnie, akkor e folyamatnak magának is demokratikusan kell felépülnie. Ezáltal lehetővé téve a belső sokszínűségéből eredő pluralizáló hatásnak az őt alkotó államok (politikai közösségek) tartós együttműködésének folyamatába való beépülését. A politikai szereplők egyedül egy ilyen jellegű procedúrát követve lehetnek képesek az előttük álló feladat – a korszerű föderális állam – kérdésére stabil és tartós megoldást találni.*²⁰

Ám, ahogy az öt évvel később be is bizonyosodott, a politikai szereplői ebben az esetben sem voltak képesek túllépni a saját, rövid távú érdekeik mentén előre vetülő árnyéku/okon.

4.2. Az 'együtt maradás/széttartás' népfelség által artikulálódó kontextusa

Ahogy arra szinte mindenki számított, a fordulat utáni korszakban nem sikerült megállítani az eposzi jelzővel immár csak egykoriként emlegetett Jugoszláviának az ún. adminisztratív (: köztársasági) határok mentén való szétbomlását. Pedig az egyben- tarthatóságnak az előző alfejezetben átfutott strukturális okai ellenére – amivel a szakértőkön kívül csak kevesen lehettek tisztában – a 2000-es évek elején még egyik tábornak sem volt biztos bázisa a kisebbik tagköztársaságban. (Szerbiában a föderáció fenntartásának szükségessége nem igazán volt vita tárgya, még ha a dolog jelentősége nagyobbbrészt túl is mutatott önmagán: a Koszovó kiválásához vezető út egyik – elkerülendő – állomását látták a föderáció felbomlásának már pusztá a felemlítésében is.)

Mladen Lazić, akit szociológusi minőségében kértek fel még a szerbiai fordulatot megelőzően egy nagyobb lélegzetű montenegrói közvélemény-kutatásban való részvételre, a

projektnek a föderációval kapcsolatos részét tette meg elemzése tárgyává az itt taglalt konferencián. Abból pedig az tűnik ki, hogy a választók elköteleződése kevésbé tudja tartani a lépést választottaik kiválás irányába mozgó érdek- és véleményartikulációjával. Ahogy arra Samardžić is többször utal tanulmányában, Lazić empirikus adatokra támaszkodó, 1053 megkérdezett válaszaival sáfárkodó elemzéséből is látszik, hogy nincs egyértelmű és jól beazonosítható eredménye a föderáció sorsának tekintetében a közakaratnak. Szükség volt tehát a politikára, hogy az egyik változat mellett le lehessen tenni a garast. Azaz Montenegró önállósodása még a szerbiai fordulatot követően sem volt lefutott meccs, ahogy azt az, események finalizmusából indulva ki, hajlamosak lennénk visszavetíteni.

Itt azért tartom szükségesnek az elidőzést a korabeli körülmények kitárgyalásánál, mert azok ismeretében sokkal inkább átláthatóak lesznek a szöveg végén tárgyalni szándékozott jelenbeli kihívások.

A politikai elit feladata a vártnál is összetettebb volt, mivel a föderáció támogatói és az önállóság pártolói között ne mutatkoztak lényegi – a pro és/vagy a kontra tábor tekintetében célcsoport kijelölésre alkalmas – társadalmi különbségek. Illetve csak egy ilyen indikátor akadt: a nemzeti önmeghatározás.²¹ Ám a Balkánon ez sem annyira egyszerű, mint azt ránézésre (saját tapasztalataink alapján) gondolánk. A föderáció/önállóság tekintetében válaszadók 46,1% a „*Montenegró és Szerbia kapcsolatának kívánatos foka*” (N–1024) kérdésre a szálak szorosabbra fonását favorizálta. A megkérdezettek 4,8%-a az akkori (2000 év elejei) szint fenntartását vélte kívánatosnak, s illetén a két csoport együtt minimális többséget képezett.²²

Az időközben (a lekérdezés és a konferencia között eltelt év során) megtörtént fordulat majd egy évtizedes késéssel, s Montenegróhoz képest is jó két esztendő csúszással provizórikus bekövetkezte esetén a válaszadók hipotetikusan még nagyobb arányban a közös államiság mellett foglaltak volna állást. A szerbek által érintett három kategóriában $\frac{3}{4}$ -es, a jugoszlávoknál $\frac{2}{3}$ -os többséget alkotva, de még a tiszta montenegróiak bő harmada is egyet tudott érteni – feltéve, de meg nem engedve (nem igazán hittek a realitássá válásában) – ezzel az opcióval. (Azt csak a magukat albánnak vallók utasították el kategorikusan: 75,5%-ban.) Hogy a valóságban mégsem erre mozdult a köz hangulata, abban egy harmadik faktornak, a politikai elitnek volt a legnagyobb a szerepe.

4.3. A montenegrói politikai elit viszonyulása Szerbiához.

Ahogy azt a magyar politikai folklórból is tudhatjuk, *a hűség nem politikai kategória*. Ezt a tézist a montenegrói események is igazolni látszanak. Ennek az újnak semmiképpen nem mondható felismerésnek a montenegrói körülményeire mutat rá Srđan Vukadinovićnak a szorosabb vizsgálat alá vont konferenciakötetben szereplő szövege.²³ A montenegrói elit már az ottani demokratizációs folyamatot (az 1998-as köztársasági választásokat) megelőzően elkezdett elszakadni a Milošević neve által fémjelzett autokratikus uralomra és hadi-gazdasági megoldásokra épülő politikai szemléletről. A szerb uralkodói elithez (szövetségi nomenklatúrához) kevésbé kötődő helyi aktorai igyekeztek mielőbb irányt és repertoárt váltani. Ilyetén illeszkedtek a tágabban vett térség gazdasági-politikai tranzíciós modelljeihez.)

„A kelet-európai poszt-szocialista elitek közös jellemzője, hogy az uralmon lévők politikai hatalmukat igyekeztek mielőbb gazdaságivá átalakítani. A politika ebben a térségben nem más, mint a gyors és könnyű meggazdagodás eszköze. (...) A Montenegró államjogi státuszának rendezéséhez való viszonyulást is főként ez a személyes előnyök által vezérelt hozzáállás alakítja az itteni elit esetében.

A politika elit és néhány hozzá közel álló személy gazdaságilag is kulcspozícióban van Montenegróban. Politikai és gazdasági hatalmuk egyaránt az állammal való összefonódá-

son alapul. Ilyetén ez az elit csak állami elítéként tud létezni. Csak az állam keretei között képesek fenntartani magukat. Állammal való összefonódás hiányában nem is létezhetnének. Ezért foglal állást ez az elit az önállóság mellett. (Kiemelés tőlem: PT) Minél kisebb az uralandó tér, annál inkább ki tud teljesedni az ilyen uralom. Tágabb lehetőségek esetén már nem annyira találnák fel magukat. Az önmegvalósítás esélye a tér növekedésével számukra beszűkül. A gazdasági és a politikai konkurencia megjelenésével csökkenne az esély a hatalmuk fenntartására. Ebből kifolyólag az állammal összefonódott gazdasági elitnek is érdeke Montenegró önállósága. Egy területileg jól lehatárolt társadalmi keret kedvez a leginkább a számukra.”²⁴

A fenti motivációs bázis és az előző alfejezetben felmutatott minimális különbség mellett magától értetődött az elit feladata: Ha fenn kíván maradni, át kell tudnia billenteni a közhangulatot az önállóság pártjára. És ehhez a szerbiai rendszerváltás eufóriájának kódéből egyre jobban kivehető centrum-arrogancia is jelentősen hozzásegítette. Szerbia és Montenegró kapcsolata már a 2000-es éveket megelőzően is jóval a föderális kapcsolat szintje alatt működtek a gyakorlatban. A Milošević korszakban ez nem kis részben képes volt a mezei választók szemében is legitimálni a helyi elit törekvéseit. A párhuzamos struktúrák (a névleg közös hadsereg montenegrói alakulatainak gyakorlati ellensúlyozására a köztársasági kormány a rendőrség kötelékeiben 20.000 fegyverest tartott készenlétben²⁵ – mentségére: a szerbiai hatalom is rendőrségi alakulatokká konvertálta belső rendteremtés céljára rendszeresített (Koszovó) haderejét. Az arrogancia szintje (az aszimmetria érzékeltetése) azonban az új hatalmi rend felállításával sem akart számottevően csökkeni. Ez nem csak a szerb politikusoknál, de az értelmiségnél is megfigyelhető volt.²⁶

5. Az önálló Montenegró

Bár Vukadinović 2001-es álláspontja szerint a montenegrói elit az elszakadást főleg, mint stratégiai eszközt kívánta használni saját hatalmának megtartása érdekében²⁷ de a szerbiai folyamatok (az ottani elit érzéketlensége a montenegróiak problémái iránt) az államszövetség, az unió vagy valami féle comonwelth helyett – a színpadra dörén felvitt fegyverként – aránylag rövid időn belül az önállóság pártján sült el. A *Törvény a Montenegró államjogi státusáról döntő referendumról* c. jogi aktus – némi huzavonát követve – 2006. március 2-án lett elfogadva a montenegrói képviselőházban.

A referendumot 2006. május 21-én tartották meg.

A 419 240 szavazásra jogosultból 404 840-an adták le szavazatukat személyesen és 14 400-an egyéb módon. A 415 663 érvényes szavazatból (3577 érvénytelen volt) 230 661 volt az „Igen” és 185 002 a „Nem”. Azaz 86,5%-os részvétel mellett a szavazók 55,5% igennel²⁸ szavazott Montenegró önállóságára. Áll a Referendum Választási Bizottságának Jelentésében.²⁹ Montenegró önállóságát elsőnek Izland, 34-ként Szerbia is elismerte. 2006 június 28-án az ENSZ 192-ik tagjává lett.

A 2003-as népszámlálás adatai szerint a 650 575 lakost számláló állam etnikai összetétele a következő: montenegrói 267 669 (43,16%); szerb 198 414 (31,99%). (Ugyanezen forrás szerint ma Szerbiában 264 000 montenegrói állampolgár él, akik közül 69 000 tartják magukat montenegrói identitásúknak. Ez a szerb társadalom közel 1%-a.) A nyelvi hovatartozás tekintetében még bonyolultabb a helyzet: szerb 393 740 fő (63,49%) montenegrói 136 208 fő (21,96%). Azaz ebben a szegmensben *de facto* kisebbségben van az államalkotó közösség. Ami igen jól mutatja az identitás nyelvi és politikai dimenzióinak bonyolultságát a Balkánon.

6. A jelen kihívásai

Gondolatmenetemmél arra is szerettem volna ráirányítani a figyelmet, hogy a területi elhatárolódás – akár békés, akár erőszakos úton is következett be – még nem jelent megoldást egy-egy térség uralomtechnikai kihívásaira. A belsőleg heterogén, politikailag megosztott Montenegró lehet a példa arra, hogy a szegmentalizáció, ha az uralom elvéül továbbra is csupán a többségi lépviselet és –döntéshozatal eszközeire támaszkodik, nem lesz képes kezelni alkotóelemeinek érdek-komplexitását, s így a további fragmentálódás veszélyének van kitéve. Az olyan összetett téralapú kapcsolatok, mint föderáció, az államszövetség, vagy a tipológia révén még keresztséget nem nyert EU, az uralomtechnikai eljárások terén innovációra szorul, mert a jelenlegi demográfia trendek mellett már nincs abban a helyzetben, hogy egy-egy területén élő közösséget feláldozzon a homogenizáció folyamatának oltárán. Ugyanez fordítva is igaz: már egyre kevesebb európai közösség képes elvisselni – jövőbeni dominancia reményében – a jelenbeli megfosztottságát döntéshozatalban való részvételtől. Különösen érvényes ez a rá is vonatkozó szakpolitikai döntések tekintetében: sem felzárkóztatni sem jogokat kiterjeszteni nem szerencsés ma már a célcsoport tényleges igényeinek és érdekeinek a részletekbe menő (ún. bottom up folyamatokon alapuló) feltárása nélkül. Montenegró és Szerbia esete – az a bizonyos állatorvosi ló – ebben a tekintetben is több tanulsággal szolgál. Itt most csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a kellően fel nem tárt rövidtávú politikai érdekek politikai szükségszerűségként való feltüntetése sem mentesíti a társadalomtudományok művelőit a még járatlan utak (a strukturális kényszerek elméleti levezetés révén is zajló) feltárása és a tágabb közvéleménnyel történő megismertetésének felelőssége alól.

JEGYZETEK

1. Erről lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 158–159. old.
2. Ha Boszniahercegovinát három etnikum szövetségévé, kanton alapon szerveződő, olyan – funkcionális –konföderációjának tekintjük, ahol az egyes entitások rendelkeznek a szuverenitás bizonyos jegyeivel.
3. Lásd Janković-Mirković (1997): 344–345. old.
4. Gulyás László (2010): 112. old.
5. Lásd Pap Tibor (2010/b).
6. A közösségek képviselte ezekben sem lesz problémamentes, legfeljebb a többség/kisebbség pozíciók íródnak újra: az 1991-es Jugoszlávai felaprózódásához vezető folyamat során különösen szemléletessé vált. Az állam nemzeti jellegét meghatározni 'hívatott' népcsoport több tekintetben sem alkot abszolút többséget.
7. „A jugoszláv térségben a területi térfelosztás kérdése – az állam belső strukturájának kialakítása – 1918-tól napjainkig összefonódott a nemzeti kérdésekkel. Így a regionalizáció és a regionalizmus folyamatait az egyes nemzeti érdekek irányítják.” Gulyás László: *Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában.* = Közép-Európai Közlemények, 2010/1, No. 8., 114.
8. Lásd Gulyás László (2009).
9. Ilyen, 'közvetlenül nem szankcionálható' 'provizórikus' próbálkozás volt a közelmúltban a katalóniai véleménynyilvánítási sorozat a régió jövőbeni elszakadásáról. Ez az amúgy közvélemény-kutatásként is értelmezhető politikai lépés képes csökkenteni a belső régióközi feszültséget, a maga politikai (nem kötelez senkit semmire) tétnélküliségével, illetve provizórikus jellegével. Közben lehatárolja a többség cselekvési terét is. Más szóval az egységállami víziók feltámasztását dédelgető (implicit szankciókkal kacérkodó) szereplőknek ezentúl számolniuk kell a kata-

- lánok elszakadáspártiság erősödésével. Ennek tudatosulása, inkább kedvez a megegyezés keresésének, semmint a megoldatlan strukturális problémákon alapuló konfliktushelyzet éleződésének, a fokozatosan domesztikálódó EU-viszonyok között.
10. Lásd Karácsony (2000): 97. old.
 11. Erről a kérdéskörrel jómagam két, a **Régióban** megjelent szövegben bővebben is írtam: L.: Pap, 2004, 2005.
 12. Nyomárkay (2002).
 13. Amelyek a politika intézményrendszerén átfuttatva a szaktudomány nyelv- és világszemlélete mentén nem is mindig kellő érvekkel megtámogatottak, de így is legitimek. Az más kérdés, hogy nyelvészeti szempontból mennyire indokoltak. (V. ö.: Bugarski, 2000.)
 14. A szerbhorvát nyelvvel kapcsolatos folyamatokról bővebben, kicsit „kivülállóbb”, de nem kevésbé hozzáférő – szakmai – nézőpontból (aki máshonnan néz, talán egy kicsit máshogyan, s mást is lát) Nyomárkay professzor értekezett anno a Magyar Nyelv hasábjain (l.: Nyomárkay, 2002.).
 15. Kérdés, hogy a korabeli, pre-daytoni, háborús viszonyok közepette ki(k) és mi módon döntött(ek) az ügyben...
 16. Itt nem feledkezhetünk meg arról, hogy 1986-ban a **Szerb Művészeti Akadémia** egy, ún. *Memorandum*-ban fejtette ki a szerbekkel kapcsolatos – a polgárháborúkat ideológiailag is megalapozó – nemzetstratégiáját.
 17. A *Friedrich Ebert Alapítvány* támogatásával az ott elhangzottakat gyűjtötte kötetbe Ivan Spašić és Milan Subotić (l.: Spašić–Subotić (szerk.): *R/Evolucija i poredak – O dinamici i promena u Srbiji. [Rend és R/Evolúció – A változások és azok intenzitása Szerbiában.]* Institut za filosofiju I društvenu teoriju, Beograd, 2001, 377 o.).
 18. Slobodan Samardžić pár évvel később a ÍKošunica-kormány Koszovó-ügyi minisztere lett. Az itt taglalt víziók létrejöttének egyik a rendszerváltás élményére visszavezethető kegyelmi pillanat, a hogy még nem érződik rajtuk megalkotóik később nyíltan is vállalt, az aktuális politikai erőterben napi konfrontációkkal átítatódott irányvonaluk. A hozzászólások ekkor még szinte csak a szerb-montenegrói nézőpontjai mentén különülnek el, s szakmai szempontból ugyan vitatkoznak, de nem betonozódtak be egy-egy ideológiába.
 19. A megkésett tranzíciós folyamat ellenére sem áll rendelkezésre követhető ’szétválási modell’: Csehszlovákiai esete is legfeljebb csak, mint a szocialista múlt terhéttől való szabadulás kényszere irányadó (ami azonban nem föderáció-specifikus tanulság: PT), írja Samardžić (l.: Samardžić, 2001, 264.), s ebben a tekintetben pusztán általános elvekre lehet támaszkodni.
 20. Samardžić, Slobodan (2001): Létre jöhet-e megállapodás Szerbia és Montenegró között a föderáció ügyében?, 266. old.
 21. A válaszdók a szerb–montenegrói skálán a következő kategóriákba sorolták be magukat: montenegrói: 44,2%; montenegrói identitású szerb: 13,5%; szerb Montenegróból: 13,1%; jugoszláv: 7,4%; szerb: 2,7%. (A kategóriákat magyarul nem igazán lehet jól visszaadni. Az eredetiben szerb, montenegrói-szerb, szerb-montenegrói, jugoszláv és szerb szerepel, ám az nem érzékelteti kellőképpen a különbséget az egymáshoz túl közeliként – főleg a *testvériség-egység* ideológiájának hőskorában [v. ö.: Hajdú, 2010, 121.] – szocializálódott, kevésbé iskolázott rétegek esetében. A montenegrói-szerb skála mentén létrejött megosztottságot tovább árnyalja, hogy a megkérdezettek 8,7%-a muszlimnak, 6,6%-a montenegrói muszlimnak, 4,8%-a albánnak vallotta magát.)
 22. Lásd Lazić, (2001): 286.. Miközben a válaszdók 16,2%-a lazított volna a köteléken, közel a harmaduk [32,9%] pedig egyáltalán nem tartott szükségesnek semmiféle államjogi köteleket Szerbiával (uo.).
 23. Vukadinović (2001).
 24. Seđan Vukadinović (2001): Társadalmi-politikai változások Szerbiában/Jugoszláviában és a montenegrói helyzet, 300. old.
 25. Za svaki slučaj (minden eshetőséggel számolva): ahogy azt a szerb/montenegrói frázis is mondja.
 26. Vukadinović, 2001, 302. old.
 27. Vukadinović (2001) 306. old.
 28. A döntést megelőző vita során – tekintettel az előzetes közvélemény-kutatások szoros eredményeire – az ellentábornak sikerült az eredményességi küszöböt 50-ről 55%-ra felemeltetnie.
 29. Lásd Izveštaj (2006).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bugarški, Ranko (2000): Srpskohrvatski: koliko jezika? [Hány nyelv is a szerbhorvát?] = Ugyanő: Lica jezika [A nyelv arcai]. XX vek: Beograd, 9–22.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában, 1945–1980. = Tér és társadalom, XXIII. évf., 2009/2, 155–169.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. = Közép-Európai Közlemények, 2010/1, No. 8., 108–116.
- Habermas, Jürgen (1994): A cselekvésracionális aspektusai. = Uő.: Válogatott tanulmányok. Atlantis, Budapest, 223–257.
- Hajdú Zoltán (2010): Etnikai összetétel, nemzeti konfliktusok. = Horváth Gyula–Hajdú Zoltán (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országában. MTA-RKK, Pécs, 119–144.
- Izveštaj. Savstav referendumske izborne komisije. 2006.
- Karácsony András 2000: A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkáiban. = Szabó Márton (szer.): Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete. Budapest, Józsefvárosi Műhely Kiadó, 86–112.
- Lazić, Mladen (2001): Državni status Crne Gore: teško razrešiva dilema. [Montenegró államjogi státusza: egy nehezen megoldható dilemma.] = Spasić, Ivan–Subotić, Milan (szerk.): R/Evolucija i poredak – O dinamici i promena u Srbiji. [Rend és R/Evolúció – A változások és azok intenzitása Szerbiában.] Institut za filosofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001 (377 o.), 281–298.
- Luhmann, Niklas (2002): Die Politik der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 404.
- Nyomárkay István (2002): Nyelvi helyzetkép délszláv szomszédainkról. = Magyar Nyelv (3) 1–11.
- Pap Tibor (2004): A nyelv a politika és a háború szolgálatában. = Regio 2004/2., 121–137.
- Pap Tibor (2005): Ranko Bugarski nyelvpolitikai tanulmányainak tanulságai. = Regio 2005/1.
- Pap Tibor (2010a): A montenegróiak kolonizálókiból kisebbségékké válása a Vajdaságban. Elhangzott: a Mediterrán Világ V. konferencián, Veszprém, 2010. május 21. (Megjelenés alatt.)
- Pap Tibor (2010b): Regionalizáció/-izmus és vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére. = IV. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferencia. VIKEK Közleményei (évkönyv) II. évfolyam 2–3. (No. 3–4.), Szeged, 331–336.
- Samardžić, Slobodan (2001): Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore? [Létre jöhet-e megállapodás Szerbia és Montenegró között a föderáció ügyében?] = Spasić, Ivan–Subotić, Milan (szerk.): R/Evolucija i poredak – O dinamici i promena u Srbiji. [Rend és R/Evolúció – A változások és azok intenzitása Szerbiában.] Institut za filosofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001, (377 o.), 263–272.
- Sarnyai Csaba Máté–Pap Tibor 2010a: The formation and transformation of the minority- and regional institutional system in Serbia of the new millennium = Geografica Timisiensis, vol. XIX., No: 1/21010. 77–87.
- Törvény a Montenegró államjogi státusáról döntő referendumról. 2006.03.02. http://www.skupstina.me/cms/site_data/23_%20SAZIV%20ZAKONI/ZAKON%20O%20REFERENDUMU%20O%20DRŽAVNO%20-%20PRAVNOM%20STATUSU%20REPUBLIKE%20CRNE%20GORE.pdf. lásd: 2011. 03. 02.
- Vukadinović, Srđan (2001): Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji I prilike u Crnoj Gori. [Társadalmi-politikai változások Szerbiában/Jugoszláviában és a montenegrói helyzet.] = Spasić, Ivan–Subotić, Milan (szerk.): R/Evolucija i poredak – O dinamici i promena u Srbiji. [Rend és R/Evolúció – A változások és azok intenzitása Szerbiában.] Institut za filosofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2001, (377 o.) 299–306.

JUHÁSZ KRISZTINA PhD*

A MAGYAR VÁLLALATOK TERJESZKEDÉSE A VOLT JUGOSZLÁV ÁLLAMOKBAN

THE EXPANSION OF HUNGARIAN FIRMS IN THE EX-YUGOSLAVIAN COUNTRIES

ABSTRACT

After 2000 Hungary is playing an active role in the process of international direct investments. During the last years, Hungarian firms has began investing abroad, and became regional multinational companies (such as OTP and MOL). The FDI outward stock of Hungary reaches more than 11 milliard Euros, what means that Hungary is the second largest investor of the region. At least half of that investments are „virtual indirect OFDI”. The primary host region of Hungarian investments is the Central and Eastern Europe, mainly the surrounding countries. In the ex-Yugoslavian countries, Hungarian investors play a relative important role: in Montenegro Hungary is the first, in Macedonia the 3rd and in Croatia the 4th biggest investor. The main reason of the Hungarian expansion is to gain access to new markets and to use some firm-specific advantages, mainly the know how, the experiences in the privatisation and the connection capital of the management. For the small companies, the high share of Hungarian nationalities in some regions is an important factor for cross-boarder investments. The use of the country-specific advantages of the host countries (such as cost factors) can lead to a higher competitiveness of the home country as well.

Bevezetés

Magyarország főként az ezredfordulót követően egyre aktívabb szerepet játszik a nemzetközi tőke-áramlásokban.¹ Míg korábban elsődlegesen a nemzetközi vállalatok terjeszkedésének fogadóországaként kapcsolódott e folyamatokhoz, addig az utóbbi évtizedben egyre több magyar vállalat kezd külföldön, leginkább Kelet-Közép-Európában, terjeszkedni. A 11 milliárd Eurót meghaladó tőke-állományunk főként a hazai gazdaság méreteihez képest kiemelkedő. Az előadás ezt a folyamatot vizsgálja: kitér a magyar tőke kivitel szektorális jellemzőin túl a magyar vállalati terjeszkedés regionális kérdéseire is. Mivel e terjeszkedés fontos célterületét jelentik a balkáni országok, így az előadás nagy hangsúlyt fektet a magyar vállalatok relatív szerepének, a terjeszkedésre ható tényezők és a jövőbeli befektetési lehetőségeinek elemzésére a régió egyes országaiban. Megállapítható, hogy a magyar cégek balkáni terjeszkedésében a piaci-, költség-, kormányzati és a versenytársak terjeszkedésével kapcsolatos tényezők egyaránt szerepet játszanak.

A magyar tőke kivitel általános jellemzői és meghatározó tényezői

Hazánk a nemzetközi működőtőke-befektetések folyamatához érdemben a '90-es évek elejétől kapcsolódik, az ezredfordulóig elsősorban a befektetések fogadóországaként. (A külföldi tőkebevonásra alapuló gazdasági modellel, ill. ennek hatásaival számtalan kutatás

* Főiskolai docens, Harsányi János Főiskola, Budapest.

foglalkozik, nemcsak hazánkban.) Az ezredfordulót követően azonban Magyarország a terjeszkedő vállalatok *anyaországaként* is egyre aktívabb szerepet játszik. 2008-ra a magyar vállalatok külföldi befektetéseinek értéke meghaladta a 14 milliárd USD-t, ami 2005-höz képest több mint kétszeres, 2000-hez képest pedig tízszeres értéket jelent. Ennél nagyobb külföldi működőtőke-állománnyal Kelet-Közép-Európában (Oroszországot nem számítva) csak a lengyel cégek rendelkeznek (21,8 milliárd USD). (UNCTAD 2009). Más megfigyelésben: a magyar cégek külföldi tőkeállománya a hazánkba érkező befektetésekhez viszonyítva egyre jelentősebb arányt képvisel (2008-ban a magyar cégek által külföldön befektetett tőke-állomány már elérte a külföldi cégek magyarországi tőkeállományának a 23%-át). A 2009-es tőkeáramlási értékek alapján hazánk első ízben vált nettó tőkeexportáló országgá. (MNB adatok alapján). Érdekes megjegyezni, hogy a hazai (MNB) és a nemzetközi (UNCTAD WIR 2010) statisztikák 2009-re vonatkozóan egymástól nagymértékben eltérő értékeket közölnek a hazai cégek külföldi tőke-állományáról: Míg az MNB 16,1 milliárd Euróra teszi hazánk külföldi tőke-állományát (speciális célú vállalatokkal együtt 2008 az utolsó év, amire állománytípusú adatot közöl az MNB: ennek értéke 127,9 Milliárd Euró), addig az UNCTAD World Investment Report c. kiadványa alapján hazánk külföldi működőtőke-állománya 2008-ban 14,2 milliárd USD-t, míg 2009-ben már 174,9 milliárd USD-t (!) tett ki. Ez utóbbi érték nemcsak az előző évhez képest, hanem az MNB adataihoz képest is nagyon soknak tűnik, vélhetően az SCV-ekkel együtt számított értéket takarja. Kutatásaimban a magyar tőke kivitel nemzetközi szintű összehasonlításához az UNCTAD adatait, míg a magyar befektetések szektorális és területi jellemzőinek vázolásához az MNB által közölt, speciális célú vállalkozások nélkül számított „Közvetlen tőkebefektetések” statisztikát használtam.

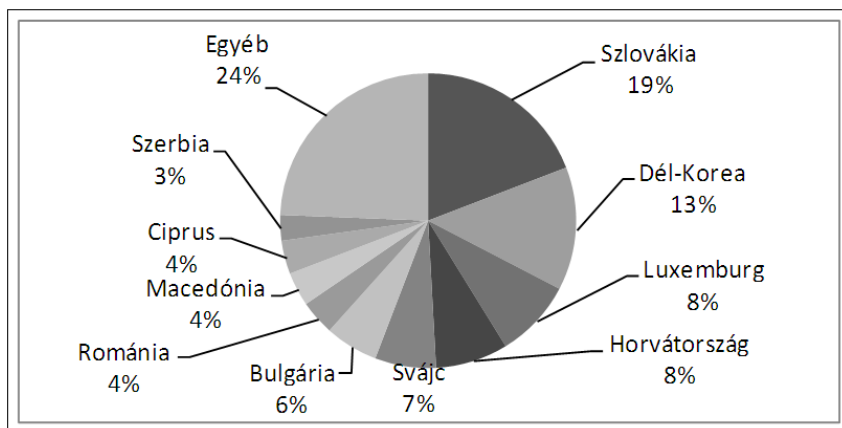
A magyar tőke kivitel komponensek szerinti összetételét megvizsgálva megállítható, hogy a beruházásaink döntő részét továbbra is a részesedésszerzés teszi ki (2005–2009 között beruházásokat vizsgálva 82%), a profit újrabefektetése, ill. az egyéb tőkemozgások aránya ettől jóval elmarad (11%, ill. 7%).

Becslések szerint (ITDH) mintegy 7–8 ezerre tehető azon magyar vállalatok száma, melyek határainkon túl tőkebefektetéssel jelen vannak. A fent említett tőkeállomány koncentrációja csökkenő mértékű ugyan, de még továbbra is jelentős: 2008 végén a részvény-állomány mintegy 70%-át a MOL, az OTP, a Richter, a Magyar Telekom és a Dunapack beruházásai tették ki. Jellemző továbbá, hogy egy-egy évben néhány ügylet teszi ki a kiáramlás túlnyomó részét (pl. 2000 – MOL-Slovnaft: az éves kiáramlás $\frac{3}{4}$ -ét; 2001-ben a Matáv – Maktel tranzakció szintén a $\frac{3}{4}$ -ét; 2006-ban pedig az OTP bankvásárlásai Szerbia, Oroszország, Ukrajna, Montenegró területén az éves kiáramlás több mint felét). (Sass M. 2010). Hazánk összesített külföldi működőtőke-állományának 55%-a a szolgáltató szektorban, míg 35%-a feldolgozóiparban került befektetésre (SCV-k nélkül). A gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatások (pl.: vagyonkezelés) valamint a pénzügyi tevékenységhez kötődő beruházások játszanak vezető szerepet (3, ill. 2,6 milliárd Eurós befektetett állománnyal), a feldolgozóiparon belül pedig a kőolaj-feldolgozás (2 milliárd Euró) valamint a villamos gép- és műszergyártás (1,7 milliárd Euró) a két meghatározó tevékenység. (Adatok forrása MNB)

A magyar vállalatok befektetéseinek $\frac{3}{4}$ -e európai országokba irányul, ezen belül is kiemelkedő. A szomszéd országokban a magyar cégek 2008-ig több mint 4,6 milliárd Eurót fektettek be! Legfontosabb célország az összesített tőkeállomány alapján Szlovákia, ahol a befektetett tőke meghaladja a 2,3 milliárd Eurót. Országszinten vizsgálva a magyar tőke-állomány nagyságát, második helyen Dél-Korea áll. Figyelembe véve a két ország közötti földrajzi és kulturális távolságot, ez igencsak meglepő tény. Az ITDH közlése szerint „Magyar cégek koreai tőkebefektetéseire nincs példa ... Magyar részről elsősorban a koreai tőke magyarországi jelenlétének erősítésében vagyunk érdekeltek.” (<http://orszaginfo>).

itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=kr#bilateralis) Mindezek alapján úgy vélem, hogy az 1,6 milliárd Eurós magyar befektetések hátterében a hazánkban jelenlévő koreai cégek tőke-visszautalása állhat. (Erre utal az a tény is, hogy a gazdasági válság éveiben, 2008-ban és 2009-ben a Koreába irányuló magyar tőke kivitel szinte egészét az újrabefektetett jövedelem tette ki.) A legfontosabb célszországok körét tekintve (1. ábra) látható, hogy a vélhetően pénzügyi okokból megvalósuló beruházásokat (Luxemburg, Svájc, Ciprus) kivéve a magyar tőkebefektetéseknek kiemelt célterületét jelenti a kelet-közép-európai régió, ahol a magyar tőkeállománynak mintegy fele koncentrálódik. (A volt Jugoszláv országok szerepével a továbbiakban részletesebben foglalkozom.)

1. ábra. A külföldi magyar tőkeállomány területi megoszlása

Forrás: MNB adatai alapján

A tőkebefektetési tendenciák ismeretében természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon-e mögött a viszonylag jelentős magyar vállalati terjeszkedés mögött ténylegesen magyar tőke áll („valós FDI”), vagy inkább a hazánkban megtelepedett külföldi vállalatok Magyarországon keresztül történő tőkeberuházásai állnak („közvetett FDI”). A terjeszkedő vállalatok mérete, ill. a tulajdonosi kör összetétele alapján a külföldön terjeszkedő „magyar” vállalatok 4 csoportba oszthatók (Sass M. 2010 alapján):

1. A magyar tőke-állománynak maximum 15%-át adják a Magyarországon működő leányvállalatok külföldi beruházásai. E vállalatcsoportra jellemző tehát, hogy külföldi tulajdonban vannak, általában nagy méretűek, beruházásaik fő motívuma a piackeresés. („közvetett OFDI”)
2. A magyar tőke kivitelben domináns szerep jut (legalább 50%-ra tehető) azoknak a beruházásoknak, melyet nagy méretű, szórt tulajdonosi szerkezettel jellemezhető vállalatok fektetnek be határainkon túl. („Virtuális közvetett OFDI”). E vállalatok (pl.: MOL, OTP) irányításában a magyar menedzsmentnek meghatározó szerep jut, s számukra a külföldi terjeszkedés egyrészt egyben a pozíció megerősítésének egyik eszközét is jelenti, másrészt pedig tapasztalatuk, tudásuk, kapcsolatrendszerük lehetőséget is teremt egy sikeres nemzetközi terjeszkedés lebonyolításához. Beruházásuk fő célja elsődlegesen a piackeresés.
3. A nagy- és közepes magyar (esetleg külföldi) tulajdonban lévő cégek beruházásaiiban a relokációs szempont gyakran megjelenő momentum. Beruházásaikkal a szomszédos, ill. közeli országokban jelennek meg, elsődlegesen a feldolgozóiparban.
4. A kisméretű innovatív vagy határközeli magyar vállalatok beruházásai egyre növekvő (10–15% körüli) arányt képviselnek.

A vállalatok külpiacra lépésével (a cikkben mindvégig a külpiacra lépésnek a tőkebefektetésen alapuló formáját vizsgálom!), a vállalati nemzetköziesedés folyamatával számoltan hazai és külföldi kutató foglalkozik. Közülük is kiemelkedik Dunning eklektikus elmélete (OLI-pradigma), melyet a magyar vállalatokra vonatkoztatva kirajzolható a vállalatok terjeszkedését meghatározó legfontosabb tényezők köre.

1. táblázat. A magyar vállalati terjeszkedést befolyásoló tényezők

Terjeszkedés célja	A terjeszkedést befolyásoló hazai (magyar) tényezők	A célország előnyei
<i>Piaci</i>	Kicsi felvevőpiac	Növekvő értékesítési lehetőségek
<i>Erőforrásokkal összefüggő</i>	Vállalatvezetők személyes ambíciói és tapasztalatai	- Alacsony költségű termelési tényezők (pl. munkaerő) - Egyéb költségtényezők (pl.: adószint, beruházási kedvezmények)
<i>Hatékonyagsnövelő</i>	Ügyfelek elvárásai (magyar és külföldi TNC-k)	Méretgazdaságosság
<i>Stratégiai</i>	Több lábon állás	Innovatív egyének, cégek, klaszterek

Forrás: Dunning, Czakó-Reszegi alapján saját szerkesztés

Megítélésem szerint a fent vázolt tényezők közül kiemelendő, mint hazai „pull faktor” a 10 millió fős magyar piac kis mérete, amely egy ponton túl szűknek bizonyul és ezáltal szinte szükségszerűvé teszi a külpiacralépést. E tényezővel részben összefüggésben áll a versenytársak, ill. az ügyfelek fokozódó külpiaci aktivitása, mely ugyancsak ösztönzi további cégeknél is a külpiacralépést. A hazai cégek vállalat-specifikus előnyei közül általában érvényes a vállalatvezetői ambícióknak, ill. a tudásnak és kapcsolatoknak a fontossága, mely a nemzetközi terjeszkedés sikerét alapvetően meghatározhatja. (E tényezők szerepét a volt jugoszláv országok piacain a következő fejezet részletesen tárgyalja.)

Külpiacokon aktív magyar vállalatvezetők tapasztalatai alapján a nemzetközi terjeszkedés kulcstényezői az alábbiak (A Magyar Multik – Figyelő Konferenciák, 2010. január 21.):

- A tulajdonosnak, ill. a vállalatvezetőnek a felkészültsége, szakmai tapasztalata, kapcsolati tőkéje.
- A vállalati tudás és stratégia, mely kellően megalapozott, reálisan felméri az adottságokat és lehetőségeket; illetve képes kialakítani a nemzetközi terjeszkedésben átalakuló új működési modellt, üzleti tervezést.
- Megfelelő piackutatás, mely képes a releváns információk megszerzésére és stratégiai felhasználására.
- A humán erőforrás kérdések közül kiemelkedő a megfelelően felkészült, alkalmas külföldi vezető megtalálása és megtartása.
- Tőkeerő: egy-egy külföldi képviselő megnyitása min. 80–120 millió Ft-ot igényel éves szinten.

Ezekkel összefüggésben a terjeszkedés leggyakoribb buktatói pedig az alábbiak:

- Az esetek többségében (mintegy 80%-ában) emberi erőforrás-kudarcként értékelhető a sikertelen külpiaci szereplés, melynek oka, hogy a nemzetköziesedéssel szükségszerűen együtt járó gondolkodásmód-váltásra nem képes a vállalat, továbbá a HQ-ban megalkotott stratégia átadása nem sikeres a leányvállalat felé.
- Túlzott jogi, illetve kulturális különbségek megléte, melyeket vagy nem megfelelően tár fel a vállalat, vagy nem képes ezeket érdemben kezelni.

A magyar vállalatok külpiacon lépését meghatározó tényezők széleskörű feltárása további, átfogó kutatást igényel. E kutatásoknak célszerű figyelembe venni a terjeszkedő vállalat méretén, tevékenységén túlmenően egyéb, a tőkebefektetéseket meghatározó lokalizációs és vállalatspecifikus szempontokat is (a teljesség igénye nélkül néhány szempontot említve: kormányzati tényezők, költségtényezők, menedzsment tudása stb...).

A magyar vállalatok terjeszkedése a volt jugoszláv államokban

A magyar vállalatok terjeszkedése a volt jugoszláv államok² területén az ezredfordulót követően indult, majd 2003–2004-től dinamikusan nő. A térségben elsődleges célterülete a magyar vállalatoknak Horvátország, ahol a befektetett tőkeállomány megközelíti az 1 milliárd Eurót, kiemelkednek a kereskedelmi, idegenforgalmi és szolgáltatási ágazatok beruházásai, valamint megemlítendő még a magyar állampolgárok elsődlegesen tengerparti ingatlanvásárlásai. Az országban jelenlévő legnagyobb magyar beruházók a MOL, az OTP Bank, a Dunapack, a Fornetti valamint a Zalakerámia (www.itdh.hu). A Horvát Nemzeti Bank 2009-re vonatkozó statisztikája alapján a magyar tőkeállomány értéke meghaladja a 2,4 milliárd eurót, amivel Magyarország a 4. legnagyobb külföldi befektetője az országnak.

Macedóniában a magyar tőke-állomány meghaladja a 380 millió Eurót (az MNB adatai alapján a 460 millió Eurót), mely értékkel hazánk Hollandiát és Szlovéniát követően az ország 3. legnagyobb külföldi beruházója (<http://www.nbrm.mk/default-en.asp?ItemID=9F1AE9DBC057374D8F2CD8BFEE4C7376>). A Magyar Telekom beruházásai az ITDH közlése alapján megközelítik a 400 millió eurót. E nagybefektető mellett kis- és középvállalkozások befektetései jellemzőek, melyek értéke néhány százezer és másfél millió Euró közötti értékre tehető (pl.: Fornetti, Masterplast) (http://orszaginfo.itdhungary.com/?p=tarsadalmi_gazdasagi_helyzet&c=mk#bilateralis).

Szerbiában a magyar cégek összesített befektetései meghaladják a 367 millió Eurót, ami a Szerbiába érkező befektetéseknek mintegy 20%-át teszi ki, s ezzel hazánk az ország 10. legnagyobb külföldi beruházója. Az országban a nagybefektetők (OTP Bank, MOL, Betonút Zrt., Masterplast Group, Fornetti) mellett az ITDH becslései szerint mintegy négyszáz szerb–magyar vegyesvállalat működik.

Montenegró területén a magyar vállalatok több mint 157 millió Eurót fektettek be (ez az országba irányuló külföldi befektetéseknek közel 20%-át teszi ki), mellyel hazánk az ország legnagyobb külföldi beruházója. Montenegró legnagyobb bankja, a CKB Montenegró, az OTP Bank tulajdonában van, a Magyar Telekom a Crnogorski Telecomban érdekelt, a tengerparti turizmusban pedig a Hunguest Hotels jelent meg Herceg Noviban egy szálloda megvásárlásával. Magyar közepes vállalkozások képviselői szintén megtalálhatók az országban.

A Bosznia-Hercegovina területén működő magyar tőkebefektetésekről az MNB nem közöl adatokat. Az ITDH becslése szerint a Bosznia-Hercegovinában működő 62 magyar vállalat beruházásainak értéke mintegy 62,5 millió Euróra tehető (bosznia-hercegovinai statisztika szerint azonban csak 12 millió Euró a magyar tőke-állomány). Jelentősebb beruházással a MOL, a Transelektro, a MAL Zrt és Zenon Kft rendelkezik.

A nemzetközi vállalati működést vizsgáló szakirodalomban elfogadott csoportosítás szerint a vállalatok külföldi terjeszkedésének mozgatórugói négy tényező köré csoportosítható elemezhetők, ú.m.: Kormányzati és szabályozási tényezők; Piaci tényezők; Költségtényezők; valamint a Versenytiltsági lépéséhez kapcsolódó tényezők. (Porter és Yip alapján Czákó–Reszegi 2010). A továbbiakban a magyar vállalatok terjeszkedését a volt jugoszláv államokban befolyásoló tényezőket e csoportosításban értékelem.

1. A kormányzati tényezők számtalan intézkedés, rendelkezés formájában nyilvánulhatnak meg, melyek elősegítik az adott ország tőkefogadását. A befektetést ösztönző gazdaságpolitika a vizsgált országcsoportban, ahol a nemzetközi vállalatok terjeszkedése a kelet-közép-európai vezető országokhoz képest megkésve indult, és a befektetői bizalom megteremtése ill. helyreállítása kulcskérdés, mind a mai napig kiemelkedően fontosak. Ezek közül a legfontosabbak a következők:
 - a) A külföldi tulajdon védelme valamennyi országban törvényileg garantált, 100%-os külföldi tulajdonlás lehetséges. A külföldiekkel szemben érvényes az egyenlő elbánás elve. Valamennyi országnak van a kettős adózás elkerülésére vonatkozó egyezménye hazánkkal.
 - b) A különböző gazdasági reformintézkedések (kedvezményes adókulcsok bevezetése, a társasági adó alacsony szintje, vagy a cégalapítási eljárás egyszerűsítése) ugyancsak a befektetőbarát környezet megteremtésének fontos lépését jelentik.
 - c) Valamennyi ország kínál különféle kedvezményeket, melyek célja a beruházások ösztönzése. Horvátországban pl. A befektetés ösztönzési törvény szerint a nyereségadó a beruházás nagysága és a létrehozott új munkahelyek száma alapján különböző mértékben csökkenthető. Szerbiában pl. a vállalat tevékenységétől függően (szolgáltatás vagy gyártás vagy K+F) lehetséges a beruházásokhoz pénzügyi támogatás szerzése új munkahely teremtése esetén.
 - d) A térség országainak más országokkal kötött szabadkereskedelmi egyezményei (pl. Szerbia–Oroszország között) ugyancsak vonzóak lehetnek, elősegítve a piacszerzési törekvések megvalósulását.
2. Piaci tényezők között a piacszerzés célját elősegítő, ahhoz szorosan kötődő tényezők sorolhatók, úgy mint
 - a) Privatizációs lehetőségek megléte, illetve ezeknek az ismerete a magyar vállalatok számára vissza nem térő lehetőségeket jelent. Horvátországban pl. az állami tulajdon aránya még mindig mintegy 40%-ra tehető, ez több mint 1100 vállalatot jelent. Az országban prioritást élvező ágazatok az ásványvizek kitermelése és palackozása, a fa- és bútoripar, a textil- és konfekcióipar, a vízi sportok, tengeri sporthajó-, csónak és jachtkészítés és az IT-technológia. Bosznia-Hercegovinában az Energia, Közlekedés, Telekommunikáció, Építőipar és a Turizmus élvez prioritást, míg Macedóniában az Energia, Közlekedés, Vízgazdálkodás, Kommunális szolgáltatások, Környezetvédelem, Oktatás és tudomány, Egészségügy, Montenegróban pedig a Mezőgazdaság, Energetikai, ill. a turisztika rejt jelentősebb beruházási lehetőséget a magyar vállalatok számára (Forrás: www.itdh.hu).
 - b) Az országcsoportban dinamikusan javuló gazdasági környezet, valamint a
 - c) Folyamatosan növekvő kereskedelmi és tőkekapcsolatok ugyancsak a piac bővülését serkentő tényezőknek tekinthetők.
3. A költségtényezők a befogadó országnak olyan országspecifikus előnyeinek kihasználást jelent, melyek a szükséges erőforrások megszerzésére és használatára ösztönöznek, méghozzá az anyaországnál alacsonyabb költségszínvonalon. E költségtényezők köre a munka bérszínvonalától kezdve az adókulcsokig terjed.
4. A versenytársak lépéseire kapcsolódnak azok a vállalati terjeszkedést meghatározó tényezők, melyek a versenytársak lépéseinek, azok nemzetközivé válásához kötődően váltja ki valamely vállalat „válaszreakcióját”. Tekintve a fent vázolt tőkebefektetési tendenciákat megállapítható, hogy a magyar vállalatok relatív pozíciója a volt jugoszláv utódállamokban viszonylag erősnek mondható. Figyelembe kell azonban venni, hogy a nemzetközi befektetési tendenciák alapján a térség iránt egyéb befektető országok, ill. vállalatok is növekvő érdeklődést mutatnak. Az osztrák vagy az

olasz bankok, de a német vagy akár a szlovén vállalatok növekvő aktivitása tapasztalható a térségben. Szintén fontosak a térségben beruházó orosz vállalatok (pl. a kőolajiparban, energetikában).

A jövő várható tendenciái

Az ITDH előrejelzése alapján az elkövetkező években mintegy 2–3 milliárd Eurós éves szintű tőke kivitel várható a magyar cégek részéről. Leginkább az infrastrukturális beruházások (közlekedés, energetika területén), a környezetvédelem, a különböző szolgáltatási tevékenységek (elsősorban a pénzügyi szolgáltatások), valamint a feldolgozóiparon belül mindenekelőtt a vegyipar, biotechnológia, gyógyszeripar említethető olyan potenciális ágazatoknak, ill. tevékenységeknek, ahol a magyar vállalatok külpiacon is hasznosítható versenylényekkel rendelkeznek (www.itd.hu).

A jövőbeli nemzetközi terjeszkedésben kulcsfontosságú tényezőként emelendő ki a piacismeret, melyben a környező országok vonatkozásában a magyar vállalatok már csak történelmi, nyelvi szempontokat figyelembe véve is rendelkezhetnek hasznosítható versenylénnyel. Számtalan vállalati esettanulmány azt példázza, hogy a menedzsment elkötelezettsége, kitartása, valamint múltbeli tapasztalata ill. meglévő kapcsolati tőkéje a terjeszkedés sikerét alapvetően befolyásoló tényező. Kulcskérdés továbbá, hogy biztosítható-e és milyen forrásból (főként a kisebb méretű vállalatok esetében) a nemzetközi terjeszkedés tőkeigénye. A magyar vállalatok sikeres külpiacon való aktivitása, a tőkeexport számtalan távlati előnyt jelent nemcsak a fogadó országok, hanem a magyar gazdaság számára is. A piacok dinamikus növekedési potenciáljának, a célországok komparatív előnyeinek kihasználása révén hozzájárulhatnak a magyar gazdasági növekedés fokozódásához.

Az innovatív eljárások szélesebb körű felkutatása és gyakorlati alkalmazása hazánk versenyképességének növekedésére lehet pozitív hatással. A határon átnyúló programok megvalósítása pedig hozzájárulhat különböző EU-támogatások sikeres elnyeréséhez.

JEGYZETEK

1. A cikkben a „tőke” kifejezés alatt, amennyiben az külön nincs jelölve, akkor „működőtőkét”, vagyis olyan befektetést értek, ahol a befektető legalább 10%-os részesedést, tartós érdekeltséget szerez egy, a befektetőtől eltérő országban rezidens vállalatban (FDI = Foreign Direct Investment), ezáltal jelentős befolyást képes gyakorolni a vállalat vezetésére. A nemzetközi definíciónak, ill. módszertannak megfelelően az FDI-adatok tartalmazzák a kezdeti tranzakciókat, valamint minden további, az anya- és leányvállalat, valamint a leányvállalatok közötti ügyletet.
2. Az EU-tag Szlovéniát az elemzésekbe nem vettem bele.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalóczy K.–Éltető A.: (2002): Magyar vállalatok nemzetköziesedése – indítók, hatások és problémák. Közgazdasági Szemle, XLIX. Évf. 2002. február (158–172. oldal).
- Czakó E.–Reszegi L. (2010): Nemzetközi vállalatgazdaságtan. Alinea Kiadó, Budapest.
- Dunning, J. H. (2002): Determinants of foreign direct investment: Globalization induced changes and the role of FDI policies. In: World Investment Prospects, London.
- Dunning, J. H. (2000): A rose by any other name...? FDI theory in retrospect and prospect. University of Reading and Rutgers University.

- Dunning, J. H. (1996): The geographical sources of the competitiveness of firms: some results of a new survey. In: Transnational Corporations, vol. 5. No. 3, 1–29. od.
- ITDH országleírásai (www.ithd.hu).
- Magyar Multik – Figyelő Konferenciák, 2010. január 21-én elhangzott információk.
- Magyar Nemzeti Bank Közvetlen tőkebefektetések, táblázatok Euroban.
- Magyar Nemzeti Bank Közvetlen tőkebefektetések, táblázatok Euroban, Speciális célú vállalatokkal együtt.
- Répásy Bálint (2009) Irány külföld! Befektetési lehetőségek a környező országokban. 2009. június 17-i előadása.
- Sass Magdolna (2010): Magyar multik- határok nélkül. Figyelő Magyar Multik Konferencia, 2010. 01. 21., Budapest.
- World Investment Report 2010. Investing in a low-carbon economy. UNCTAD, New York and Genova, 2010.

MIKLÓS PÉTER*

FELVIDÉKRŐL PITVAROSRA TELEPÍTETT MAGYAROK A SZEGEDI NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT (1946–1949)¹

SETTLERS FROM HUNGARIAN UPLANDS TO PITVAROS BEFORE THE PEOPLE'S TRIBUNAL OF SZEGED (1946–1949)

ABSTRACT

Pitvaros is a village in Csongrád County, Hungary (the part of historical Csanád County), founded by slovakians in 1816. In the second part of 1940's the local slovakians' great mass have migrated to Czechoslovakia and theirs place – the Hungarian and Czechoslovakian Government commonly – settled hungarians from the Hungarian Uplands (from Gúta, Vágfarkasd etc. villages).

In this study the author demonstrates: there was an compound – ethnical, confessional and political – conflict between the hungarian settlers and the old resident slovakians in Pitvaros. The sources of this essay was the People's Tribunal of Szeged's archives. The author presents by typical People's Tribunal legal actions the problems and conflicts of hungarian–slovakian symbiosis in South-Hungary after the czechoslovakian–hungarian polulation exchange (1946–1949).

I. Bevezetés

A mai Csongrád megye területén lévő, egykori Csanád vármegyei Pitvarost nagymértékben érintette a csehszlovák–magyar lakosságcsere, s annak összes következménye.² A közel kétezer Csehszlovákiába áttelepülő pitvarosi szlovák helyére felvidéki magyarokat telepítettek be.³ A lakosságcsere a település lakosságának etnikai és felekezeti megoszlását alaposan megváltoztatta, ennek eredményeként az iskolai oktatás nyelve szlovák helyett magyar lett, az evangélikus egyház dominanciája pedig megszűnt, meghatározó szerepét a katolikus egyház vette át.

II. Felvidéki telepések a Szegedi Népbíróság előtt

A Csongrád Megyei Levéltár a Szegedi Népbíróság iratai között öt pitvarosi lakos peranyagát őrzi: Polgár Józsefét, Gubcsó Andrásét, Takács Gézáért, Árgyusi Rajmundét és Szépe Lajosét. Polgár József és Gubcsó András „öslakos” pitvarosi volt, ők ketten már a lakosságcsere előtt is a faluban éltek, Takács Géza, Árgyusi Rajmund, Szépe Lajos pedig az 1947–1948. évben a településen lezajlott csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében kerültek Pitvarosra, mindhárman a felvidéki Gútáról.⁴

Polgár József (sz. 1903. október 24.) helyi főmolnárnak az volt a bűne, hogy 1942 és 1944 között a Szálasi Ferenc vezette hungarista Nyilaskeresztes Párt tagja volt. Mint a periratokból kiderül, tevékenyen részt vett a pártszervezés munkájában is, amiért a Szegedi Népbíróság 1946. február 22-én hat havi börtönre és közügyektől való háromévnvi eltiltás-ra ítélte.⁵

* Történész-muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged.

Gubcsó András (sz. 1907. január 4.) pitvarosi evangélikus lelkész ellen azt hozta föl vádként a népügyészség, hogy 1944 szeptemberében – amikor a szovjet Vörös Hadsereg, éppen a térségben elérte a trianoni Magyarország határát – beszédet mondott, amelyben állítólag „kelet felől érkező fellegről” beszélt. Ezzel a Szovjetunióból érkező kommunizmusra, illetve a demokratikus magyar politikai életre veszélyt jelentő szovjet befolyásra utalhatott. A vallomások ellentmondásossága miatt azonban ejtették ellene a vádat. Ordass Lajos, a bányai egyházkerület evangélikus püspöke levelet írt Gubcsó védelmében a Szegedi Népbíróságnak, amelyben kiemelte a magyarsághoz való lojalitását, ellentétben segédlelkészével, Bulik Andrással, aki a gyülekezetnek a magyarországi evangélikus egyháztól való elszakadását kimondta és sürgette a Csehszlovákiába való áttelepülést.⁶

Takács Géza (sz. 1914. március 29.) Gútáról áttelepített egykori csendőr szakaszvezető népbírósi peranyaga szerint 1947 szeptemberében – amikor a Felvidékről Pitvarosra telepített magyarok első transzportjával megérkezett – a vasútállomáson megkérdezte, hogy maradtak-e a faluban szlovákok, az igenlő válasz után azt mondta: „Lesz rá gondunk, hogy ne legyenek”.⁷ 1948. március 14-én pedig egyike volt a magyar forradalom centenáriuma rendezett pitvarosi ünnepségen a szlovákellenes hangulatot gerjesztőknek. Ezért egy év börtönre, valamint öt év politikai jogfosztásra ítélte a Szegedi Népbíróság 1948. június 15-én. A Népbíróságok Országos Tanácsa azonban ezt 1949. április 19-i ítéletével hatheti fogházra mérsékelte, amit az előzetes letartóztatásban töltött idő beszámításával letöltöttnek vett, így Takács Géza akkor szabadult.⁸

Az 1948. március 14-i ünnepségen a rendezavarók között volt Árgyusi Rajmund (sz. 1927. január 24.). A szlovák Dovalovszki János, az esemény egyik szónoka a makói rendőrkapitányságon 1948. március 22-én tett tanúvallomásában a következőképpen foglalta össze a történeteket: „A banketten valamennyi demokratikus párt szónoka röviden méltatta a 100. éves évfordulót. Amikor szlovák nyelvű beszédemet meg akartam kezdeni Árgyusi Vince,⁹ Szépe Lajos és Takács Géza betelepített pitvarosi lakosok elkezdtek kiabálni, hogy »bükkfanyelvet vagy kutyanyelvet hallani nem akarunk, menjetek Szlovákiába és ott beszéljeteek ezen a bükkfanyelven«.”¹⁰

Ugyanazon a napon a szintén szlovák nemzetiségű Hodák János pitvarosi lakos is vallomást tett, amely szerint 1948. március 14-én Dovalovszki János beszéde megkezdésekor „Árgyusi azt kiabálta, hogy kutyanyelvet hallani nem akarunk, ha nekünk nem volt szabad Szlovákiában magyarul beszélni, akkor ti se beszéljeteek ezen a kutyanyelven. Ennek eredményeként a szabadságharc emlékére megrendezett ünnepi vacsora a magyar és a szlovák lakosság közötti ellentétekkel végződött.”¹¹

Az államrendőrség makói államvédelmi osztályának 1948. április 23-án írt jelentése szerint a pitvarosi „demokráciaellenes” csoport vezetője Árgyusi Rajmund volt. „A betelepítés óta állandóan a kulák paraszt ifjúság és a B listázott értelmiségi ifjúság körében látható. Barátai közismertek sovinszta és demokráciaellenes magatartásukról, melyek vezetője Árgyusi Rajmund.”¹² A jelentés készítője szerint Árgyusi éjszaka részegen gyakran a rendőrség előtt járkált és kiabált, s a rendőröket provokálta, ezenkívül Horthy-nótákat húzatott a vendéglőkben és bálokon, sőt „a demokratikus rendőrséget”¹³ semmilyen embernek nevezte.¹⁴

Árgyusi Rajmund apja, Árgyusi Vince 1948. május 15-én levélben fordult az igazságügy-miniszterhez, amelyben fia mielőbbi szabadlábra helyezését kérte. Ezt azzal indokolta, hogy szüksége van legidősebb gyermeke munkaerejére, ahhoz, hogy családját – feleségét és tizenegy gyermekét – el tudja tartani. Kérelmében kifejtette, hogy a lakosságcsere után (amely során Gútáról telepítették át Pitvarosra) tizennégy kataszteri hold földet kapott, ami azonban nem elég a család eltartásához, ezért még hét és fél kataszteri holdat volt kénytelen mellé bérelni.¹⁵ Az Árgyusi-család legfiatalabb tagja az 1946-ban született kislány volt,

aki egyéves korában élte át az áttelepítéssel és a szülőföldtől való megfosztással járó megpróbáltatásokat. Végül Árgyusi Rajmundot 1948. június 15-én a Szegedi Népbíróóság fölmentette és azonnal szabadlábra helyezte.

A szintén felvidéki származású Szépe Lajos (sz. 1922. február 14.) 1949. április 18-án – a rendőrség Makón 1949. április 30-án írt jelentése szerint – „a Földművesszövetkezet helyiségében, ahol egy asztalnál az MDP vezetősége ült együtt és ott borozgattak, Szépe Lajos odament az asztalhoz és az asztalon lévő poharakat fellökte, majd azt a kijelentést tette »szar kommunisták, nem virultok sokáig, mert pár hét múlva bejönnek az amerikai és angol csapatok, és akkor majd leszámolunk veletek, piszkos kommunisták«. Majd az asztaltól való távozáskor azt a kijelentést tette, hogy »megálljatok még, piszkos kommunisták, még mindannyiőtokat le foglak szűni nagykéssel.«”¹⁶

A kocsmai konfliktusban Szépe Lajos kommunista- és szlovákellenessége mellett valószínűleg az elfogyasztott alkohol is szerepet játszathatott, noha az egyik szemtanú, Lehoczki Pál Pitvaroson, 1949. április 26-án megfogalmazott vallomása szerint Szépe „a kijelentések alkalmával nem volt oly mértékben ittas, hogy ne tudta volna azt, hogy mit cselekszik, vagy milyen kijelentéseket használ.”¹⁷ A pitvarosi kommunista vezetők szidalmazása és fenyegetése miatt Szépe Lajos szigorú büntetést kapott. 1949. szeptember 14-én a Szegedi Népbíróóság egy év börtönre, három év hivatalvesztésre, politikai jogainak ugyanilyen időtartamú korlátozására és föllelhető vagyona egyharmadának elkobzására ítélte. Ezt 1949. november 25-én a Népbíróóságok Országos Tanácsa helybenhagyta.

III. Összegzés

Összességében megállapítható, hogy egy kivételével (Polgár József ügye) a pitvarosiak ellen indított népbíróósági perekben előkerült a lakosságcsere, illetve a szlovákság és a magyarság szimbiózisának kérdése, s a jegyzőkönyvekből, jelentések, tanúvallomásokból elének tárulnak a mély indulatokat kiváltó nemzetiségi ellentétek. Az a sztereotípa is kirajzolódik a periratokból, mintha a Felvidékről kitelepített magyarok „jobboldaliak”, az itt maradt szlovákok pedig „baloldaliak” lettek volna. A politikai preferenciák nemzetiségi hovatartozáshoz való kötése igencsak leegyszerűsítő, bár valóban alátámasztható forrásokkal, hogy a Felvidékről magyar nemzetiségük miatt Pitvarosra áttelepítettek inkább a Független Kisgazdapárttal keresték a kapcsolatot, s volt bennük bizonyos kommunistaellenesség. Ugyanakkor a Magyar Kommunista Párt helyi vezetői a szlovákságból kerültek ki. Elég csak az 1948. március 14-i ünnepség szónokára, a már említett Dovalovszki Jánosra, vagy a pitvarosi kommunista alapszervezet és a nemzeti bizottság elnökére, Hosztyina Györgyre utalni.¹⁸

JEGYZETEK

1. A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei eseményivel kapcsolatos kutatásainkat a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Dunatáji népek kutatása” szakalapítványa támasztotta.
2. A lakosságcseréről lásd bővebben: Vadkerty Katalin (1993); Vadkerty Katalin (1998); Vadkerty Katalin (1999); Komoly Pál (1992); Bernula Mihály (1999). Gulyás László (2008) 355–371. old.
3. A csehszlovák–magyar lakosságcsere Békés és Csanád vármegyei eseményeiről sok adatok közölt Kugler József (2000) monográfiája. A lakosságcsere pitvarosi eseményeiről lásd bővebben: M. Pelesz Nelli (2007) 88–94. és Miklós Péter (2008) 93–100.
4. V. ö. Angyal Béla (2007).

5. Csongrád Megyei Levéltár. Szegedi Népbíróság iratai (a továbbiakban: CSML SZNI) NB 865/1945.
6. CSML SZNI NB 191/1946.
7. CSML SZNI NB 1088/1948.
8. Uo.
9. Helyesen Árgyusi Rajmund, akinek az apját hívták Árgyusi Vincének.
10. CSML SZNI NB 1091/1948.
11. Uo.
12. Uo.
13. Nyilván a „demokratikus” rendőrség tagjait.
14. CSML SZNI NB 1091/1948.
15. Uo.
16. CSML SZNI NB 533/1949.
17. Uo.
18. V. ö. A munkásmozgalom Csongrád megyei harcosainak életrajzi lexikona. Főszerk. Antalffy György (1987). 108. (Dovalovszki Pál) és 182. (Hosztýina György)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angyal Béla (2007): Gúta. 1945–1949. [Második, bővített kiadás.] Dunaszerdahely.
- Antalffy György (1987): A munkásmozgalom Csongrád megyei harcosainak életrajzi lexikona. Főszerk. Antalffy György, szerk. Kanyó Ferenc és Rácz János. Szeged.
- Bernula Mihály (1999): Pitvarosi krónika. Szubjektív fejezetek a magyarországi szlovákok történetéhez. Hely és év nélkül. [Horpács, 1999.]
- CSML SZNI: Csongrád Megyei Levéltár (Szeged). Szegedi Népbíróság iratai.
- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Komoly Pál (1992): Pitvarosi tanulmányok. Szerk. Tóth István. Szeged.
- Kugler József (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest.
- M. Pelesz Nelli (2007): A csehszlovák–magyar lakosságcsere története és következményei. *Belvedere Meridionale*, 5–8. sz. 88–94.
- Miklós Péter (2008): A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2007.* Szerk. Tóth István. 93–100.
- Vadkerty Katalin (1993): A reszlovakizáció. Pozsony.
- Vadkerty Katalin (1998): A deportálások. A szlovákiai magyarok kényszerközmunkája 1945–1948 között. Pozsony.
- Vadkerty Katalin (1999): A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony.

JOBBÁGY ISTVÁN*

A SZLOVÁKIAI MAGYAR KISEBBSÉG OKTATÁSI INTÉZMÉNYRENDSZERE (1990–2004)

EDUCATIONAL SYSTEM OF THE HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN SLOVAKIA (1990–2004)

ABSTRACT

In my work, we would like to evaluate the minority educational system of the ethnic Hungarians in Slovakia (1990–2004). At first, we will illuminate the structural problems of the elementary and secondary school system. According to the official statistics, in one hand, the Hungarian children are over represented in elementary school system, in the other hand, the proportion of ethnic Hungarian pupils in secondary school system is lower than the proportion in their age-group. The both mentioned phenomena can be explained by the relatively high proportion of Roma children in Hungarian educational system. However, there are other explanations (migration), which need more research. The main problem of the secondary school system: there are not enough professions in the offer of secondary schools in Hungarian language. That is why the ethnic Hungarian pupils are forced to learn in Slovak language classes. In the higher education, we can evaluate a positive political and institutional process, which ended in the foundation (2003) of the Selye University in Komárno. This university was the first state founded institution from 1918, which served the educational demands of the Hungarian ethnic minority in Slovakia.

1. Bevezetés

Az alábbi munka a szlovákiai magyar kisebbség oktatási intézményrendszerének rendszerváltás utáni struktúraváltását követi nyomon az Európai Unióhoz való csatlakozásig. Elsőként a magyar nyelvű alap- és középfokú oktatás szerkezetének átalakulását mutatjuk be, elemelve a demográfiai és a finanszírozással összefüggő kérdéseket. Majd a középis-kolákban tanulható szakok alacsony száma miatt kialakult szerkezeti gondokat vesszük górcső alá. Ezután a szlovákiai magyar felsőoktatás helyzetének alakulását tekintjük át a Selye János Egyetem megalakulásával lezárva a korszakot. Figyelemmel kísérjük azt a nagypolitikában lezajlott pozitív folyamatot is, amely lehetővé tette olyan egyetemi szakok alapítását, ahol nemcsak a kisebbségi intézmények, de versenyszféra számára is képeznek szakembereket.

2.1. Az alapfokú oktatás

A kisebbségi identitás megőrzésének egyik legfontosabb terepe az intézményrendszer, amely állapota döntő mértékben befolyásolhatja a kisebbségek nyelvhasználatának kereteit és jövőképét. A kisebbségi intézményrendszeren belül kitüntetett szerep jut az iskolarendszernek, amely meghatározó módon befolyásolhatja egy kisebbség műveltségi és szociális munkaerő-piaci és szociális helyzetét is. Ha a magyar kisebbség helyzetére vonatkoztatva

* PhD, egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Komárom.

vizsgáljuk a foglalkozási státusz és az iskolai végzettség mutatóit, akkor azt látjuk, hogy a magyar népesség az országos átlagtól jelentős mértékben eltér mindkét mutatót tekintve.

A kutatók a falusias-kisvárosi településszerkezetet és az iskolai végzettségben mutatkozó – hosszú évtizedek óta megfigyelhető – lemaradást tartják felelősnek a kialakult helyzetről. A kisebb települések rosszabb munkaerő-piaci helyzete is hozzájárult ahhoz, hogy 2001-ben a gazdaságilag aktív magyar népességen belül 25,6%-os a munkanélküliség, míg az országos átlag 20,4% volt. Ugyancsak a településszerkezet okolható azért is, hogy a mezőgazdaságban dolgozók között kiugróan magas, 10% volt a magyarok aránya, míg 2001-ben az országos átlag ennek majdnem fele, 5,4% volt. Ha ehhez hozzátesszük azt is, hogy 1996 és 2004 közötti adatok szerint a szlovák nemzetgazdaság legrosszabbul fizetett ágazata a mezőgazdaság volt,¹ akkor a magyar kisebbség szociális helyzetéről alkotott kép tovább árnyalódik.²

A magyar kisebbség szociális és munkaerő-piaci helyzetét a szakképzettség – országos átlaghoz képest – alacsony szintje is meglehetősen nagymértékben rontja. Az iskolai képzettség terén kialakult lemaradás az utóbbi fél évszázad terméke, a magasabb képzettség nagyobb elismerése a munkaerő-piacon viszont az utóbbi 15 évben öltött fokozódó mértéket.³ A magyar kisebbség iskolázottsági szintje az alap-, közép- és felsőfokú iskolázottság terén is lemaradást mutat. 2001-ben a csak általános iskolát végzettek aránya 9,4%-kal magasabb volt az országos átlagnál. Ezzel párhuzamosan a középszkolai érettségivel rendelkezők aránya 6,9%-kal alacsonyabb szintet mutatott. A diplomások esetében 3,4% volt a magyarok aránya, ami jelentősen elmaradt az országos szinten kimutatott 7,9%-tól.⁴ A fenti rövid áttekintés is megerősíti azt a nyilvánvaló tény, hogy az iskolarendszer nem csupán az anyanyelv megőrzése szempontjából fontos szintér, hanem a kisebbséghez tartozó egyének szempontjából a mindennapi boldogulásra is nagy hatással van, ami az asszimiláció mértékére is nagy hatással lehet.

Az 1989-es fordulat után nem sokkal már megjelentek az első pozitív jelek a szlovákiai iskolaügyben. Megszületett az 542/1990. számú törvény, amely viszonylag tág teret engedélyezett az iskolai önkormányzatoknak, ami például kiterjedt az iskolaigazgatók kinevezésére, illetve visszahívására is. Megalakulhatott a magyar pedagógusok szakmai érdekvédelmi szervezete a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége (SZMPSZ). E biztató jelek mellett azonban a szlovákiai magyar iskolaügy szereplői aggódva tapasztalhatták, hogy meglehetősen szűkszavúan szabályozták a kisebbségi oktatással összefüggő területeket, mivel erről – az alkotmányban foglalt garanciák mellett – a 29/1984. számú iskolaügyi törvény 3. cikke rendelkezett, amely kimondta, hogy a cseh, magyar, német, lengyel és ukrán (ruszin) nemzetiségű állampolgároknak joga van anyanyelvű oktatáshoz „nemzeti fejlődésük” fenntartásához szükséges mértékben.

A magyar kisebbség oktatási intézményrendszere azonban egyre inkább foglya lett a nyelvhasználat körüli vitáknak. Az 1990 és 1998 közötti szlovák kormányok, mint a magyar nyelvhasználat egyik legfőbb terepét a magyar iskolarendszert is szerették volna ellehetleníteni, visszafejleszteni. A nacionalista hangulatkeltés egyik fő érve az volt, hogy Dél-Szlovákiában a magyar többségű vidékeken magyar iskolába kényszerítik a szlovák nemzetiségű tanulókat. Egy 1990 decemberére elkészült minisztériumi jelentés ezeket a vádakokat megcáfolták, sőt a kisebbségi magyar iskolák kedvezőtlen helyzetére világítottak rá.⁵ Ennek ellenére már 1990-től egy olyan folyamat indult el, amely a magyar iskolahálózat visszaszorítására irányult. Ez a fogalmi keretek kialakításában is megmutatkozott, mivel a szlovák iskolaügy nem nemzetiségi iskolákról, hanem a „nemzetiségileg vegyes lakosságú területek iskolaügyének” helyzetéről beszélt, amelyben már benne volt a dél-szlovákiai szlovák iskolarendszer – magyar iskolák rovására történő – megerősítésének szándéka is. Ezzel lényegében a dél-szlovákiai szlovák iskolák speciális besorolást kaptak,

amely még 2004-ben is érezte hatását.⁶ Ezzel párhuzamosan L. Kováč minisztersége idején az oktatási tárca nemzetiségi főosztályáról eltávolították a magyar nemzetiségű hivatalnokokat, szakembereket.⁷ A magyaroktól megtisztított nemzetiségi főosztály 1992 novemberére elkészítette az ún. alternatív oktatás bevezetésére vonatkozó előterjesztését. Ez lényegében a magyar nyelvű oktatás fokozatos leépítését célozta meg azzal, hogy egyre több tantárgy szlovák nyelvű oktatását irányozta elő a magyar iskolákban. Az intézkedés tulajdonképpen a kisebbségi iskolarendszer leépítését célozta meg, amelyen belül három típus alakult ki az 1990-es évek elejére:

1. Önálló anyanyelvi iskolák, amelyekben minden tárgyat anyanyelven oktatnak. Ezekben az osztályokban a szlovák nyelvet, mint második (állam-) nyelvet oktatják.⁸
2. Ún. kombinált kétnyelvű anyanyelvi iskolák, amelyekben a tárgyak egyik részét anyanyelven (pl. zene, képzőművészet), másik részét pedig szlovák nyelven (pl. földrajz, történelem) oktatják.
3. Olyan nemzetiségi iskolák, ahol az anyanyelv és irodalom tárgyon kívül minden más tárgy oktatása szlovák nyelven folyik.
A fenti három típus mellé az alternatív oktatás szorgalmazói létrehoztak egy negyediket is:
4. Olyan nemzetiségi iskolák, ahol a tantárgyak oktatása „alternatív” módon folyik. Ezekben a kétnyelvű iskolákban a szülők „kérésére” a tárgyak egy része szlovák nyelven oktatható. E mellett a szlovák nyelvet nem mint második nyelvet, hanem mint anyanyelvet oktatják.⁹

Az alternatív oktatás bevezetésével párhuzamosan célul tűzték ki a „nemzetiségileg vegyes lakosságú területek” iskolaügyi önkormányzatának megszüntetését és az iskolai dokumentáció (pl. bizonyítványok) „államnyelvisítését”. A szlovák kormány legfőbb érve az alternatív oktatás bevezetése mellett az volt, hogy a szülők kérésének kívánnak eleget tenni. Ez természetesen nem nyugodott valós alapokon, mivel a szlovák nyelvet preferáló magyar szülők részére adott volt a lehetőség, hogy szlovák iskolába írássák gyermeküket. A szlovák kormány állításainak megcáfolására 1993 augusztusában a szlovákiai magyar szülők és pedagógusok Komáromban tömegtüntetést szerveztek. Az alternatív oktatás bevezetése ellen tiltakozó petíciót 45648 szülő és pedagógus írt alá. A második Mečiar-kormány 1994 tavaszi bukása rövid időre levette a napirendről a nacionalista intézkedéseket, sőt a kb. fél évet megért Moravčík-kabinetet kívülről támogató magyar pártoknak sikerült két nyelvhasználatot bővítő törvényt elfogadtatni.

A harmadik Mečiar-kormányának 1994 őszi visszatérése a hatalomba újra kiélezte a helyzetet. Az 1995-ben elfogadott államnyelvtörvény szigorú rendelkezései és a kisebbségi nyelvekre vonatkozó szabályozás elfogadásának szándékos késleltetése a magyar nyelv hivatalos használatának teljes visszaszorításával fenyegetett. A szlovákiai magyar szülők között végzett „felmérések” adataira hivatkozva a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) által vezetett oktatási tárca újabb kísérletet tett az alternatív oktatás bevezetésére. A Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége (SZMPSZ) ezt az állítást valótlannak nevezte és a Szlovákiai Magyar Szülők Szövetségével karöltve újabb demonstrációt szervezett 1995. április 22-ére, ahol a magyar iskolák tervezett szlovákosítása, kétnyelvű bizonyítványok betiltása ellen, a törvénytelen iskolaigazgató leváltások és az 542/1990. számú iskolaügyi törvény módosítása ellen tiltakozott. Az említett törvény a végrehajtó hatalom kezébe adta a korábban a szakmai testületek és iskolaszékek által gyakorolt jogosítványokat, s így például minden indoklás nélkül le lehetett váltani iskolaigazgatókat és oktatási szakembereket.¹⁰ Az egymást követő tiltakozások és a nemzetközi szervezetek oldaláról kifejtett nyomás az alternatív oktatás megvalósítására vonatkozó tervek visszavonására késztették az SNS uralta oktatási tárcát.

Az 1998-as kormányváltás¹¹ után természetesen megváltoztak a szlovákiai magyar oktatásügyben uralkodó viszonyok is. Az oktatási minisztérium nemzetiségi főosztályán ismét helyet kaptak a kisebbségi oktatásügyi szakemberek, ami a szakmai munka színvonalának növekedését hozta. Ennek ellenére sok olyan kedvezőtlen folyamat, amely a korábbi évtizedek kisebbségellenes oktatáspolitikájának számlájára volt írható, csak kis mértékben módosult. Annak érdekében, hogy tisztábban lássunk, vizsgáljuk az egyes iskolatípusokra lebontva az 1990 után kialakult helyzetet.

Az általános iskolák esetében az 1960-as évektől megfigyelhető volt egyfajta körzetesítési, összevonási folyamat, amely kedvezőtlenül hatott a kistelepüléseken élő magyar lakosság alapfokú iskolai ellátottságára. Az 1989-es fordulat ebben a kérdésben is változást hozott, mivel öt év leforgása alatt 180 új iskola nyitotta meg kapuit, ami a magyar iskolák esetében 30-cal növelte az intézmények számát. A magyar népesség általános iskolai ellátottsága tehát jónak volt mondható, mivel az egy iskolára jutó magyarok száma 1991 és 2001 között 1943-ról 1753 tanulóra csökkent, míg a szlovák többségi lakosság körében ez a szám 2109-ről 2162 tanulóra nőtt. Az iskolahálózat sűrűsége azonban csak viszonylagosan mondható kedvezőnek, mivel a szlovák többségi társadalommal összehasonlítva a magyar népesség nagyobb hányada él kistelepüléseken, illetve szórványterületeken, ami indokolta a több kisiskola meglétét. A kisebb létszámok az osztályok esetében is megmutatkoznak, ami főleg a párhuzamos magyar osztályok hiányában jelentkezett.

A kilencvenes évek folyamán két – statisztikailag jól megragadható – pozitív folyamat indult meg a magyar általános iskolai rendszerben. Az egyik ilyen jelenség a magyar tanulók abszolút számának csökkenése mellett a korosztályt meghaladó részvétel az oktatásban. Az 5–14 éves magyar nemzetiségű tanulók száma 1990 és 2003 között 64 693-ról 47 342 főre csökkent. E mellett azonban, az 1995/1996-os tanévet követő nyolc évben a magyar tanulók aránya évente 600–2000 fővel meghaladta az össznépességen belüli statisztikai arányszámot, ami azt jelentette, hogy például 2001-ben a statisztika szerint kimutatott magyar korosztály aránya 7,7% volt, de az alapfokú iskolákat 8,03%-nyi tanuló látogatta. A szakirodalom egyik magyarázata erre az volt, hogy a többletet a magyar nyelvű roma lakosság adta. Erre azonban nincsenek megbízható adatok. Ez az érv megalapozottnak tűnik, ugyanakkor rá kell mutatnunk, hogy egyéb társadalmi folyamatok is szerepet játszhattak. Konkrétan arra a rendszerváltást követően megindult folyamatra gondolunk, amelyben a magyar lakosság egy része a nagyobb városokból visszaköltözött a kistelepülésekre. Ez természetesen a szlovák többségi környezet hatásának csökkenésével is együtt járt (pl. többségi környezet nyelvi nyomásának csökkenése), s így az iskolaválasztásban is megmutatkozott. A másik kedvező folyamat, ami erősíti előző állításunk megalapozottságát, hogy a szlovák iskolába járó magyar tanulók aránya folyamatosan csökkent. A statisztikák szerint 1990 és 2002 között a csökkenés állandó volt (26,4%-ról 20%-ra), s ez is az előzőekben említett migrációs folyamatokkal mutat összefüggést, mivel a legnagyobb csökkenés 1998-ig zajlott le.

2004. január elsejétől új helyzet állt elő az alapfokú iskolai rendszerben is, mivel a helyi önkormányzatok lettek az iskolák fenntartói (596/2003. számú törvény), s határozhattak alapításról, illetve megszüntetésről. Ez a magyar iskolák szempontjából kedvezőnek mondható, mivel csökkenti a mindenkori központi kormányzat befolyását a magyar iskolákra. Ezzel együtt azonban finanszírozási nehézségek is jelentkezhetnek, mivel 1990 óta Szlovákiában 118 044 fővel csökkent a tanulók létszáma, ugyanakkor az iskolák száma alig csökkent.¹² Az alulfinanszírozottság főként a kis létszámú falusi iskolák esetében jelentkezhet, ami tömeges iskolabezárásokhoz vezethet. A falusi kisiskolák bezárása a magyar lakosság településszerkezetéből adódóan a magyar iskolákat fokozottan érinti. A jövőben ezt a kérdést csak úgy lehet hatékonyan kezelni, ha a szlovákiai magyar iskolaügyet függetlenül kezelik a szlovák többségi rendszertől, ami egyfajta intézményi autonómiát jelentene.

2.2. A középiskolai rendszer

A szlovákiai középiskolák rendszere a gimnáziumokon, szakközépiskolákon és szakmunkásképző intézeteken alapul. A magyar középiskolákkal kapcsolatosan meglehetősen vegyes kép rajzolódik ki, mivel a tisztán magyar nyelven oktató intézmények mellett léteznek kétnyelvű középiskolák, amelyekben több helyen csak a magyar nyelv és irodalom oktatása folyik magyar nyelven, amit a statisztikák nem minden esetben jelenítenek meg. Így az ezekben az intézményekben létesített osztályok is a kisebbségi intézményrendszer részeként vannak feltüntetve.

A gimnáziumok fontossága az 1989-es fordulat után felértékelődött a szlovákiai középiskolai rendszerben, mivel a szülők a felsőfokú tanulmányokra felkészítő elsődleges intézményt látták bennük. Ennek következtében Szlovákiában 1991 és 2001 között 47,6%-kal nőtt a gimnáziumok száma. Ezt a növekedést a magyar gimnáziumok nem tudták követni, mivel itt csak 25%-os volt a növekedés. Az magyar iskolák száma 7-tel (38,8%), az osztályok száma 72-vel (52,1%), a diákok száma pedig 1667-tel (44%) nőtt. Ez az országos növekedés nagyságát tekintve 25-35%-os relatív lemaradást jelent. 1990 és 1998 között a korosztályos arányszámot figyelembe véve a magyar gimnáziumban tanuló diákok aránya fokozatos hiánynövekedést mutatott. A hiány 1990-ben volt a legkisebb, mivel a gimnazista korú magyar korosztály 8,9%-a járt gimnáziumba, ami azt jelentette 396 fő (0,73%) hiányzott ebből az iskolatípusból. A hiány 1998-ra 1165 főre duzzadt, ami már 1,51%-os hiányt mutatott. Az 1998-as szlovákiai politikai fordulat pozitív következményei mutatkoztak meg abban, hogy 2002-re a magyar a hiány 980 főre (1,07%) csökkent. Ez azonban még mindig magas számnak tűnik, ha azt látjuk, hogy a 2002/2003-as iskolaévben összesen 6573 magyar nemzetiségű tanuló látogatta a szlovákiai gimnáziumokat, amelyből 5449 fő (5,84%) járt magyar tannyelvű osztályba. Itt kell megjegyezni, hogy az általános iskolához hasonló folyamat figyelhető meg a szlovák gimnáziumokba járó magyarok esetében is, mivel 13 év alatt arányuk 22,6-ról 17,8%-ra csökkent. A statisztikák szerint tehát 2002-ben a 8,24%-os magyar korosztályból 7,17% járt gimnáziumba, amelyből mindössze 5,84% részesült valamilyen formában anyanyelvi oktatásban. Ha ennek a viszonylag kedvezőtlen képnek az okait keressük, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar gimnáziumi rendszer elmaradt a szlovák többségi rendszertől: 1990 és 2002 között összesen 95 gimnáziumot alapítottak, amelyből mindössze 7 volt magyar. E mellett fokozatosan jelentkezik a határmenti magyarországi intézmények elszívó hatása is. A statisztikák 1992-ben még csak 7 Magyarországon tanuló szlovákiai diákot mutattak ki, ami a 2003/2004-es tanévben már 160-ra nőtt.¹³

A szakközépiskolák esetében is megfigyelhető egyfajta magyar térvészítés. Az 1991-et követő tíz évben országos szinten 23,7%-kal javult a szakközépiskolai ellátottság, ezzel szemben a magyar hálózatban semmiféle javulás nem volt tapasztalható. Ha mélyebben megvizsgáljuk ezen iskolatípus szerkezetét, akkor meg kell állapítanunk, hogy nem a szakközépiskolai ellátottság sűrűsége a legégetőbb probléma, hanem az oktatás struktúrája. A Dunaszerdahelyi és Komáromi járás tömbmagyarságát leszámítva mindenütt hiányok mutatkoznak a magyarul tanulható szakok számát illetően. Az egyik legtipikusabb példa erre az Érsekújvári járás, ahol 9 szakközépiskolában 17 különböző szakot oktattak, amelyből mindössze 7-et lehetett magyarul is tanulni. Ez az egyik legfőbb magyarázata annak, hogy 1990 után a gimnáziumokkal ellentétben nem csökkent a szlovák szakközépiskolai osztályokban tanuló magyarok száma, sőt 33,4%-ról 39,6%-ra nőtt.

A magyar nemzetiségű tanulók száma 7100-ról 6064 főre csökkent 13 év alatt. E mellett a korosztályos arányhoz képest is nagy volt a lemaradás, mivel a hiány 804 és 2952 fő között mozgott. A hiány egyébként 1998 után fokozatosan csökkenni kezdett, ami a nagypo-

litikában bekövetkezett pozitív változások hatását mutatta. Az állami vegyes tannyelvű¹⁴ iskolákban érezhető visszafejlődés volt tapasztalható, mivel az 1995-ös 22 helyett 2003-ban már csak 16 ilyen intézmény volt. Ezt a csökkenést a magán szakközépiskolák alapítása nem tudta pótolni, mivel mindössze 2 magyar és 2 vegyes tannyelvű intézményt alapítottak.

Az 1989 előtti középiskolai hálózatban a szakmunkásképzőkre esett a legnagyobb hangsúly, mivel ezt az iskolatípust látogatta a legtöbb diák. A rendszerváltást követően megnőtt az érettségivel végződő középiskolák iránt az érdeklődés, így országos szinten 1999-ig állandóan csökkent a tanulók létszáma, majd 2000 után ismét emelkedni kezdett a diáklétszám, de az 1990-es (149 981 fő) kiinduló állapotot meg sem közelítette (123 727 fő). A magyar nemzetiségű középiskolás diákok közül is ezt az iskolatípust látogatták a legtöbben, mivel az 1990-es (13 648 fő) és a 2002-es (9872 fő) messze meghaladta a gimnáziumokba vagy szakközépiskolákba járók számát.¹⁵ Az adatok nagymértékű csökkenésről tanúskodnak a vizsgált 13 évben. Ami még elkésőbb, hogy a korosztályos átlaghoz képest is kevés a magyar szakmunkásképzős tanuló. A vizsgált időszakban három évet nem számítva (1997, 1998, 2001) állandó hiány mutatkozik ebben az iskolatípusban is. A maradék 10 évben a magyar tanulók hiánya a korosztályos arányhoz képest 13 és 795 fő között ingadozott. A hiány 2003-ban is még 323 főt tett ki, ami azt jelenti, hogy a magyar nemzetiségű diákok szakmunkásképzése még mindig óriási gondokkal küzd. A legnagyobb gondot ebben az iskolatípusban a magyar nyelvű képzés hiánya okozta, amelyben 1990 óta nem történt számottevő elmozdulás. Bár a szlovák nyelvű képzésben részesülő magyar diákok aránya itt is folyamatosan csökkent a vizsgált 13 év folyamán (1990: 63,5% – 2003: 44,7%), de a rendszerváltás utáni magas arányt nem sikerült számottevően csökkenteni. Az okokat a szakközépiskolákhoz hasonlóan a magyar nyelvű képzés kedvezőtlen struktúrájában lehet a leginkább megtalálni. A Dunaszerdahelyi és a Komáromi járást kivéve Dél-Szlovákia egészében érvényes, hogy meglehetősen szegényes a magyar nyelven oktatott szakok kínálata. Ismét szemléletes példaként mutatkozik az Érsekújvári járás, ahol összesen 97 szakot oktatattak, amiből mindössze 18 szakon lehetett magyarul is képesítést szerezni. Így akár természetesnek is vehető, hogy a magyar diákok jelentős része szlovák tannyelvű osztályokba jelentkezett. A fenti adatokat még tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy leginkább a szakmunkásképző iskolákra volt jellemző az a gyakorlat, hogy a vegyes igazgatású iskolákban csak a magyar nyelv és irodalom oktatása folyt magyar nyelven.¹⁶

2.3. A szlovákiai magyar felsőoktatás

Az 1989 utáni időszakban a tömegessé váló felsőoktatás egyre nagyobb szerepet kapott a posztkommunista társadalmak modernizációjában, ami alól a szlovákiai magyar kisebbség sem vonhatta ki magát. Ebből adódóan a szlovákiai magyar felsőoktatás kérdése kinőtte a szűken értelmezett kisebbségi kereteket, mivel már nem csupán arról volt szó, hogy diplomás szakembereket kell képezni egyes kisebbségi magyar intézmények számára. Egy ennél jóval szélesebb társadalmi kontextust kapott a kérdés, mivel a szlovákiai magyar felsőoktatás a magyar kisebbség munkaerő-piaci versenyképességének egyik mutatója lett.

Az 1989 utáni másfél évtizedben a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő három egyetemi városban – Pozsony, Nyitra és Kassa – tanult a magyar nemzetiségű hallgatók döntő többsége. Nagy problémát jelentett, hogy a pedagógusi pályára készülők kivételével a magyarok nem tanulhattak anyanyelvükön az államilag finanszírozott felsőoktatási helyeken.¹⁷ 1990 és 2003 között több elképzelés is született az önálló intézményi keretekkel rendelkező szlovákiai magyar felsőoktatás megteremtésére. Az első komolyabb próbálko-

zás 1990 januárja és márciusa között a komáromi Jókai Mór Egyetem megalakításának kísérlete volt, amely a magyar nyelvű pedagógus és református teológus képzés helyzetét szerette volna rendezni. Az egyetem létrehozásának kezdeményezői Duray Miklós, Popély Gyula és Sidó Zoltán voltak. Az előző két képviselő az VPN-FMK koalíció¹⁸ jóvoltából jutottak parlamenti helyekhez, míg Sidó ekkor a Csemadok elnökeként politizált. A kezdeményezők az egyetem alapítását 1990 márciusáig szerették volna tető alá hozni, mivel ezután a szövetségi szervektől szlovák hatáskörbe ment át az egyetemalapítás joga. Az akkori politikai helyzetben nem tűnt valószínűnek, hogy a szlovák parlamentben el lehet fogadtatni a magyar egyetem gondolatát. Az egyetem ügye feszültséget generált a VPN-FMK koalíción belül, mivel a nacionalista érzelmű szlovák képviselők kihívásként értékelték a magyar felsőoktatási intézmény tervét. A VPN elnöke J. Budaj – kizárás terhe mellett – megtiltotta a párt által delegált magyar képviselőknek, hogy támogassák az egyetem ügyét. Ennek tudható be, hogy a VPN színeiben bekerült FMK-s magyar képviselők közül csak ketten – Duray Miklós és Popély Gyula – adták aláírásukat a Jókai Egyetem tervezetéhez. Ezzel az egyetem körüli vita is hozzájárult a magyar politikai táboron belüli politikai szakadáshoz, mivel a két említett politikus 1990 elején kivált az FMK táborából és megalakította az Együttélés Politikai Mozgalmat.¹⁹

Az 1990-es tapasztalatokból a magyar politikai képviselet számára világossá vált, hogy más utat kell választani a szlovákiai magyar felsőoktatás lehetőségeinek bővítéséhez. Ekkor született meg a városi egyetemek terve, amely azt jelentette, hogy magyarországi egyetemek segítségével létesítettek konzultációs központokat és kihelyezett karokat Szlovákia magyarlakta városaiban.²⁰ Ezek az intézmények ugyan át tudták vészelni a legnehezebb „Mečiar-i időket”²¹ is, de a városi egyetemeken kiadott diplomák szlovákiai elismertetése körüli bonyodalmak miatt nem tűnt a legjobb megoldásnak a magyarországi felsőoktatási intézményekre alapozott képzés fenntartása.²² Ezt a megoldást egyébként is csak addig kívánták fenntartani, míg megteremtődik a szlovák költségvetésből finanszírozott önálló magyar felsőoktatás. A levelezős képzések mellett a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem indított 1993-ban Királyhelmeceen, majd 2001-től Komáromban nappali rendszerben folyó közgazdászképzést.²³

1998 után a Magyar Koalíció Pártjának kormányba kerülése megnyitotta az utat a szlovákiai magyar felsőoktatás államilag finanszírozott kereteinek bővüléséhez. A Demokrata Baloldal Pártjának (SDL) követelése miatt az MKP kénytelen volt a szlovák demokratikus ellenzékkel kötött szerződésben vállalni, hogy nem követeli önálló magyar egyetem megalakítását. A kormányprogram szerint a „kormány garantálni fogja a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok műveltségi szintjének emelését az ország átlagos szintjére és meg fogja oldani a kisebbségek nyelvén oktató iskolák számára pedagógusok, továbbá teológusok, népművelők és kulturális dolgozók képzését a kisebbségek nyelvén, megfelelő intézményi szint kialakításával a meglévő egyetemek keretén belül.”²⁴ A fenti szövegből ugyan nem derül ki világosan, de az MKP egy külön magyar kar felállítását vette tervbe a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem (UKF) keretein belül. A koalíciós partnerek gáncsoskodása ellenére az MKP-nak sikerült elérni, hogy a szlovák kormány 2001. január 24-i határozatában javasolja a kar létrehozását, amelyre 10 millió koronás támogatást is megszavazott.

A magyar párt azonban azzal nem számolt, hogy a kiszemelt nyitrai egyetem – Konstantin Filozófus Egyetem (UKF) –, amelynek ötödik kara lett volna a „magyar kar” nem lesz partner a tervezet megvalósításában. Hosszú egyeztető tárgyalások sem vezettek a kívánt eredményre, mivel a nyitrai egyetem csak annyit vállalt, hogy az addig három karon „szétszórta” folyó magyar pedagógusképzést egy karra vonja össze. Az UKF szenátusa által a 2002 júliusában elfogadott tervezet nem vállalt garanciát a magyar tanító- és tanárje-

löltek teljes anyanyelvi képzésére sem, ráadásul a kart nem tisztán a magyar pedagógusok és kulturális dolgozók képzésének helyeként jelölte meg, hanem egyfajta multikulturális intézményként, ahol a német nemzetiségi pedagógusok, európai uniós szakemberek és amerikai szlovák emigránsok leszármazottjainak oktatására is lehetőség nyílik.²⁵ Ezt kívánta kifejezni a Közép-európai Tanulmányok Kara elnevezés is, amelyről sokáig vitáztak az MKP szakpolitikusaival. A magyar párt szakemberei valamely magyar személyiséghez köthető elnevezést (pl. Jedlík Ányos Kar) szerettek volna elfogadtatni, mivel ebben is garanciát láttak arra, hogy az egyetemi kar magyar jelleget kap és ezt hosszú távon is megőrzi. A kar alapítása ugyanis az egyetemek keretein belül történt, amibe formálisan semmiféle beleszólása sem volt a végrehajtó hatalomnak.

Az MKP (és a szlovákiai magyar közvélemény) a Közép-európai Tanulmányok Karának létrejöttét politikai kudarcként értékelte, mivel nem látta biztosítottnak a magyar szakemberek hosszú távú anyanyelvi képzését. A magyar párt egyfajta rejtett politikai összjátékot gyanított az SDĽ uralta oktatási minisztérium és a nyitrai egyetem között annak érdekében, hogy „elszabotálják” a magyar kar megalapítását. A 2001. januári kormányhatározattal ugyanis a koalíciós partnerek formálisan teljesítették az MKP-nak tett ígéretüket, de az egyetemi autonómiára hivatkozva a kart mégsem az előzetesen egyeztetett szempontok szerint állították fel. A magyar párt az UKF döntését követően kijelentette, hogy nem tekintik kötelező érvényűnek az önálló magyar egyetem követelésével kapcsolatos önkorlátozását, s következő kormányzati időszakban egyik fő követelése az önálló magyar egyetem lesz.

Az előző kormányzati ciklusból tanulva az MKP 2002-es választások után már az első évében felvetette az önálló magyar felsőoktatási intézmény alapításának kérdését. Így viszonylag korán – 2003. október 23-án – sikerült elérni, hogy a szlovák parlament megalakossza a 465/2003. számú törvényt a komáromi Selye János Egyetemről (SJE), amely „magyar, szlovák és más nyelveken oktató” intézményként lett meghatározva. Az egyetem 2004 szeptemberétől három karral – pedagógiai, református teológia és közgazdaságtudományi - kezdte meg működését.²⁶ A szlovák kormány 2003. augusztusi előterjesztésében a következő indokokkal magyarázta az SJE megalapítását:

- a) A magyar kisebbség iskolázottsági struktúrájában meglévő hátrányok leküzdése: A kormánytervezet szerint kb. 20 000 magyar nemzetiségű hallgatónak kellene főiskolai-egyetemi diplomát szereznie, ahhoz hogy kiegyenlítődjenek a szlovák többség és a magyar kisebbség közötti műveltségbeli aránytalanságok. A legnagyobb lemaradás a közgazdászok (1271), tanárok és bölcsészek (690) és az informatikusok (457) számában mutatkozott.
- b) A fenti lemaradást csak a magyar kisebbség által lakott régióban alapított egyetemmel lehet leküzdeni, mivel az 1989 után alapított egyetemek mindegyike a magyar nyelvterületen kívül létesült, s ezért indokolt a dél-szlovákiai Komáromot megjelölni székhelyként.
- c) A szlovák kormány a 2002. január elsején érvénybe lépett Regionális és kisebbségi nyelvek kartájában vállalt kötelezettséget a „regionális és kisebbségi nyelveken” történő egyetemi képzés biztosítására. A Karta 8. cikkének 2/e) bekezdésében magyar pedagógusok, teológusok és kulturális területen dolgozók anyanyelvi képzésének megteremtését vállalta a kormány.
- d) Az egyetem alapítása kedvező hatást fog gyakorolni a magyar kisebbség munkanélküliségi szintjének alakulására, amely a dél-szlovákiai régió egyes járásaiban meghaladta a 30%-ot is. Egyrészt azzal, hogy új álláshelyeket teremt, másrészt pedig azzal, hogy emeli a régió munkavállalóinak képzettségi szintjét, s ezáltal versenyképesebbé teszi őket a munkaerő-piacon. 2004-ben 300, 2005-ben 600, 2006-ban pedig

900 hallgató felvételével számolt a tervezet. 2006-ig 74 tanár és 110 egyéb munkatárs alkalmazását tartották célszerűnek.²⁷

2003 novemberében létrejött a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen a Közép-európai Tanulmányok Kara, amelyen belül helyet kapott a magyar pedagógusképzés. Ezzel lényegében két egyetemi karon indult meg a magyar tanító- és tanárképzés. Az oktatók és az anyagi források szűkössége miatt a két intézmény között feszültségek keletkeztek, amelyek főként a magyarországi alapítványi pénzek elosztása körüli vitákban csúcsosodott ki. Ebbe a vitába később „beszállt” a többi, önmagát magyar intézményként definiáló egyetemi intézmény.²⁸

3. Összegzés

Az alapfokú iskolarendszer viszonylag jól kiépített volt a vizsgált időszakban, de a kisiskolák magas aránya miatt finanszírozási és sok esetben minőségi problémák is jelentkeztek. Az anyagi gondok főként azután váltak akuttá, hogy az önkormányzatok lettek az iskolafenntartók. A gimnáziumi, szakközépiskolai és szakmunkásképző intézetek adatait vizsgálva pozitívként könyvelhetjük el, hogy a gimnáziumok esetében arányaiban több magyar diák részesül anyanyelvi oktatásban, mégha abszolút számokban csökkenés is volt tapasztalható. A másik két típusnál már ilyen kedvező folyamatokról nem számolhatunk be, ami főleg az oktatás struktúrájára, a magyarul tanulható szakok hiányára vezethető vissza. Mindhárom iskolatípus esetében elmondható, hogy a magyar korosztály összlakosságán belül arányához képest hiány volt tapasztalható a vizsgált 13 év folyamán, amit alig sikerült valamelyest csökkenteni. 1990-ben 2477 magyar tanuló hiányzott a három iskolatípusból, ami 2003-ra 2107 főre csökkent. (százalékosan: 2,47%-ról 2,29%-ra csökkent a hiány) A hiány főleg az érettségivel végződő – egyetemre felkészítő gimnázium és szakközépiskola esetében jelentős –, ami már önmagában magyarítja a magyar lakosság kedvezőtlen felsőoktatási pozícióit. A hiány egy része minden bizonnyal magyarázható a magyar anyanyelvű roma lakosság középiskolától való távolmaradásával. Ezzel azonban valószínűleg csak a hiány egy kisebb részét tudjuk megmagyarázni. A probléma gyökereinek feltárására szükség lenne mélyebb szociológiai elemzések elvégzésére, amelyek kiterjednének a magyar kisebbség települési, foglalkoztatottsági és egyéb jellemzőire is. Annyi azonban a fenti rövid oktatáspolitikai áttekintésből is megállapítható, hogy amennyiben a magyar oktatási intézményrendszer nem kap különleges bánásmódot (mondjuk ki: intézményi autonómiát) az elkövetkező években, akkor a meglévő negatív folyamatok fel fognak erősödni, ami az asszimiláció további gyorsulását fogja eredményezni. Az 1998 és 2004 közötti időszakban a szlovákiai magyar pártpolitikát is felelőssé lehet tenni azért, mert nem sikerült döntő fordulatot elérni a magyar középiskolai hálózat strukturális meg erősítésében.

A 2004-ben létrejött Selye János Egyetem nagy előrelépést jelentett a szlovákiai magyar felsőoktatási intézményrendszer történetében, mivel túllépett azon a 2002-ig uralkodó politikai korláton, amely szerint a szlovákiai magyar állami felsőoktatás csak a magyar oktatási és kulturális intézmények szakembergárdájának képzésére szolgálhat. Az SJE Gazdaságtudományi Kara ugyanis a versenyszféra számára képez közgazdászokat, ami megnyithatja más hasonló területek felé is az utat,²⁹ s egyben nagymértékben hozzájárulhat egy jól képzett szlovákiai magyar középosztály kialakulásához.

JEGYZETEK

1. Gyurgyík László (2004): Demográfia, település- és társadalomszerkezet. In. Fazekas József-Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja-Dunaszerdahely. 154-157. old. A többi – mezőgazdaságnál jobb kereseti lehetőséget nyújtó – ágazatban (közlekedés, kereskedelem, oktatás) a magyarok aránya és az országos átlag közötti különbség 1%-on belül volt. Egyedül az ipar és energetika szektoraiban találunk kb. 3%-os lemaradást, amiért szintén a prosperáló ipari központok és magyar települések közötti nagyobb földrajzi távolság okolható.
2. Ádám Zsuzsa-Mihály Géza (2004): A munkabérek alakulása Szlovákiában az ezredfordulón. In. Jobbágy István (szerk.): Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Pont Kutatóintézet. Komárom. 96. old.
3. Ádám Zsuzsa-Mihály Géza (2004): A munkabérek alakulása Szlovákiában az ezredfordulón. In. Jobbágy István (szerk.): Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Pont Kutatóintézet. Komárom. 98. old. Amíg 1996-ban még csak átlagosan 15 Sk volt egy általános iskolát és egy egyetemet végzett munkavállaló órábére közötti különbség, addig 2004-re ez az összeg már elérte a 106 Sk-t.
4. Gyurgyík László (2004): Demográfia, település- és társadalomszerkezet. In. Fazekas József-Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja-Dunaszerdahely. 151–154. old.
5. Správa o stave slovenského školstva v národnostne zmiešaných oblastiach a o rozvoji a príprave učiteľov. (Jelentés a szlovák iskolaügy helyzetéről a nemzetiségileg vegyes területeken és a tanárok felkészítéséről-továbbképzéséről). Idézi László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In. Fazekas József-Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja-Dunaszerdahely. 193. old.; A jelentés például kimutatta, hogy 16 373 (6,72%) magyar nemzetiségű jár szlovák alapiskolába, míg fordított esetben ez a szám mindössze 227 (0,47%).
6. Iskolavédő nemzetiek. In. Új Szó 2004.4.14. – 2004-ben a Komárom önkormányzata elhatározta, hogy a város négy szlovák általános iskolája közül egyet bezár, mivel a szlovák iskolákban 1593, míg a három magyar iskolában 1752 diák tanult. A Szlovák Nemzeti Párt és a Matica slovenská nacionalista önkormányzati politikáról beszélt, pedig érvként csak annyit tudtak felhozni, hogy egy MKP-s többségű önkormányzat bezárat egy szlovák tannyelvű iskolát. Viliam Oberhauser, az SNS alelnöke kijelentette, hogy Komáromban a döntés által sérült a szlovákok művelődéshez való alkotmányos joga, és ezért a párt kérni fogja az oktatási miniszter segítségét is.
7. A. Szabó László (2002): Az önösszeszedés ideje. Vázlatos helyzetkép a szlovákiai magyar közoktatásról 1–2. Katedra. 2002. április–május. 6. old.
8. A hivatalos megfogalmazások a szlovák nyelvvel kapcsolatosan igyekeznek kerülni az idegen nyelv kifejezést, pedig ebben az esetben tulajdonképpen erről van szó.
9. Slovenské školstvo na križovatke tisícročí, vývoj rokov 1989-1999. Ministerstvo školstva Slovenskej republiky. In: Ústav informácií a prognóz školstva SR (www.uips.sk), kézirat. A negyedik, alternatív típus elemei már a Husák-éra jogfosztó iskolaügyi tervezeteiben fellelhetők, lényegében azok felmelegítésének tekinthető. Ez az iskolatípus az 1998-as kormányváltás után is fennmaradt, csupán a magyar iskolák tekintetében nem alkalmazták.
10. Sidó Zoltán–Tarics Péter (szerk.) (1995): Az anyanyelvi művelődésnek nincs alternatívája. (Komárom, 1995. április 22.) Szinnyi Kiadó, Komárom. 130. old.
11. A szlovák polgári pártok koalíciós partnereként a Magyar Koalíció Pártja is helyet kapott a kormányban. Az első Dzurinda-kormány oktatáspolitikájában államtitkári, majd 2002-ben hivatalba lépő második Dzurinda-kabinetben miniszteri posztot is betöltöttek MKP-s szakemberek.
12. László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In. Fazekas József-Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja-Dunaszerdahely. 206–212. old.
13. László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In. Fazekas József-Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja-Dunaszerdahely. 212–217. old.

14. A vegyes (szlovák–magyar) tannyelv a legtöbb iskolában a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szaktárgyak oktatása szlovák nyelven folyt.
15. 1990-ben 4856 magyar gimnazista és 7100 magyar szakközépiskolás volt Szlovákiában, míg 2002-ben 6573 és 6064 tanuló iratkozott a két iskolatípusba.
16. László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In. Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja–Dunaszerdahely. 221–226. old.
17. László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In. Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja–Dunaszerdahely. 235. old.
18. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) és a Független Magyar Kezdeményezés rendszerváltó koalíciója 1990 és 1992 között állt fenn.
19. Sidó Zoltán (2002): Közügy. A Komáromi Városi Egyetem jubileumi évkönyve. Schola Comariensis. Komárom. 23–24. old.
20. 1992-ben levelező képzést indított a sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola Kassán, míg a soproni Benedek Elek Óvónőképző Főiskola, a győri Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola és a Budapesti Kertészeti Egyetem kecskeméti Kertészeti Főiskolai Kara Komáromban működtetett hasonló rendszerű levelező képzéseket. Ezekhez társult 1999-ben még két magánintézmény: a budapesti Gábor Dénes Főiskola (Kassa, Diószeg) és a Tatabányai Modern Üzleti Tudományok Főiskolája (Dunaszerdahely).
21. 1995 és 1998 között a harmadik Mečiar-kormány ideje alatt a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen a magyar nyelvű pedagógusképzés jelentős mértékben visszaszorult, s teljes megszüntetését is kilátásba helyezték. A nonprofit szervezetként működő magyar nyelvű városi egyetemek helyzetét a civil szféra ellen intézett támadásokon keresztül nehezítette meg a szlovák kormány.
22. A magyarországi egyetemi diplomák elismeretése a két világháború közötti időszakban is problémát jelentett Csehszlovákiában.
23. E két helyen folyó képzésnek volt a leginkább maradandó hatása a jövőre, mivel a 2004 szeptemberében beindult önálló magyar egyetem támaszkodhatott a magyarországi költségvetésből finanszírozott két képzés szellemi és anyagi infrastruktúrájára.
24. 1998. évi szlovák kormányprogram. In: www.mkp.sk
25. Érdekes párhuzamként figyelhető meg, hogy a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem szenátusa is az egyetem multikulturális jellegére hivatkozva utasította el azokat a magyar követeléseket, amelyek önálló szervezeti egységben képzelték el a magyar nyelvű képzést.
26. Zákon z 23. októbra 2003 o zriadení Univerzity J. Selyeho v Komárne a o doplnení zákona č. 131/2002 Z. z. o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. In. www.zbierka.sk (A Selye János Egyetem alapításáról szóló törvény, amely módosította 131/2002. számú felsőfokú oktatási intézmények alapításáról szóló törvényt, 2003 október 23. In. szlovák törvénytár.)
27. Szlovák parlament honlapja: (www.nrsr.sk/appbin)
28. Az egyik leghangosabb intézmény a pozsonyi Comenius Egyetem magyar nyelv és irodalom tanszéke volt, amely sérelmezte, hogy a Selye János Egyetemnek nyújtott magyarországi támogatások miatt nem jutnak elegendő forráshoz.
29. A vizsgált időszakban több szlovákiai műszaki egyetemi karon is 100 fölött volt a beiratkozott magyar hallgatók létszáma az egyes mérnöki szakirányokon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ádám Zsuzsa–Mihály Géza (2004): A munkabérek alakulása Szlovákiában az ezredfordulón. In. Jobbágy István (szerk.): Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Pont Kutatóintézet. Komárom.
- Angyal Béla (2002): Érdekvédelem és önszerveződés, Forum-Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely.

- A. Szabó László (2002): Az önösszeszedés ideje. Vázlatos helyzetkép a szlovákiai magyar közoktatásról 1–2. Katedra. 2002. április–május.
- Gyurgyík László (2004): Demográfia, település- és társadalomszerkezet. In: Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja–Dunaszerdahely.
- László Béla (2004): Magyar oktatásügy. In: Fazekas József–Hunčík Péter (szerk.): Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. Somorja–Dunaszerdahely.
- Őszi Irma–Sidó Zoltán (2000): Ötven év szolgálat. A Csemadok tevékenysége az Érsekújvári járásban 1949–1999. Gyurcsó István Alapítvány Könyvek. Dunaszerdahely.
- Sidó Zoltán (2002): Közügy. A Komáromi Városi Egyetem jubileumi évkönyve. Schola Comaromiensis. Komárom.
- Sidó Zoltán–Tarics Péter (szerk.) (1995): Az anyanyelvi művelődésnek nincs alternatívája. (Komárom, 1995. április 22.) Szinnyi Kiadó, Komárom.
- Iskolavédő nemzetiek. Új Szó, 2004. 4. 14.
1998. évi szlovák kormányprogram: www.mkp.sk.
- Szlovák parlament: www.nrsr.sk/appbin.
- Szlovák törvénytár: www.zbierka.sk.
- Zákon z 23. októbra 2003 o zriadení Univerzity J. Selyeho v Komárne a o doplnení zákona č. 131/2002 Z. z. o vysokých školách a o zmene a doplnení niektorých zákonov v znení neskorších predpisov. (A Selye János Egyetem alapításáról szóló törvény, amely módosította 131/2002. számú felsőfokú oktatási intézmények alapításáról szóló törvényt, 2003. október 23.)
- A Szlovák Köztársaság iskolaügyi kutató intézete: www.uips.sk.
- Slovenské školstvo na križovatke tisícročí, vývoj rokov 1989–1999. Ministerstvo školstva Slovenskej republiky. In: Ústav informácií a prognóz školstva SR, (A szlovák iskolaügy ezredfordulós választója, 1989–1999. Szlovák Köztársaság iskolaügyi minisztériuma), kézirat.

SPIŠÁK MONIKA*

A HÁROM PRÁGAI EGYEZMÉNY. CSEH CENTRALIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI CSEHSZLOVÁKIÁBAN

PRAGUE AGREEMENTS (1945–1947). POLITICS OF CENTRALIZATION IN THE POSTWAR CZECHOSLOVAKIA

ABSTRACT

The status of Slovakia was the main question in liberated postwar Czechoslovakia. The so-called Košice government program adopted on 5 April 1945 denominated the Slovaks „a nationally sovereign nation” but the division of powers between Slovak National Council and the central government was not clear. The first Prague Agreement in 1945 declared that the national organ in Slovakia is the Slovak National Council with a Board of Commissions as its executive body. As a result of the elections in 1946 the Democratic Party had a clear majority in Slovakia but in the Czech lands the Communists obtained 41% of the votes. After the elections the main goal of the central government and the Slovak Communist Party became the limitation of Slovak autonomous rights. The result was the second and the third agreement. These documents finally reduced Slovak institutions to regional administrative unit of the Prague government.

1. Bevezetés

Szlovákia államjogi státusza kétségtelenül a szlovákság 20. századi történetének legneuralgikusabb pontja. Ennek mentén formálódott a ludák mozgalom, melynek autonómia-törekvése – illetve ennek a törekvésnek a cseh részről való elutasítása – végső soron elvezetett a világháború tragédiájához: az önálló szlovák állam kikiáltásához, amiért a szlovákoknak nagy árat kellett fizetniük.

A náci Németország csatlósaként az ország de facto a háború vesztesei közé tartozott, amely státusz hosszú időre megbélyegezte a hazai politikai palettát. De jure azonban az újraformálódó Csehszlovákia részeként Szlovákia is a győztesek közé tartozott. Azzal, hogy a nagyhatalmak még a háború alatt elismerték a csehszlovák emigráns kormányt, a szlovákkérdés megoldását gyakorlatilag belüggé tették.¹

2. Előzmények: a Szlovák Nemzeti Felkelés és a kassai kormányprogram

A szlovák országrész jogállásának kérdése volt a szlovák nemzeti felkelést kiobbantó hazai ellenállás és a különféle emigráns csoportok fő problémája is. A különböző csoportok politikai programja ugyan eltért, közös pontot jelentett azonban, hogy az elérendő célok minimumát az autonómiában határozták meg. A München előtti köztársasági modellt az Edvard Beneš nevével fémjelzett csehszlovákizmus centralizációs politikája miatt elutasították.²

* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1943 nyarától a hazai polgári ellenállás legfőbb képviselője Ján Ursíny egyre erőteljesebben támaszkodott a kommunista táborra, elsősorban annak a Szovjetunióval ápoltságára jó viszonya miatt. A kettejük között létrejött 1943-as úgynevezett karácsonyi egyezmény³ jelentősége nem csupán abban áll, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács létrehozásával egységesítette az ellenállást, miáltal annak kommunista és nem kommunista része közös platformra került, hanem abban is, hogy a nem kommunista ellenállás táborán belül a vezető szerep most már egyértelműen az Ursíny–Lettrich vonal kezébe került, akik a különböző csoportok integrálásával végül létrehozták a Demokrata Pártot.⁴ Az egyezmény kimondta: „Azt kívánjuk, hogy a szlovák és a cseh nemzet, mint a legközelebbi szláv nemzetek az új Csehszlovákiában kössék össze sorsukat az egyenjogúság alapján. (...) A konkrét rendelkezésekről, különös tekintettel a cseh-szlovák államjogi viszonyokra, szlovák részről kizárólag a szlovák nemzet szabadon választott képviselői dönthetnek.”

A Szlovák Nemzeti Tanács 1/1944. sz. rendelete 1944. szeptember 1-jén deklarálta, hogy Szlovákiában ő gyakorolja a törvényhozói, a kormányzati és a végrehajtó hatalmat. Ez egyáltalán nem felelt meg a londoni csehszlovák emigráns kormány elképzeléseinek, amely a Szlovák Nemzeti Tanácsra maximum egyfajta tartományi szervként volt hajlandó tekinteni.⁵

A kompetencia-problémából adódó gyakorlati nehézségek már ekkor megmutatkoztak. Amikor ugyanis a csehszlovák kormány az 1944. május 8-án Londonban aláírt csehszlovák–szovjet egyezmény alapján át akarta venni a felszabadított területek civil kormányzását, amelyek közé tartozott a Szlovák Nemzeti Tanács által irányított terület is, a szlovákok nyíltan ellenálltak.

A Szlovák Nemzeti Tanács több megnyilvánulása is arra utal, hogy de facto nem fogadta el a csehszlovák kormány fennhatóságát Szlovákiában.⁶ Egyrészt a Londonból küldött kormánydelegációt pusztán közvetítőként kezelte a hazai ellenállás és az emigráns kormány között, semmiképpen sem olyan intézménynek, amely a hazai szervezetek fölött áll, másrészt a Benešsel való 1944. októberi tárgyalások alkalmával Szlovákia önrendelkezésének elismerését határozta meg céljaként.⁷

A megújult köztársaság kormányának összetételéről és programjáról szóló moszkvai tárgyalásokra a szlovák delegáció a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. március 2-i memorandumával utazott, amely a kormánytól a tanács elismerését követelte a „szlovák nemzet politikai akaratának egyetlen képviselőjeként”, valamint meglehetősen széles jogköröket követelt a területnek.

Az elképzelés gyakorlatilag a konföderációt jelentette volna, ahol a központi kormányzat hatáskörébe csak a külügy, a külkereskedelem és a honvédelem tartozott volna.⁸ Ehhez képest a cseh nem kommunista pártok célja az első Csehszlovákia kontinuitásának megőrzése volt a cseh–szlovák viszony bármilyen szerkezeti átalakítása nélkül.⁹ Végül mindkét fél engedni kényszerült.

A kompromisszum eredményeként az 1945. április 5-i kassai kormányprogram deklarálta a szlovákok nemzeti önrendelkezését és elvileg kinyilvánította a két nemzet egyenjogúságát: „A kormány, mint a köztársaság első hazai kormány az új alapelveken nyugvó csehszlovák államközösség megtestesítőjének tekinti magát. Véget vet minden régi viszálynak, és abból kiindulva, hogy a szlovákokat önálló nemzetnek ismeri el, a kormány kezdettől fogva következetesen arra fog törekedni, hogy a cseh-szlovák viszonyban megvalósuljon az egyenlőség elve, s így érvényre jusson a két nemzet közötti valódi testvériség. (...) A Szlovák Nemzeti Tanácsot, a községi és járási bizottságokra támaszkodva nemcsak az önálló szlovák nemzet jogos képviselőjének fogja tekinteni, hanem Szlovákia területén az államhatalom (a törvényhozó, kormányzó és végrehajtó hatalom) hordozójának is (...) A közös állami feladatokat a kormány, mint a köztársaság központi kormánya a

Szlovák Nemzeti Tanáccsal és a Szlovák Nemzeti Megbízottak Testületével, mint a Szlovák Nemzeti Tanács végrehajtó kormány szervével a legszorosabb együttműködésben fogja végrehajtani.

A kormányprogram azonban nem jelölte ki a nemzeti, illetve az országos hatáskörbe tartozó kompetenciákat, amely végül oda vezetett, hogy a szlovákkérdés 1945–48 között áldozatául esett a belpolitikai hatalmi harcoknak.¹⁰

3. Az első prágai egyezmény

A kassai kormányprogramban rögzített status quo megerősítette a Szlovák Nemzeti Tanács 30/1945. sz. rendelete 1945. április 21-én, amely kimondta, hogy a csehszlovák kormány a szlovák ügyekbe csak a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségével való tanácskozás után avatkozhat be.¹¹ A nemzeti hatóságokról szóló V. elnöki dekrétum tárgyalásain aztán felszínre kerültek a konfliktusok. A tanács ugyanis – ismételten szembeszállva Beneš csehszlovakizmusával és kontinuitás-elméletével – követelte, hogy osszák fel az államhatalmat a központi kormány és a Szlovák Nemzeti Tanács között.¹²

A viták rendezésére hívták össze 1945. június elejére az első prágai tanácskozást, amelyet azonban egy fontos belpolitikai esemény előzött meg. A két kommunista párt ugyanis közös elnökségi ülést tartott. Ezen olyan határozatot fogadtak el, amely a szlovák kommunisták számára előírta, hogy a prágai tárgyalásokon elégedjenek meg a kormány és a tanács hatáskörének kijelölésével és ne forszírozzák a cseh-szlovák viszony föderatív rendezését. A szlovák kommunisták ezzel hátat fordítottak a demokratákkal alkotott közös platformnak.¹³

Az első prágai egyezmény¹⁴ újra kompromisszumot jelentett a Demokrata Párt és a cseh polgári pártok között, végső soron azonban nem állt messze a Szlovák Nemzeti Tanács eredeti elképzelésétől. Az egyezmény elismerte a Szlovák Nemzeti Tanácsot az államhatalom hordozójaként és kijelölte azokat a közös érdekeket, amelyek törvénybe iktatása a parlament megalakulásáig késedelmet szenved. Ezeket az elnöki dekrétumok szabályozták, melyekre a kormány a tanáccsal való egyeztetés után tesz javaslatot. Helyi ügyekben a tanács teljes törvényhozói, kormányzati és végrehajtó hatalmat gyakorol, az egész államot érintő törvényeket pedig a Megbízottak Testületén keresztül érvényesíti. Utóbbi testületileg felelős a kormánynak, a megbízottak személyesen tehát nem tartoznak felelősséggel az illetékes minisztériumok felé.

4. A második prágai egyezmény

A prágai tárgyalások 1946 tavaszán zajló második etapja megváltozott politikai légkörben zajlott.

A Demokrata Párt időközben megerősödött, több elvi kérdésben is módosult az álláspontja, a párt sajtó a kommunisták mellett mind gyakrabban illetve kritikával a központi vezetést is. Ami a cseh-szlovák viszony rendezését illeti, a demokrata politikusok ügyeltek arra, hogy megnyilvánulásaikban kerüljék a „föderáció”, illetve az „autonómia” fogalmakat. Előbbit azért, hogy védekezhessenek a szeparatizmus vádjával szemben, utóbbit pedig már önmagában is kompromittálta a Hlinka-Tiso-féle terhes örökség.

Ráadásul a párt aktív résztvevője kívánt lenni a csehszlovák politikának, többször tettek lépéseket, hogy tevékenységüket kiterjesszék a cseh országrészbe. Így számukra az autonómia passzivitásába való eltemetkezés nem jelentett jövőbeni perspektívát.¹⁵

A párt 1945 júliusában tartott első kongresszusán nyilvánvalóan nyitottak a katolikusok és a parasztság felé, amit a szlovák kommunisták egyértelmű jobbratolódásként értelmeztek.¹⁶

A kommunista párt irányvonalát eközben egyre inkább a prágai vezetés szabta meg, amely a szektás kommunizmus vádjával illetve szlovák testvérpártját. 1945 júliusában újabb közös elnökségi ülést tartottak. Az ezen született határozatban leszögezték, hogy az Szlovák Kommunista Párt támogatja a kormányt, valamint új Központi Bizottságot választ, amelynek elnöke Viliam Široky lesz. A felkelés idején kialakult pártvezetés eltávolítása fokozta a prágai vezetésnek való alávetettséget.¹⁷ A határozat a szlovák kommunisták feladataul szabta különböző tömegszervezetek kiépítését és az iparosítás felgyorsítását.

A párt politikája ezek után megváltozott. Egyre inkább a társadalmi-gazdasági szférára fókuszáltak, fő céljukká pedig a Demokrata Párt választási győzelmének a megakadályozása vált. Retorikájukban ettől kezdve a demokraták képviselték a szlovák reakciót, amely veszélyezteti a nemzeti érdekeket.

Több elképzelés is született a Demokrata Párt mozgásterének szűkítésére, végül Široky koncepciója győzött, amely szerint a politikai struktúrát egy harmadik – a hagyományosan nagy társadalmi támogatást élvező politikai katolicizmust összefogó – párt létrehozásával kell megváltoztatni, amely majd szavazatokat vesz el a demokratáktól. A kommunista párt azonban kudarcot vallott, mivel az 1946-os áprilisi egyezményben¹⁸ a Demokrata Párt végül kiegyezett a katolikusokkal, megerősödve indult a választásokon, amit óriási fölényrel megnyert.

A második prágai egyezményt 1946 áprilisában kötötték meg. Ez lényegében a köztársasági elnök szlovákiai jogkörének kiszélesítését jelentette: állami hivatalnokok kinevezési joga, kitüntetések adományozása, amnesztia.¹⁹ A Szlovák Nemzeti Tanács egyhangúlag elfogadta az egyezményt, hiszen teljesült a tárgyalásokkal kapcsolatos legfontosabb célja: az első prágai egyezmény eredményeinek megőrzése.

5. A harmadik prágai egyezmény

Az 1946. májusi választások gyökeresen megváltoztatták Csehszlovákia belpolitikai viszonyait és a cseh–szlovák viszonyt is. Míg ugyanis a cseh országgrészben a kommunisták nyerték a választást, Szlovákiában az összehangolt baloldali támadás sem tudta megakadályozni a demokraták győzelmét.

Václav Kopecký kommunista tájékoztatási miniszter szerint „... a kialakult helyzetben sürgősszerűen revideálni kell minden Szlovákiát érintő intézkedést, és a szlovákiai fejleményeket teljesen más szempontból kell szemlélni. Teljességgel megengedhetetlen ugyanis, hogy Szlovákiában ez az államellenes blokk gyakorolja a hatalmat.”²⁰ Mivel a szlovák szervezetekben a választási eredmény következtében a Demokrata Párt abszolút többséget szerzett, megváltoztak a cseh–szlovák viszony rendezésével kapcsolatos álláspontok. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy nem sokkal a választások után a prágai vezetés, lépéseket tett a szlovákiai szervek jogkörének korlátozására.

Ennek eredménye lett az 1946 júniusában aláírt harmadik prágai egyezmény, amely a Szlovák Nemzeti Tanács törvényhozói hatalmát és a Megbízottak Testülete végrehajtói hatalmát egyaránt a központi kormány alá rendelte, így mindkét testületet de facto önállótlan, látszatszerűvé degradálta. A rendeletekről a központi kormány döntött, a megbízottak immár személyesen is felelősséggel tartoztak az illetékes minisztereknek, akik saját apparátusuk segítségével is hatalmat gyakorolhattak Szlovákiában.²¹ Ezzel megszűnt az autonóm szlovák jogalkotás.

A demokraták reakciója kétirányú volt. A párt politikusai és az általa delegált megbízottak továbbra is a párt irányvonalához tartották magukat, a központi kormányintézkedéseket igyekeztek saját apparátusuk segítségével érvényesíteni.

Ezen kívül több-kevesebb sikerrel igyekeztek megszerezni a cseh polgári pártok támogatását a kommunisták elleni politikai harchoz. Jozef Lettrich pártelnök az egyezmény aláírása után kifejtette, hogy a szlovákok önrendelkezése nélkül a két nemzet egyenjogúsága nem fog valóra válni, ez pedig szeparatizmushoz vezet. A kommunisták politikai befolyásának növekedését éppen a prágai egyezményben látta és óva intette a cseheket attól, hogy bedőljenek a propagandának.²²

1946 decemberében a két kommunista párt közös elnökségi ülésén deklarálták, hogy széleskörű offenzívát kell indítani a Demokrata Párt ellen, amibe a kormánynak is be kell kapcsolódnia: „A kormány autoritását Szlovákiában feltétlenül a lehető legrövidebb időn belül meg kell szilárdítani. A kommunista miniszterek feladata, hogy az 1946. június 28-i egyezmény értelmében teljes mértékben beavatkozzanak a szlovák ügyekbe és kikényszerítsék a kormányhatalom elismerését. A Szlovák Kommunista Pártnak a Demokrata Párt nacionalista demagógiája elleni harcában támaszkodnia kell a haladó cseh erőkre és a Gottwald-kormányra abban a tudatban, hogy a szlovák nemzeti szervezeteket a többségben lévő szlovák reakció népellenes tevékenységre és a népi demokratikus politika sabotálására használja fel. A kommunista megbízottak feladata, hogy minden esetben, amikor a Megbízottak Testületében a Demokrata Párttal szemben fellépnek, javaslatukat a kormány segítségével keresztülvigyék.”²³

Az offenzíva gyakorlati megvalósítását a nagyszabású államellenes összeesküvés „leleplezése” jelentette, amelynek koncepcióját a kommunista párt már 1945-ben kidolgozta. A mintegy 380 őrizetbe vétellel zárult leleplezés az 1947. őszi politikai válságba torkollott. Az 1947. május 5-i kormányülésen Viliam Široky miniszterelnök-helyettes többször utalt arra, hogy az államellenes összeesküvés már az áprilisi egyezmény idején aktivizálódott és nem zárható ki a demokrata pártvezetés érintettsége sem. Szerinte az egyezmény a fűdák propaganda eredménye volt, amely lehetővé tette az egykori Hlinka-párt integrálódását a Demokrata Pártba.²⁴

A „kompromittálódott” Megbízottak Tanácsát leváltották, a cseh polgári pártok azonban nem fogadták el az új testület legitimitását. 1947. november 17-én a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja elfogadta a harmadik prágai egyezmény kiegészítését,²⁵ amely a megbízottak kinevezésének és visszahívásának a jogát a kormány hatáskörébe utalta. Ezzel a szlovák országrész abszolút alávetett helyzetbe került a prágai kormánnyal szemben.

Ekkorra a demokraták már védekező állásra kényszerültek és utolsó mentsvárként a cseh demokratákra apelláltak, megpróbálva meggyőzni őket arról, hogy a jogköri problémák rendezésének egyedüli járható útja az alkotmánymódosítás, a harmadik egyezmény kiegészítésének valódi célja pedig a kommunisták hatalmának megerősítése. Az elvi támogatás ellenére a cseh pártok végül mégis megszavazták a kiegészítést. A cseh centralista politika diadalmaskodott a demokratikus eszmék fölött.²⁶

6. Összegzés

Dacára annak, hogy a teljes kommunista hatalomátvételre 1948 februárjáig várni kellett, a fentiekből látható, hogy a cseh-szlovák viszonyt a második világháború után is pártpolitikai érdekeknek rendelték alá. Fontosnak tartom kiemelni azt a körülményt, hogy miközben a kommunista párt – részben ugyan taktikai okokból – a demokratákkal való közös platformról indulva végső soron egyfajta nacionalizmusról tett tanúbizonyságot akkor,

amikor Szlovákia autonóm jogállását támogatta és fokozatosan jutott el az elvárható internacionalizmusig, addig a cseh polgári pártoknál éppen ellentétes folyamat játszódott le: a demokrácia eszméje, amely ideológiai síkon összekapcsolta őket a Demokrata Párttal nem volt elég erős ahhoz, hogy legyűrje a nacionalizmust. Ez nemcsak a kommunisták elleni közös fellépést akadályozta meg, hanem hozzájárult ahhoz a frusztrációhoz, amelyet a cseh-szlovák viszony sok szempontból elégtelen rendezése okozott.

JEGYZETEK

1. Ivaničková, Edita (2008): Slovensko v rokoch 1944-1948: zahraničnopolitické záujmy, predstavy, možnosti a realita. In: Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu 20. storočí. Historický ústav SAV. Bratislava. 245. old.
2. Syrny, Marek (2006): Tri pražské dohody v politike Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1945–1947. In: Pešek, Ján (2006): Kapitolyami najnovších slovenských dejín. Historický ústav SAV. Bratislava. 42–43. old.
3. Pekník, Miroslav (1998): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. Národné literárne centrum. Bratislava. 326–329. old.
4. Syrny, Marek (2004): Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP. In: Lacko, Martin (2004): Slovenská republika (1939–1945) očami mladých historykov III. Trnava. 367. old.
5. Lettrich, Jozef (1993): Dejiny novodobého Slovenska. Archa. Bratislava. 158–159. old.
6. A Szlovák Nemzeti Tanács 1944 júliusában levélben közölte Edvard Benešsel, hogy Csehszlovákia újjaalakulása esetén deklarálni kell, hogy a szlovák közeletet a szlovák nemzet választott képviselői fogják alakítani demokratikus szervezeteik segítségével. Ld: Šimrenič, Pavel (2000): Povstalecká Slovenská národná rada. In: Pekník, Miroslav (2000): Pohľady na slovenskú politiku. Veda. Bratislava. 411–412. old.
7. Syrny, Marek (2005): Slovenská otázka v občiansko-demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: Šmigel', Michal – Mičko, Peter (2005): Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Banská Bystrica. 171–172. old.
8. Pekník, Miroslav (1998) i. m. 403–406. old.
9. Klimeš, Miloš (1965): Ceste ke květnu. Praha. 425–431. old.
10. Program prvej domácej vlády republiky, vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. Ministerstvo informácií. Košice. 1945.
11. Klimeš, Miloš (1965): i. m. 618. old.
12. Kaplan, Karel (1995): Dekréty prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty. Brno. 215–229. old.
13. Barnovsky, Michal (1993): Na ceste k monopolu moci. Bratislava. 45. old.
14. Kaplan, Karel (1992): Pražské dohody 1945–1947. Sborník dokumentu. Praha. 26–34. old.
15. Syrny, Marek (2006): i. m. 48–49.
16. Kaplan, Karel (1993): Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony. 233. old.
17. Uo. 235–236. old.
18. 1946 márciusában a Demokrata Párt katolikus szárny benyújtotta a Nemzeti Front kormányának az új párt, a Keresztény Köztársasági Párt programját, de csak azzal a feltétellel kaptak beleegyezést, hogy nevet változtatnak és támogatják mind a köztársaságot, mind pedig az egykori szlovák állam vezetőinek az elítélését. A Szabadság Párt hivatalos elismerése előtt azonban a demokraták aktivizálták magukat, hogy a konzervatív katolikusokat a párton belül tartsák. A ki egyezésre a katolikus vezetésnek is volt oka. Tartottak ugyanis attól, hogy az új pártot majd reakciónak minősítik, mivel vezetői közül senki sem vett részt a szlovák nemzeti felkelésben. Az egyezmény szerint a Demokrata Párt vezetésébe és szervezeteibe több jobboldali katolikus kerül majd és a párt támogatni fogja a kommunisták által támadott egyházi iskolákat. L.: Prečan, Vilém (1961): Slovenský katolicizmus pred februárom 1948. Osveta. Bratislava. 97–108. old.

19. Pekník, Miroslav (1998): i. m. 140–146. old.
20. Kaplan, Karel (1993): i. m. 241. old.
21. Kaplan, Karel (1992): i. m. 132–157. old.
22. Čas 1946. június 16. 135. sz. 1. old.
23. Jegyzőkönyv a két kommunista párt 1946. december 2-i közös elnökségi üléséről. In: Šutaj, Štefan (2002): Slovenské občianské politické strany v dokumentoch (1944–1948). Slovenská akadémia vied. Košice. 304–306. old.
24. Syrny, Marek (2006): i. m. 55. old.
25. Kaplan, Karel (1992): i. m. 223–229. old.
26. Kaplan, Karel (1993): i. m. 250–251. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barnovsky, Michal (1993): Na ceste k monopolu moci. Bratislava.
- Ivaničková, Edita (2008): Slovensko v rokoch 1944-1948: zahraničnopolitické záujmy, predstavy, možnosti a realita. In: Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu 20. storočí. Historicky ústav SAV. Bratislava.
- Kaplan, Karel (1992): Pražské dohody 1945–1947. Sborník dokumentu. Praha.
- Kaplan, Karel (1993): Csehszlovákia igazi arca 1945–1948. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
- Kaplan, Karel (1995): Dekréty prezidenta republiky 1940–1945. Dokumenty. Brno.
- Klimeš, Miloš (1965): Ceste ke květnu. Praha.
- Pekník, Miroslav (1998): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. Národné literárne centrum. Bratislava.
- Prečan, Vilém (1961): Slovenský katolicizmus pred februárom 1948. Osveta. Bratislava.
- Program prvej domácej vlády republiky, vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. Ministerstvo informácií. Košice. 1945.
- Šimrenič, Pavel (2000): Povstalecká Slovenská národná rada. In: Pekník, Miroslav (2000): Pohľady na slovenskú politiku. Veda. Bratislava.
- Šutaj, Štefan (2002): Slovenské občianské politické strany v dokumentoch (1944–1948). Slovenská akadémia vied. Košice.
- Syrny, Marek (2004): Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP. In: Lacko, Martin (2004): Slovenská republika (1939-1945) očami mladých historykov III. Trnava.
- Syrny, Marek (2005): Slovenská otázka v občiansko-demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: Šmigel', Michal–Mičko, Peter (2005): Slovenská republika 1939–1945. očami mladých historikov IV. Banská Bystrica.
- Syrny, Marek (2006): Tri pražské dohody v politike Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1945–1947. In: Pešek, Ján (2006): Kapitoly najnovších slovenkých dejín. Historicky ústav SAV. Bratislava.

BALI LÓRÁNT*–SZALAI GÁBOR**

A HORVÁT–MAGYAR–SZERB HÁRMASHATÁR NÉHÁNY TÁRSADALOMFÖLDRAJZI ASPEKTUSA

SOME SOCIAL GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE CROATIAN– HUNGARIAN–SERBIAN TRIPARTITE BORDER

ABSTRACT

The Croatian–Hungarian–Serbian tripartite border is one of the areas in the Carpathian Basin undergoing the greatest space structural changes. In the 90 years following the break-up of the Austro–Hungarian Monarchy the region had to face military aggression and ad-hoc border changes. The most stable common denominator of those supporting and opposing the European Union is that they both consider the etherealization of borders the most important and the most determining achievement of the European integrational process. As a result of the multiethnic nature of the region, primarily we would like to examine the processes up to now from a national point of view concentrating on the future. Besides we are going to introduce the permeability of the border and the space structure of the area as well. In a cross border area the intensity of social-economic interactions is strongly influenced by the quality of the traffic network the density and permeability of border crossing points. Developments could be based on the co-operation of smaller regional centres, primarily built on microregional economic aspects (retail trade, agriculture, building trade, handicraft).

1. Bevezetés

A horvát–magyar–szerb hármashatár napjainkban a Kárpát-medence egyik legnagyobb térszerkezeti változásokat átélő térsége. Hazánk 2004-től az EU, 2007 decembere óta pedig a schengeni övezet tagja. Két déli szomszédunk közül Horvátország várhatóan 2012-től az Unió teljes jogú tagjává válik. Az EU tagállamai 2010. június 14. után megkezdték Szerbia társulási szerződésének a ratifikálását, tehát elérhető közelségbe került, és megkezdődött az ország csatlakozásra való intenzív felkészülése. A közelmúltban még polgárháborúval és etnikai összecsapásokkal sújtott határháromszög elindulhat felfelé az Európába vezető lépcsőn. Egy újabb terület számára nyílik meg a lehetőség, hogy társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt a Kárpát-medence integráns része legyen.

2. Az utóbbi 90 év határváltozásai és azok politikai földrajzi aspektusai

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő 90 évben a területnek többször is katonai agresszióval és ad-hoc jellegű határmódosításokkal kellett szembe néznie. Az első ilyen aktus az első világháborút követően következett be. Az antanttal szövetséges déli szomszédunk Szerbia hazánk rovására minél nagyobb területeket igyekezett megszerezni. Így a Trianonban hazánknek ítélt Pécs városát és környezetét, valamint Baja környékét és az Észak-Bácskát csak erőteljes katonai nyomásra volt hajlandó kiüríteni. A következőkben bemutatott

** Főiskolai tanársegéd, Nyíregyházi Főiskola.

** PhD-hallgató PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola.

határháromszögről, akár csak hazánk többi határ menti területéről elmondható, hogy kialakításukkor csak kis mértékben vették figyelembe a nemzetiségi és etnikai viszonyokat. A következő önkényes határ- és hatalomváltásra 1941 tavaszán került sor, amikor a Baranya-háromszög és a történelmi Bács-Bodrog megye középső és déli része újból hazánkhoz került, igaz csak egy rövid időre, mert 1945-től helyreálltak a trianoni határok.¹

A magyar relációt kevésbé, de a horvát–szerb történelmi viszonyt erősen mérgező sajátos ideiglenes határkorrekciókra is sor került. Először 1931-ben, amikor a történelmi régiókat felszámolva úgynevezett bánságokra osztották fel Jugoszláviát. A mai Horvátország területének jelentős része, a Szerémséget leszámítva a Szávai bánság területére esett, amelynek székhelye Zágráb lett. Míg a szomszédos Dunai bánságot a Szerémség, a Vajdaság és Észak-Szerbia alkotta.²

A második világháború utáni második Jugoszláviában sor került a történelmi határok korrekciójára is, mely során a Szerémséget Szerbiához (Vajdasághoz), a Baranya-háromszöget pedig Horvátországhoz csatolták. A két világháború között Európa egyik legmultietnikusabb területe volt a hármashatár térsége. Szerbek, horvátok, magyarok, bosnyákok, németek, csehek, ruszinok és szlovákok, és kisebb számban mozaikszerűen lengyelek, románok és szlovénok lakták. Homogén nemzetiségi terület még járási szinten sem volt.³ A második világháború után egy határozott, politikailag támogatott etnikai homogenizációs folyamat indult el. Ennek során az egykori jugoszláv területekről csaknem teljesen eltűntek a németek, valamint a magyarok is jelentős létszám csökkenést szenvedtek el. Ezek több alkalommal is szervezett etnikai tisztogatások során mentek végbe. Emellett a teljes jugoszláv éra, és az azt követő évek is a folyamatos horvát–szerb etnikai és államközi konfliktusokkal terheltek. Elég csak az 1992–1995-ben lezajlott polgárháborúra gondolnunk, mely során, az általunk vizsgált terület horvát részén jelentős haditevékenység folyt. A Baranya-háromszög pedig 1998. január 15-ig szerb megszállás alatt volt. A erdői béketárgyalásokat követően csak lassan kezdett el a két ország közeledni egymáshoz, ehhez szükség volt mindkét oldalon az egykori „háborús” vezetők leváltása is. Ezután pedig az EU ösztönző szerepének erősödésével indult meg az együttműködésre törekvés a horvát és a szerb fél részéről.

3. Nemzetpolitikai aspektus

Az Unió csatlakozást támogatók és ellenzők táborának talán az egyik legstabilabb közös nevezője, hogy mindegyikük a határok „ellégiesedését” tartják az európai integrációs folyamat egyik legfontosabb, és legmeghatározóbb vívmányának. A térség multietnikus jellege miatt elsőként nemzeti szempontból szeretnénk az eddigi folyamatokat a jövőre koncentrálni megvizsgálni. Jelenleg mind a három ország egymással való kapcsolata mentes a jelentősebb nézeteltérésektől, etnikai problémáktól. Ahogy már a bevezetőben említettük hazánk tagja az EU-nak, Horvátország egyre gyorsabban halad a csatlakozási tárgyalásokkal, Szerbia pedig ratifikálta a társulási egyezményt.

Jelenleg csak hazánk schengeni tagságából adódnak adminisztratív nehézségek, azonban mindhárom fél arra törekszik, hogy ezek csökkenjenek. Ezt bizonyítja az is, hogy az érintett három ország bármelyikébe vízum nélkül utazhatnak mindhárom ország állampolgárai. Így 90 év után újból felsejlik a nemzeti-kulturális újraegyesítés lehetősége, hiszen az elszakadt nemzettestek, legyenek horvátok, szerbek, vagy magyarok, újból aktívabb kontaktusba kerülhetnek egymással.

A hármashatáron átnyúló kapcsolatokban érdekelt közigazgatási egységek nemzetiségi lefedettségét vizsgálva a következő főbb megállapításokat tehetjük,⁴ a három ország eltérő relációban érdekelt a nemzetiségi-etnikai egyesítésben:

- magyar–szerb és magyar–horvát relációban is egyértelműen a magyar fél bír jelentősebb érdekeltséggel,
- a szerb–magyar és a szerb–horvát viszonylatok között az utóbbi jelent prioritást a szerb fél számára,
- a horvát–magyar és a horvát–szerb összefüggésben a horvát fél szintén az utóbbiban érdekelt.

Tehát összességében azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a bemutatott térség ez etnikai eloszlásából és összetételéből adódóan nem élvez egyformán mindhárom ország számára elsőrendűséget. Ez elsősorban történelmi okokkal magyarázható, másrészt pedig a rövid és középtávú nemzetpolitikai érdekekkel. Mindenképpen Magyarország számára elsődlegesek az etnikai relációk, bár a területen csak a második legjelentősebb nemzetiség a magyar. Semmiképpen sem szabad azonban elfelednünk, hogy a legnagyobb határon túlra szakadt nemzettestekkel rendelkező tényező. A szerbek vezető számarányuk ellenére egy tömbben a Vajdaságban helyezkednek el és a Duna-menti horvát megyékben. Emellett lényeges megemlítenünk a történelmi relációt is, amely a magyar nemzetiség tartós kisebbségi létét eredményezte az országhatárokon kívül, míg ez a horvátoknál és a szerbeknél másképp alakult

4. Közlekedési aspektus

Egy határ menti térségben a társadalmi-gazdasági interakciók intenzitását jelentősen befolyásolja a közlekedési hálózat minősége és a határátkelőhelyek sűrűsége, valamint átteresztő képessége (1. táblázat). Az Unió közlekedésfejlesztési elveihez igazodva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a térség páneurópai hálózatba való illeszkedését az 5/C, a 7-es és a 10-es korridorok révén (1. ábra). Az 5/C magyar szakasz már elérte a horvát határt és Horvátországban is kész van egy rövid szakasza (Eszék melletti elkerülő út). Jelenleg az előkészületek Magyarországon haladnak a legjobban, ahol az M6-os a határ közelébe ért.

Az alacsonyabb rendű utak tekintetében a jelenlegi állapotok nem megfelelőek a társadalmi-gazdasági kapcsolatok elmélyítésére. Legalább a II. világháborút megelőző időszakra jellemző kapcsolatok visszaállítása szükséges. Például a Zaláta határában lebombázott vasúti híd újjáépítése és közúti híddal való bővítése. Ha a határ menti kistérségek szintjén vizsgáljuk meg a fejlesztés lehetőségeit, akkor a következő konzekvenciát vonhatjuk le: a Siklói kistérség számára kulcsfontosságú a csatlakozás kiépítése a tőle keletre megépülő autópályához.⁵

1. táblázat. Határátkelők a hármashatáron

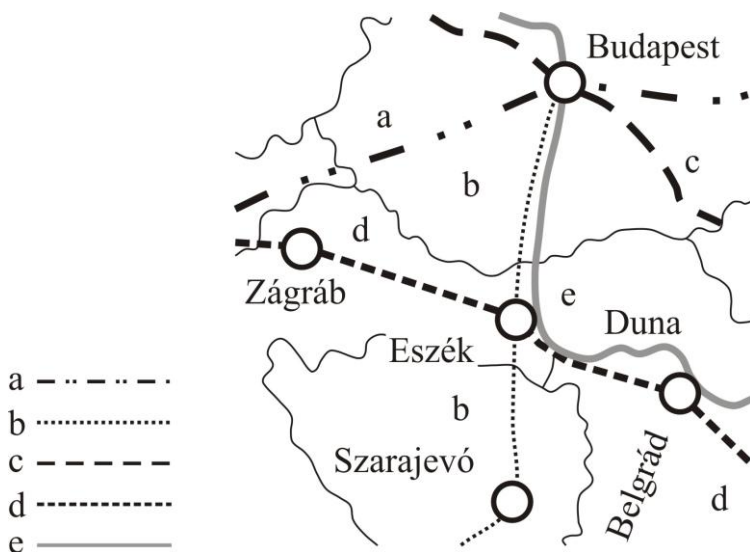
Table 1. Border crossing points in a triple border

Államhatár	Hossz (km)	Vasúti átmenetek száma	Közüti határ-átmenetek száma	Összesen
Horvátország–Szerbia	241	2	5	7
Magyarország–Szerbia	174	2	5	7
Magyarország–Horvát ország	355	3	6	9

Forrás: A szerzők saját szerkesztése Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. 124 old. alapján

1. ábra. Páneurópai hálózatokba való illeszkedés

Figure 1. The integration of the border area into the Pan-European network

Jelmagyarázat: a) Budapest–Ljubljana–Trieszt, b) Budapest–Eszék–Szarajevó–Ploče, c) Berlin–Prága–Constanta–Berlin–Thessaloniki, d) Salzburg–Záhgráb–Eszék–Belgrád–Niš. e) Duna (Forrás: Erdősi Ferenc–Gál Zoltán–Hajdú Zoltán [2002]: A Duna történetileg változó szerepe Közép-Európa és Magyarország térfejlődésében. 46. old.)

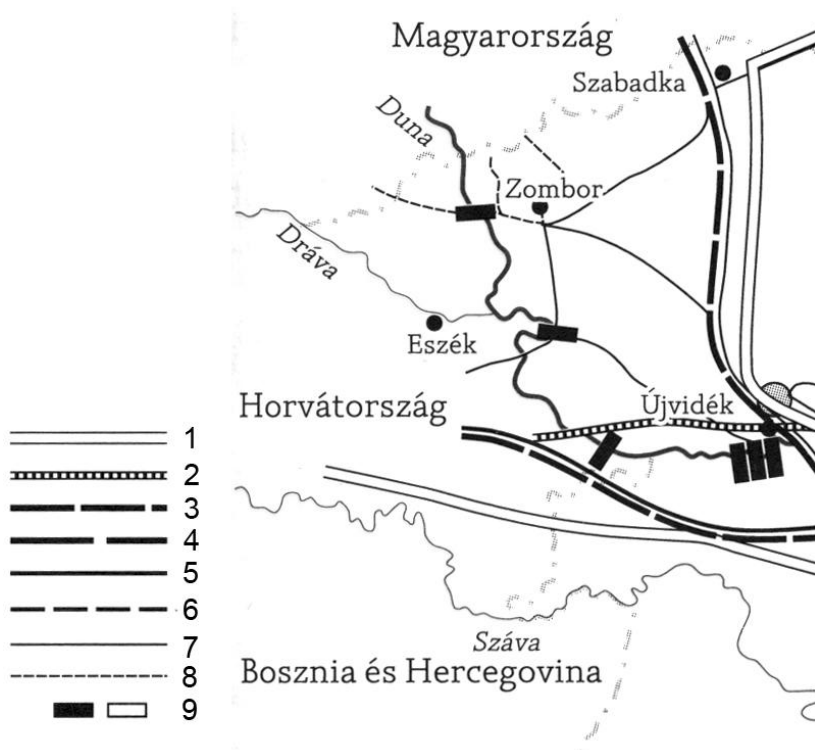
A légi közlekedés fejlesztése az, amely a legbonyolultabb. Jelenleg a Pécs–Pogány határán működő reptér színvonala megfelelő. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy egy ekkora néptömeg, mint Pécs és közvetlen vonzáskörzete nem tud gazdaságosan működtetni egy nemzetközi forgalom lebonyolítására is képes légikikötőt. A reptér gazdaságos működését nagyban segítené a kapcsolódó közlekedési pályák fejlesztése (autópálya, gyorsvasút), amely lehetővé tenné a légikikötő nagyobb távolságból való elérhetőségét is (akár Eszékről), ezáltal növelve a forgalmat.

Horvát–szerb viszonylatban a jugoszláv érából örökölt határ menti közlekedési hálózat elégséges a két ország társadalmi gazdasági kapcsolatainak kielégítésére (2. ábra). Ez igaz a két országot összekötő út- és vasúthálózatra egyaránt. Magyar–szerb megközelítésben hasonló a szituáció a horvát–magyarhoz, hiszen ebben az esetben egy „exjugoszláv” szakaszból van szó. Míg horvát viszonylatban csak 50 km-enként létesült átereszt a határon, addig szerb tekintetben kissé előnyösebb a helyzet 45 km-enként van egy átkelő (1. táblázat). A vizsgált területen magyar viszonylatban összesen 8 átkelési lehetőség van. A közlekedési helyzetet mindenképpen hátrányosan érinti, hogy a magyar oldalon, közel a hármashatár metszés pontjához, Mohácsnál nincs átkelési lehetőség.

A határháromszög térszerkezete sajátos, igazi „erővonalakat” nem tartalmaz. A térséget átszelő Duna sem nevezhető annak, Közép-Európában a folyók még mindig inkább elválasztó, mint összekötő jelleggel bírnak. Ez még tovább erősödik akkor, amikor az államhatárral egybeesnek. A három „nagyváros”, Pécs, Eszék és Újvidék közül egyik sem rendelkezik a határon átható vonzerővel. Komplementer együttműködésük nincs, az ez irányú törekvések egyelőre még gyengék. Társadalmi-gazdasági értelemben mindhárman csak a monoetnikus gazdasági szerepkör betöltésére alkalmasak (3. ábra).

2. ábra. Közlekedési kapcsolatok a horvát–szerb határon

Figure 2. Traffic relationships with a special attention to the Croatian-Serbian border

Jelmagyarázat: 1. Megépült autóút és autópálya, 2. Tervezett autópálya, 3. Tervezett gyorsvasút, 4. Potenciális gyorsvasút, 5. Meglévő két nyomtávú vasút, 6. Tervezett két nyomtávú vasút, 7. Meglévő egy nyomtávú vasút, 8. Tervezett egy nyomtávú vasút, 9. Meglévő és tervezett hidak

(Forrás: Nagy Imre [2002]: A Duna és a Duna mente komplex regionális értékelése a folyó jugoszláviai és horvátországi szakaszán. 151. old.)

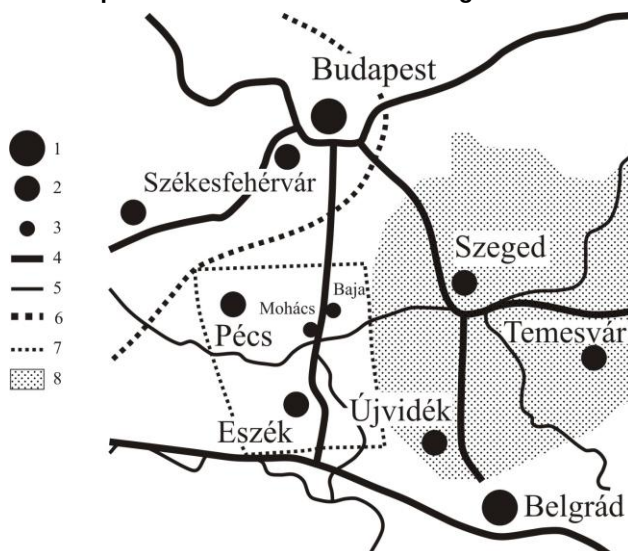
Mindenképpen a kisebb regionális központok együttműködésére lehetne alapozni, elsősorban a mikroregionális gazdasági aspektusokra építve (kiskereskedelem, mezőgazdaság, építőipar, kézműipar). Az eddigi tapasztalatokból merítve, úgy ítéljük meg, hogy a „poszt-jugoszláv” területen majdnem egészében újjáélednek majd a régi kapcsolatok és a magyar államhatár elválasztó jelegét kell majd feloldani, mentális és gazdasági értelemben egyaránt. Ebben Mohács és Baja válhat aktív szereplővé, a Magyar Állam és az EU hathatós támogatási politikájával.

5. Összefoglalás

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a térség fejlődését elősegítheti a határok „ellégiesedése”. Mindezt a kijelentést úgy tesszük, hogy tudatában vagyunk annak, hogy nem egy „jövő régióról” van szó. Azonban jelentős lehetőséget látunk arra, hogy a kereskedelem, a mezőgazdaság és valószínűleg a növekvő közúti teher- és személyforgalom hatására egy egyenletes stabil fejlődés indul el. Emellett pedig biztosan megvalósul az elszakadt nemzettestek egy kulturális térben való összekapcsolódása.

3. ábra. A horvát–magyar–szerb határ térszerkezete

Figure 3. The space structure of Croatian–Hungarian–Serbian border

Jelmagyarázat: 1. Transznacionális jelentőségű város, 2. Regionális centrum, nemzeti jelentőséggel, 3. Mikro centrum, nemzetközi kapcsolati lehetőséggel, 4. Jelenlegi fejlődési zóna határa, 5. Országhatár, 6. Potenciális fejlődési zóna 7. Jövőbeli együttműködő térség, fejlődési lehetőséggel, 11. Multiregionális együttműködés

(Forrás: Rechnitzer János [2002]: A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely és a magyar területfejlesztési koncepciók. 119. old.)

JEGYZETEK

1. Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs. 374 p.
2. A bánságokról lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 85–86. p.
3. Illés Iván (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón: Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 362 p.
4. Bali Lóránt (2008): A horvát–magyar határon átnyúló kapcsolatok néhány aspektusa Baranya megyében. In: A baranyai államhatár a XX. században. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 172–180. old.
5. Bali Lóránt–Kolotác Andrea (2008): Mogućnosti razvijanja prometa u Euroregionalnoj suradnji Dunav–Drava–Sava, s posebnim obzirom na mađarsku stranu pogranične zone između Mađarske i Hrvatske. In: Nurković, R. (ed.): Utjecaj prometa na regionalni razvoj. Zbornik Radova, UNTZ PMF Odsjek za geografiju. Tuzla 131–135 old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Erdősi Ferenc–Gál Zoltán–Hajdú Zoltán (2002): A Duna történetileg változó szerepe Közép-Európa és Magyarország térszervezésében. In: Glatz Ferenc (szerk.): A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 31–74. old.
- Erdősi Ferenc (2005): A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. Balkán Füzetek. No. 3. PTE TTK FI K-MBTK. 124 old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

- Nagy Imre (2002): A Duna és a Duna mente komplex regionális értékelése a folyó jugoszláviai és horvátországi szakaszán. In: Glatz Ferenc (szerk.): A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 151–171. old.
- Rechnitzer János (2002): A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely és a magyar területfejlesztési koncepciók. In: Glatz Ferenc (szerk.): A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 119–138. old.
- 2002 Census of Population, Households and Dwellings. National or Ethnic Affiliation. Republic of Serbia, Statistical Office of the Republic of Serbia.
http://www.dzs.hr/hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html
<http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/04/tabhun/tab105/load05.html>

LŐRINCZNÉ DR. BENCZE EDIT*

A REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉS KUDARCA, AVAGY A HORVÁT–SZLOVÉN HATÁRVITA

REGIONAL COOPERATION FAILURE: BORDER DISPUTE BETWEEN CROATIA AND SLOVENIA

ABSTRACT

During the era of the socialist Yugoslavia, the border was between two republics within a united Yugoslav federal entity, however after the disintegration drawing borders – maritime and land ones – between two newly independent countries has lots of debates and difficulties. The paper discusses the impact of the international border established in 1991 on cross-border between Croatia and Slovenia. In the first part it will be presented the factual context of the dispute, followed by a presentation of the legal arguments that both countries have laid on the table so far. The papers shows the most hotly contested three land-border disputes between the two countries, but the focal point of this essay will be a legal assessment or a legal prediction of the outcome of the maritime border delimitation dispute between Slovenia and Croatia in the northernmost part of the Adriatic Sea, namely in the Piran Bay. The paper highlights the effect of the border dispute on the accession of Republic of Croatia into the European Union. Finally, the paper attempts to indicate the future development of the area in the context of European Union and summaries of the main reasons of the dispute, having not only geopolitical, but also nation-building, identical, economical aspects.

1. A horvát–szlovén határ meghúzásának háttéréről

A Nyugat-Balkán térségének egyik legmeghatározóbb és hosszan elnyúló biztonságpolitikai problémája a határkérdés megoldatlansága, az államhatárok legitimitásának folyamatos megkérdőjelezése, melynek ábrázolására kiváló példát szolgáltat a horvát–szlovén határvita annak ellenére, hogy ellentétben a térség más országaival, ezt etnikai kérdőjelek nem is terhelik. A kialakult határvita annál inkább tükrözi az újonnan létrejövő két állam nemzetépítő feladatait, ahol a fő cél a területi integritás megóvása, a vélt, vagy valós határokhoz való mindenáron való ragaszkodás.

Horvátország Szlovéniával való kapcsolata meglehetősen ellentmondásos és több megoldatlan kérdés is terheli. Ezek közül a legsúlyosabb és időről időre kiújuló problémát a két ország közötti határviták jelentik, annak ellenére, hogy 1991-ben kölcsönösen elismerték egymás függetlenségét és szuverenitását az akkor meglévő JSZSZK köztársasági határokon belül. A határviták kapcsán el kell különíteni a szárazföldi és tengeri határok problematikáját. A szárazföldi határokat illetően viszonylag könnyű helyzetben volt a két függetlenné váló állam, hiszen Jugoszlávia felbomlása után a határok a nemzetközi jog *uti possidetis*¹ elvének alkalmazásával, a status quo alapján kerültek kijelölésre, így a korábbi tagköztársasági határok nemzetközivé váltak. Az Európai Közösség 1991. augusztus 27-én² összehívott egy nemzetközi békekonferenciát, mely szeptember 7-én Hágában kezdte meg működését. A békekonferencia a vitás kérdések megoldására felállított egy öt

* PhD, tanszékvezető-helyettes főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszék.

nyugat-európai alkotmánybíróból álló döntőbizottságot, melyet elnökéről Badinter Bizottságnak neveztek el. A Bizottság a horvát-szlovén határra vonatkoztatva 3. válaszában ki mondta, hogy, „ha bármilyen okból egy állam felbomlik, akkor korábban létező adminisztratív határai az új állam határaivá válnak, melyeket nem lehet sem erőszakkal, sem fegyveresen megváltoztatni.”³

A két állam ennek alapján tehát megegyezett abban, hogy a határvonal megállapításánál a szárazföldi határok esetében a JSZSZK-tól örökölt 1991. június 25-i állapot, a tengeri határvonal kapcsán pedig a nemzetközi jog alapján kezdik meg a tárgyalásokat.

2. Szárazföldi határok

A fentiekből kifolyólag a szárazföldi határt illetően – néhány kisebb esettől eltekintve – nincs nagy nézetkülönbség a két ország között, mely azonban nem jelenti azt, hogy időközönként ne folyjanak ádáz harcok minden talpalatnyi megkérdőjelezhető területért. Az ún. „hot spots” – forró pontok meglepte abból fakad, hogy a korábbi jugoszláv adminisztratív határok a horvát és szlovén municípiumok határai voltak, melyeket a kataszteri nyilvántartások a helyi települések kiterjedése mentén húztak meg. Ezen összeírások meglehetősen régiek, még az OMM idején készültek, de alapvetően létrejöttük óta stabil kereteket biztosítottak a térbeli lehatárolásokhoz. Csupán kisebb ellentmondásokat és néhány átfedést tartalmaznak, de ezek mindaddig, amíg Jugoszlávia fennállt nem okoztak problémát. A JSZSZK felbomlása után létrejövő új államok azonban maguknak követelték a kérdéses területeket, s ezek összeütközésekhez vezettek a térségben.⁴ A vitatott területek hátterében alapvetően két sebes sodrású folyó a Mura és a Dragonja áll, melyek medrének természetes változása és szabályozása miatt a kataszteri nyilvántartás alapján mindkét ország rendelkezik területekkel a túlparton.

A horvát–szlovén szárazföldi határon három gócpont terheli a két ország kapcsolatát. Az egyik a medrét változtató Mura mentén, Szlovénia északkeleti részén a Hotizai határátkelőnél található. A vita valójában 1993 óta folyik, amikor is a szlovén fél kétségbe vonta a Mura folyó bal partja és Hotiza közötti horvát kataszteri összeírások helyességét, s azon álláspontra helyezkedett, hogy a határ a folyó középvonalán halad. A probléma akkor csúcsosodott ki, amikor 2006-ban a szlovén rendőrség leállította a horvát vasúttársaság építkezését, mert szerinte a terület, ahol a munkálatok folytak, valójában Szlovéniához tartozik.⁵

A másik vitatott terület a Žumberak-hegység legmagasabb pontját Sveta Gera hovatartozását illetően merült fel. A csúcs a horvát–szlovén határon található, ahova a jugoszláv időkben laktanyát építettek, mely a horvát kataszteri nyilvántartás szerint Horvátországban található, de a probléma gyökerét az adja, hogy szlovén katonaság tartózkodik benne. A kérdés érzékenyen érinti a horvátokat, ugyanis Sveta Gera mindössze 30 km-re található Zágrábtól.

A harmadik gócpont a Dragonja folyó torkolatánál, a Pirani-öböl bejáratánál található. Az itt elhelyezkedő települések Mlini, Škrile, Bužini és Škodelin hovatartozása körüli elmentét a szárazföldi határviták legforróbb esete, mely kiindulópontja lett és előrevetítette a későbbi tengeri vitát. A kérdéses négy község a folyó déli részén található, s a 2001-es horvát népszámlálási adatok szerint 53 lakossal és 17 háztartással bír.⁶ Népeességét a horvát nyilvántartások kezelik, Horvátországban szavazhatnak, a jugoszláv érában horvát személyi igazolvánnyal, jogosítvánnyal és útlevelemmel rendelkeztek. Tény és való azonban, hogy ezer szállal kötődtek Szlovéniához, mert oda jártak iskolába, dolgozni és vásárolni is, s szlovén identitással bírtak.⁷ A kérdés akkor került előtérbe, s azóta terheli a horvát–szlovén kapcsolatokat, amikor a szlovén parlament 1994. október 3-án a kérdéses falvakat a Piran municípiumhoz sorolta.⁸

3. A tengeri határvita jogi háttéréről

A határviták közül a legproblémásabb kérdés tehát a tengeri határ meghúzása, vagyis a Pirani-öböl hovatarozása, mert az korábban soha nem került kijelölésre, tekintettel arra, hogy 1918-ig az OMM részeként, majd Jugoszlávia tagköztársaságaként nem volt szükség tengeri határvonalra. Az egyetlen valós tengeri határt – mely Olaszország és Jugoszlávia között húzódott, s megfelezte a Trieszti-öblöt – az 1975-ben megkötött Osimo Megállapodás jelölte ki, melyet 1992-ben az immár független Szlovénia is elfogadott.⁹ A mostani határvita háttérében az áll, hogy Szlovénia mindössze 46 km hosszú tengerparttal rendelkezik, ahonnan azonban a földrajzi sajátosságok miatt, ha Horvátország az ENSZ tengerjogi egyezményében garantált maximális területre kiterjeszti felségvizeit, akkor Szlovéniából nem vezet közvetlen kapcsolat a nemzetközi vizekhez. Márpedig Horvátország az ENSZ tengerjogi konvenció 15. cikke alapján kívánja a kérdést rendezni, s a határt az öböl felezővonalánál kívánja meghúzni. Szlovénia számára azonban biztosítékot jelent a 17. cikkely, mely szerint „a szerződés tiszteletben tartása mellett minden part menti és más állam hajója számára biztosított a zavartalan áthaladás a nyílt vizekre”.¹⁰

A két fél nemcsak területi, hanem fogalmi vitában is áll egymással, hiszen Szlovénia „kijáratot” követel, Horvátország pedig „áthaladást” biztosítana. Ez nem lenne példa nélküli a nemzetközi gyakorlatban, hiszen a térségben is találunk rá példát, a bosnyák kijáratot jelentő Neum kikötőjét, de hasonló megoldás született Svédország és Finnország között, melyet alkalmazni lehetne Szlovénia és Horvátország esetében is.

A függetlenné váláskor a két állam között még nem jelentett problémát a tengeri határ meghúzása. A dilemma akkor került felszínre, amikor a szlovén parlament 1993. április 7-én elfogadta a Pirani-öbölről szóló memorandumot az egységes és oszthatatlan, Szlovénia fennhatósága alá tartozó Pirani-öbölről, s erre építve Ljubljana igényt tartott az epikontinentális talapzatra és gazdasági övezetre.¹¹ A szlovén követelés két állításon alapul. Az egyik szerint a Pirani-öböl már a függetlenné válás előtt Szlovénia fennhatósága alá tartozott és a Badinter Bizottság által is elfogadott *uti possidetis* alkalmazása a status quo fenntartását jelenti. A memorandumban megfogalmazott másik követelés az 1958-as genfi Tengerjogi Konferencia Parti tengerről szóló egyezménye alapján került kialakításra. Az Egyezmény 12. cikkelye a felezővonal meghúzása mellett lehetővé teszi az attól való eltérést történelmi indokok, vagy különleges körülmények megléte esetén.¹² Szlovénia, ezen utóbbira hivatkozik, s mint geopolitikailag kedvezőtlen helyzetben lévő ország közvetlen tengeri kijáratot kér a nemzetközi vizekre, s nem elégszik meg a horvátok által felajánlott tengeri folyosóval.

Szlovénia mindmáig alapvetően a memorandumban foglaltak mellett teszi le a voksát, s ezt többször hivatalosan és informálisan is megerősítette, többek között a szlovén Külügyminisztérium által 2006-ban kiadásra került Fehér könyv a Szlovén Köztársaság és a Horvát Köztársaság közötti határokról című dokumentumában, melyben minden részletre kitérően mutatja be és támasztja alá álláspontját.¹³

A memorandum nyomán kialakult rendkívül feszültté vált viszonyt némileg oldotta az 1997. április 28-án megkötött kishatárforgalmi és együttműködési kormányközi megállapodás. A szerződés szerint Horvátország lehetővé tette szlovén halászoknak, hogy a Porecs–Rovinj közötti Limi-öbölhöz húzódó kb. 750 km²-nyi területen halászhasznaljanak, cserében Szlovénia engedélyezte a horvát halászok által kifogott tengeri halak értékesítését az országban.¹⁴ Az ellentéteket jól tükrözi, hogy a horvát parlament a megállapodást rövid időn belül ratifikálta, ugyanakkor Szlovénia négy évig függőben tartotta a megerősítést és csak 2001. szeptember 5-én ratifikálta.¹⁵

A feszült viszony mindaddig függőben is maradt, amíg a Račan-Drnovšek¹⁶ nevéhez

kapcsolódó és a határügyi társelnökök által parafált kétoldalú megállapodásra 2001. július 21-én sor nem került. A „Megállapodás a közös államhatárról” címet viselő egyezményrel Horvátország „visszakapta” volna a korábban megnevezett négy isztriai települést és Sveta Gera-t, míg Szlovénia a Mursko sredisce-nél és a Gorski kotar hegyvonulatnál lévő Cabarnal kapott volna területet. A megállapodás először rendelkezett a közös tengeri határról, s ennek alapján (3–5 cikkely) Szlovénia 80%-os arányban részesedett volna a Pirani-öbölből, amivel biztosítottá vált volna számára a szabad kijárási jog a nemzetközi vizekre. Az egyezményt azonban a horvát parlament végül nem ratifikálta.¹⁷

A megegyezés irányába tett jelentős állomásnak tekinthető 2005. június 10-én a horvát Brioni szigeten tartott első közös kormányülés, majd a két külügyminiszter közös nyilatkozata az incidensek elkerüléséről. A Brioni Egyezményben kötelezettséget vállaltak arra is, hogy a határok végérvényes tisztázásáig az 1991. június 25-i¹⁸ állapotokat veszi figyelembe.¹⁹

1. térkép. A Pirani-öböl

Map 1. Piran Bay

Forrás: <http://mapsof.net/slovenia/static-maps/jpg/bay-of-piran-maritime-boundary-dispute>

2007. augusztus 26-án az akkori szlovén miniszterelnök, Janez Janša és horvát partnere Ivo Sanader elfogadta az ún. bledi-formulát, vagy bledi-folyamatot, mely olyan szakértői csoportok létrehozásáról rendelkezett, akik előkészítik a szükséges dokumentumokat, amelyek alapján a két fél a nemzeti parlamentek jóváhagyását követően a határvitát egy külső, harmadik fél bevonásával (nemzetközi bíróság, vagy választott bíraskodás, nemzetközi döntőbíró, esetleg egy közvetítő harmadik ország) kívánja rendezni. A bledi fórum a korábbi kétoldalú tárgyalások eredménytelensége láttán vetette fel a döntőbíráskodás lehetőségét. Közös bizottságok alakultak, amelyek feladata a nemzetközi jogi keretek meghatározása, illetve a vitatott határszakaszok beazonosítása volt. Megállapodtak abban, hogy a határookra vonatkozó dokumentumok az 1991. június 25-i alapokra építenek, a szárazföldi és tengeri határookra egyaránt vonatkoznak és alapelveként az igazságosság szolgál. Ljubljana úgy vélte, hogy a bíróság előtt nemcsak az elsősorban Horvátországnak kedvező nemzetközi jogi érveknek, hanem a jelenlegi helyzet kialakulásához vezető történelmi körülményeknek is megfelelő súllyal kell szerepelniük. Az ülések azonban nem hoztak áttörést, mert valójában bármely, harmadik fél bevonására irányuló kísérlethez is a két fél előzetes megállapodására lett volna szükség, s erre a két teljesen ellentétes megközelítés miatt nem volt mód.²⁰

4. A halászati vitáról

A határkérdéshez szorosan kapcsolódik egy másik igen kényes, a halászati joggal kapcsolatos probléma. 2003. október 3-án Zágráb egyoldalúan deklarálta védett ökológiai és halászati zónáját (ZERP = zaštićenog ekološko ribolovnog pojasa, Ecological and Fisheries Protection Zone)²¹ az Adrián.²² Tekintettel arra, hogy a halállomány erőteljesen megfogyatkozott, a horvát intézkedés lényege a tenger védelme volt, valamint a pusztító halászati módok korlátozása. A kijelölt terület nem Horvátország része, a horvátok csak a gazdasági jogokkal rendelkeznek az érintett térségben, de a ZERP lehatárolása mind Olaszországot, mind Szlovéniát érzékenyen érintette. Olaszország esetében a horvát fél korlátozó intézkedésének hátterében az állt, hogy a lényegesen nagyobb és technikailag modernebb felszereléssel rendelkező olasz flottával Horvátország nem tudta felvenni a versenyt, s az esélyegyenlőséget kívánta megteremteni. Szlovénia sokkal negatívabban érintett a kérdésben, hiszen a horvátok az egyoldalúan bevezetett ZERP-pel egyszerűen elvágták az országot a nyílt tengertől. Ebben az esetben, ha egy szlovén halászhajó szeretett volna kijutni nemzetközi vizekre, akkor kénytelen volt átkelni a horvát zónán, megkockáztatva a horvát parti őrség ellenőrzését, s amennyiben nem tudta bebizonyítani, hogy nem a ZERP zónában fogta a zsákmányát, akkor jelentős büntetést kellett fizetnie.

Mindezek után nem csodálkozunk, hogy mindkét szomszédja erőteljesen tiltakozott, melynek hatására a 2004-ben EU-tagságra várakozó Horvátország finomított intézkedésén, és pontosan nyolc hónappal az eredeti rendelkezés megjelenése után 2004. június 3-i határozatában²³ ígéretet tett arra, hogy a kérdésben kivételt tesz, és tartózkodni fog a védelmi övezetek egyoldalú kiterjesztésétől az EU-tagállamok irányába, mindaddig, míg Brüsszel meg nem köti a halászátról szóló megegyezését.

Miután két leginkább érintett szomszédja, Szlovénia (2005. október és 2006. január) és Olaszország (2006. február 8.) azonban kijelölte a maga ökológiai és halászati zónáját, 2006 decemberében a horvát sabor elhatározta a ZERP 2008. január 1-jén történő életbe léptetését. A parlamenti határozat alapján, mely a fogyasztó halállományra hivatkozott, életbe lépett Horvátország saját, 23 500 km²-nyi területet érintő ökológiai és halászati zónája. Ez lényegében a határvitát is megoldotta, hiszen a szlovén hajók csak úgy juthattak ki a nyílt tengerre, ha belépnek a ZERP területére. Az egyoldalú lépést uniós ügyként kezelve, válaszul a Közösség és annak nevében a soros elnökséget ellátó Szlovénia erőteljes nyomást gyakorolt Horvátországra, melynek során burkoltan többször is kinyilvánította, ha nem vonja vissza intézkedését, akkor blokkolni fogja az újabb fejezetek megnyitását a következő tárgyalási fordulón. Patthelyzet alakult ki, melyben a fordulópontot Ollie Rehn bővítési biztos 2008. március 6-i horvátországi látogatása jelentette, melynek során hangot adott annak, hogy a ZERP csatlakozás akadályává válhat.²⁴ Így a horvát parlament 2008. március 13-án, immár harmadik alkalommal újabb kiegészítést csatolt az eredeti dokumentumhoz, mely szerint Horvátország ideiglenesen elállt a zóna uniós tagokra történő kiterjesztésétől, s ezzel a négy évig tartó huzavona is a végére ért.²⁵

5. A határvita és a horvát uniós csatlakozás összefüggései

Tekintettel arra, hogy érdemi döntés a határvitát illetően nem történt, Szlovénia 2008. decemberében jelentős lépésre szánta el magát. A szlovén politika változásában kiindulópontot jelentett, hogy 2008. novemberében Borut Pahor vezetésével új kormány került az ország élére. Az új miniszterelnök kísérletet tett a 2001-es megállapodás alapján tárgyalni, s igénybe vette a Vatikán közvetítő szerepét is, de ezen lépések Sanader horvát miniszterelnök ellenállása miatt kudarcot vallottak, s a helyzet újból kiéleződött.

2008 decemberében Szlovénia úgy vélte, a megkezdett horvát csatlakozási tárgyalások, illetve saját elnökségi pozíciójának felhasználásával próbálja meg az eseményeket kilendíteni a holtpontonról. Ljubljana szerint a 2008. december 19-i szlovén vétőt²⁶ kellőképpen megindokolta, ugyanis Horvátország úgy nyújtotta be az öt fejezet megnyitását és hat lezárását szolgáló hivatott dokumentumokat, hogy azok egyes elemei, illetve a mellékletek néhány térképe a horvát érdekeknek megfelelő tengeri határvonalat tartalmazzák. A szlovénok álláspontja szerint, ha a dokumentumok a benyújtott formájukban kerülnek jóváhagyásra, az azt jelentené, hogy a tengeri határvonal mindaddig nyitott ügye, a lezárt fejezetekben foglalt dokumentumokra való hivatkozással, gyakorlatilag a szlovén érdekek és pozíciók figyelmen kívül hagyásával kerülne eldöntésre. Márpedig Ljubljana álláspontja szerint mindaddig, amíg a kérdést tárgyalásos úton nem rendezik, az 1991. június 25-i területi status quo kell hatályosnak tekinteni.²⁷

A megszokott szlovén kompromisszumkészség helyett ezért 2008 végétől a keményebb szlovén fellépés határozta meg a határvita további alakulását. Joggal feltételezhetjük, hogy Ljubljana EU-tagságát felhasználva próbált döntésre jutni, s véleményem szerint Szlovénia úgy vélte éppen a csatlakozási tárgyalások jelenthetik számára az utolsó eszközt, hogy hatással lehessen a horvát álláspontra. Ennek megfelelően Szlovénia világossá tette, hogy előrelépés csak a prejudikáló kitételek visszavonása esetén lehetséges. Horvát részről viszont kifogásolták, hogy mivel Szlovénia is úgy válhatott az Unió tagjává, hogy – miként látszik – nem kényszerült valamennyi vitás határkérdése rendezésére, most nem kívánja megadni ugyanezt az esélyt szomszédjának is.

Olli Rehn bővítési biztos több tárgyalási forduló után 2009. április 22-én új javaslattal állt elő, melyet a horvát parlament május 8-án egyetlen szavazat kivételével egyhangúlag elfogadott. A horvát politikusok egyúttal a szlovénok értésre adták, hogy a szövegen nem lehet változtatni, a szlovénok vagy elfogadják, vagy elutasítják, harmadik lehetőség nincsen. A szlovén parlament május 12-én meghozott döntése felhatalmazta a kormányt, hogy fűzzön kiegészítéseket Rehn javaslatához, melyek legfőbb eleme, hogy a probléma egészét az „ex aequo et bono”, vagyis a méltányosság elve alapján kell rendezni, a szárazföldi és a tengeri határ kérdését együtt kell kezelni. A horvátok elzárkóztak a szlovén kiegészítések elfogadásától, ezért Olli Rehn 2009. június 15-én újabb javaslatot tett le az asztalra, mely a négy szlovén kiegészítés közül hármat beépített a dokumentumba. A javaslat így szlovén félről kedvező fogadatra talált, ugyanakkor most a horvát fél makacsolta meg magát és június 18-án elutasította azt.²⁸

Tekintettel arra, hogy az Európai Unió sikertelenül próbált meg közvetíteni a két fél között, egyetlen csatlakozási fordulóra sem került sor a cseh elnökség idején.²⁹ Véleményem szerint azonban Szlovénia merev elzárkózása kontraproduktívvá tette érdekei képviselését, mert egyedüli akadályozó tényező jelent meg az EU további bővítési politikájában, s ez Horvátország malmára hajtotta a vizet, s nem erősítette a horvátok kompromisszumkészségét.

Végül az uniós nyomás, a svéd elnökség jelentős szerepvállalása, valamint a horvát belpolitikákban bekövetkező változások – Ivo Sanader 2009. július 1-jei távozása és Jadranka Kosor hatalomra kerülése – együttesen segítettek túljutni a helyzeten. Utóbbi 2009. július 31-én már találkozott is Borut Pahorral, szlovén kollegájával, és megállapodásuk azt tükrözi, hogy megfogadták Carl Bildt svéd külügyminiszter tanácsát, aki kifejtette, hogy Olli Rehn közvetítő missziójának kudarca után ő nem fog új javaslatokkal előállni, mert úgy gondolja, hogy ez egy bilaterális vita, amit kizárólag a két fél hivatott megoldani.^{30, 31}

2009. szeptember 11-én Ljubljánában a horvát és a szlovén miniszterelnök, Borut Pahor és Jadranka Kosor megegyeztek arról, hogy Horvátország folytathatja jogharmonizációs tárgyalásait Brüsszellel, vagyis Szlovénia feloldja a horvát csatlakozási tárgyalások blokádját. Cserébe Horvátország a határkérdést prejudikáló minden dokumentumot visszavon, s garantálja hogy bármilyen 1991. június 25-e után keletkezett horvát dokumentum vagy

cselekmény jogilag érvénytelen és nincs relevanciája a horvát–szlovén határvonal meghatározása kérdésében. A két kormányfő előzetes megállapodása lehetővé tette, hogy a mintegy tíz hónapon keresztül szünetelő csatlakozási tárgyalások tovább folytatódjanak. Az áttörés jelentőségét az adja, hogy a folyamatot 2008 óta gátló blokádnak feloldásával 11 fejezet előrehaladása előtt nyílt meg az út. Így a 2009. október 2-án megrendezésre került Kormányközi Konferencián (IGC) 6 fejezet megnyitására és 5 fejezet lezárására került sor, s ezzel összességében 28 fejezet megnyitása és 12 fejezet lezárása történt meg.

Jadranka Kosor horvát és Borut Pahor szlovén miniszterelnök 2010. november 4-én Stockholmban aláírta a horvát–szlovén Arbitrázs Megállapodást, megteremtve a lehetőséget a nemzetközi arbitrázs-bírószám felállítására, amely meghatározza a két ország közötti tengeri és szárazföldi határvonalat, valamint Szlovénia kapcsolatát a nyílt tengeri vizekkel és az általa használandó releváns tengeri területeket. A határkijelölést végző arbitrázs a nemzetközi jogot tekinti kiindulópontnak, míg Szlovénia nyílt tengeri vizekkel való kapcsolatát tartalmazó bekezdés tekintetében ugyancsak a nemzetközi jog, az igazságosság és a jószomszédi kapcsolatok elve lesz mérvadó a tisztességes és igazságos megoldás elérése érdekében.³²

Az arbitrázs-bírószámnak öt tagja lesz. Horvátország és Szlovénia egy-egy tagot jelöl, míg az elnök és másik két bíró személyét (akik a nemzetközi jog szakértői) a két ország kölcsönös megállapodással nevezi ki, azon névjegyzékből, amelyet az Európai Bizottság elnöke és a bővítési biztos állít össze. Abban az esetben, ha a két országnak nem sikerül megállapodnia, az elnök és a másik két bíró személyét a (hágai) Nemzetközi Bíróság elnöke fogja kijelölni az említett névjegyzékből. Az eljárási határidők Horvátország EU-csatlakozási szerződésének aláírását követően veszik kezdetüket, ami azt jelenti, hogy az arbitrázs határozatát akkor hozzák nyilvánosságra, amikor Horvátország már az EU teljes jogú tagjává válik. Az Arbitrázs Megállapodást mindkét ország nemzeti parlamentjének ratifikálni kell, amelyek előre kötelezettséget vállaltak arra, hogy bármilyen tartalmú is legyen az arbitrázs-bírószám határozata, azt magukra nézve el fogják ismerni.

A horvát parlament már november 20-án napirendre tűzte és megszavazta az Arbitrázs Megállapodást,³³ ugyanakkor a szlovén parlament csak 2010. április 19-én ratifikálta majd április 26-án az ellenzék (a jobboldali Szlovén Demokratikus Párt = SDS) nyomására úgy döntött, hogy a végső döntést a szlovén népre bízták és 2010. május 3-án népszavazást írtak ki a kérdésben. A 2010. június 6-án, vasárnap megtartott szlovén referendumon a szlovének 51,5 %-a jóváhagyta a megállapodást, így Zágráb még egy lépéssel közelebb került az uniós csatlakozáshoz.³⁴

6. Összegzés

A határvita miatt kialakult rendezetlen helyzet állandó feszültségek forrása, s a probléma megoldását erőteljesen akadályozza az a tény, hogy két megkésett nemzetépítő államról van szó, így a vita mindkét országban erőteljesen nacionalista beágyazottságúvá vált, s mindkét kormányzat mögött teljesen felsorakozik nemcsak a politikai elit, de az egész társadalom is.

A mikrogeostratégiai tényezők mellett az ellentétek okai között kell számon tartanunk, hogy kié lesz a mikrorégióban betöltendő gazdasági vezető szerep. Zágrábot ugyanis gyors gazdasági fellendülése – különösen akkor, ha Szlovénia nem jut nemzetközi vizekhez – Ljubljana vetélytársává teszi a térségben. A nyugat-balkáni pozíciói megőrzésére törekvő Ljubljának egyre komolyabb riválisa a regionális vezető szerepre pályázó Zágráb.

Minden valószínűség szerint a jószomszédi kapcsolatok jelentőségét, a vita tárgyalásos rendezésében való érdekeltiségét mindkét fél továbbra is hangsúlyozni fogja, s a szakítást megakadályozza, hogy a hagyományosan sokoldalú kapcsolatrendszer ápolásához és továbbfejlesztéséhez mind Ljubljának, mind pedig Zágrábnak vitális érdekei fűződnek.

JEGYZETEK

1. Az uti possidetis, a nemzetközi jogban használt elv, melyet a határok megállapításában alkalmaznak. A határ meghúzása a korábbi adminisztratív határok változatlanul hagyása mellett történik. Az uti possidetis elvet először a 20. század elején az amerikai spanyol gyarmatok függetlenedésekor használták először. Malcolm N. Shaw (2001): Nemzetközi jog. Budapest, Osiris Kiadó. 600–601.
2. Extraordinary Meeting of the Foreign Ministers (Brussels, 27 August 1991), Declaration on Yugoslavia.
3. Opinion No. 3. of the Arbitration Commission of the Peace Conference on Yugoslavia, 11. January 1992, 31 ILM 1499. „In the case of secession or dissolution of States, pre-existing administrative boundaries must be maintained to become the borders of the new States and cannot be altered by the threat or use of force, be it on the part of the seceding entity or of the State from which it breaks off.”
4. Matej Avbejl–Jernej Letnar Černič (2007): The Conundrum of the Piran Bay: Slovenia v. Croatia – the Case of Maritime Delimitation. The University of Pennsylvania Journal of International Law & Policy – Issues. Vol. 5. No. 2. 2007. 1–19. http://works.bepress.com/jernej_letnar_cernic/1.
5. Turkalj Kristian: Razgraničenje teritorijalnog mora između Hrvatske i Slovenije u sjevernom Jadranu (Piranski zaljev) http://www.pravnadatoteka.hr/pdf/aktualno/hrv/20021015/Turkalj_Razgranicenje_teritorijalnog_mora.pdf.
6. Cenzus (2001): <http://www.dzs.hr/Eng/Census/census2001.htm>.
7. Pipan, Primož (2008) Border Dispute Between Croatia and Slovenia along the Lower Reaches of the Dragonja River. *Acta geographica Slovenica*, 48. évf. 2. sz., 331–356.
8. Zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij. Uradni list Republike Slovenije 60. 1994. X. 3. <http://www.mtaki.hu/docs/cd2/Szlovenia/SLOVV009.htm>.
9. Act Notifying the Succession to the Agreements Between the Former Yugoslavia and the Italian Republic, Official Gazette MP11-60/1992 (RS 40/1992).
10. United Nations Convention on the Law of the Sea http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm.
11. Memorandum o Piranskem zalivu http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/2_Memorandum_o_Piranskem_zalivu.pdf.
12. „The provisions of this paragraph shall not apply, however, where it is necessary by reason of historic title or other special circumstances to delimit the territorial seas of the two States in a way which is at variance with this provision.” United nations (1958) Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone. 12. Article. http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_1_1958_territorial_sea.pdf.
13. White Paper on the Border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia http://www.esiweb.org/pdf/slovenia_SLO-white%20book-2006.pdf.
14. Republic of Croatia: Ministry of Foreign Affairs and European Integration: Collection of International Treaties and international acts signed between the Republic of Croatia and Slovenia. <http://si.mfa.hr/?mh=271&mv=1522>.
15. Pipan, Primož (2007): Cross-border Cooperation between Slovenia and Croatia in Istria after 1991. *Acta geographica Slovenica*, 47. évf. 2. sz., 223–243.
16. A megállapodás Ivica Račan horvát és Janez Drnovšek szlovén miniszterelnökökről kapta a nevét.
17. Treaty between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia on the Common State Border http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/4.b_Drnovsek-Racan_EN.pdf.
18. Mindkét állam ezen a napon nyilvánította ki függetlenségét.
19. Republic of Croatia: Ministry of Foreign Affairs and European Integration: Collection of International Treaties. List of international treaties and international acts signed between the Republic of Croatia and Slovenia. http://www.mvpei.hr/CustomPages/Static/HRV//templates/_frt_bilateralni_odnosi_po_drzavama_en.asp?id=60.
20. European Stability Initiative: Non Paper Chronology of Slovenia-Croatia Border Issue.

- http://www.esiweb.org/pdf/slovenia_Non%20paper%20-%20Slo%20-%20Cro%20-%20%20border%20chronology%20-%202022.2.2009.pdf.
21. UN Law of the Sea Bulletin, No. 53, 2004, 68–69. Decision on the Extension of the Jurisdiction of the Republic of Croatia in the Adriatic Sea 3 October 2003. http://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/HRV_2003_Decision.pdf.
 22. Az eset nem példanélküli, mert néhány EU-tagállam is kijelölte a maga védelmi zónáját a Földközi-tengeren: Spanyolország 1997-ben, Franciaország 2003-ban.
 23. UN Law of the Sea Bulletin, No 55. 2004. 31. Decision on Amending the Decision on the Extension of the Jurisdiction of the Republic of Croatia in the Adriatic Sea 3 October 2003.
 24. Rješenje ZERP-a ključno za nastavak pregovora s EU-om, Vjesnik, 7 March, 2008, p. 3.
 25. Vidas Davor (2008) The UN Convention of the Law of the Sea, the European Union and the Rule of Law. What is going on in Adriatic Sea? FNI report 12/2008. <http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R1208.pdf>.
 26. EUobserver: Slovenia to block Croatia EU accession talks. <http://euobserver.com/9/27314>.
 27. European Stability Initiative im.
 28. Overview of Slovenian-Croatian Border Agreements (feature) im.
 29. EurActiv: Croatia, Slovenia dash hopes for quick end to dispute. <http://www.euractiv.com/en/enlargement/croatia-slovenia-dash-hopes-quick-dispute/article-183352>.
 30. Nacional: Americans bring down Slovene blockade. <http://www.nacional.hr/en/clanak/50385/americans-bring-down-slovene-blockade>.
 31. Enlargement Newsletter: Resolution in sight for Croatian-Slovenian border dispute? http://ec.europa.eu/enlargement/press_corner/newsletter/090902_en.htm.
 32. Arbitration Agreement. http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/10.a_Arbitrazni_sporazum_-_podpisan_EN.pdf.
 33. Government of the Republic Croatia: Croatian Parliament ratifies arbitration agreement. http://www.vlada.hr/en/naslovnica/novosti_i_najave/2009/studeni/hrvatski_sabor_ratificirao_arbitrazni_sporazum_sa_slovenijom
 34. Buxinfo: A szlovének megszavazták a határvita rendezését. 2010. június 7.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Act Notifying the Succession to the Agreements Between the Former Yugoslavia and the Italian Republic, Official Gazette MP11-60/1992 (RS 40/1992).
- Arbitration Agreement http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/10.a_Arbitrazni_sporazum_-_podpisan_EN.pdf.
- Bruxinfo (2009) Szlovénia csak feltételekkel fogadja el a Rehn-javaslatot. 2009. május 21.
- Buxinfo: A szlovének megszavazták a határvita rendezését. 2010. június 7.
- Census 2001 <http://www.dzs.hr/Eng/Census/census2001.htm>.
- Enlargement Newsletter: Resolution in sight for Croatian-Slovenian border dispute? http://ec.europa.eu/enlargement/press_corner/newsletter/090902_en.htm.
- EUobserver: Slovenia to block Croatia EU accession talks. <http://euobserver.com/9/27314>.
- EurActiv: Croatia, Slovenia dash hopes for quick end to dispute. <http://www.euractiv.com/en/enlargement/croatia-slovenia-dash-hopes-quick-dispute/article-183352>.
- European Stability Initiative: Non Paper Chronology of Slovenia-Croatia Border Issue. http://www.esiweb.org/pdf/slovenia_Non%20paper%20-%20Slo%20-%20Cro%20-%20%20border%20chronology%20-%202022.2.2009.pdf.
- Government of the Republic Croatia: Croatian Parliament ratifies arbitration agreement. http://www.vlada.hr/en/naslovnica/novosti_i_najave/2009/studeni/hrvatski_sabor_ratificirao_arbitrazni_sporazum_sa_slovenijom.
- Kladnik Drago–Orožen Milan Adamič–Pipan Primož: A Mediterranean Example of Problematic Treatment of Geographical Names: Piranski zaliv (Bay of Piran) or Savudrijska vala (Bay of Savudrija)?

- Malcolm N. Shaw (2001): Nemzetközi jog. Budapest, Osiris Kiadó.
- Matej Avbejl–Jernej Letnar Čerňič (2007): The Conundrum of the Piran Bay: Slovenia v. Croatia – the Case of Maritime Delimitation. *The University of Pennsylvania Journal of International Law & Policy – Issues*. Vol. 5. No. 2. 2007. 1–19. http://works.bepress.com/jernej_letnar_cernic/1;
- Memorandum o Piranskem zalivu. http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/2._Memorandum_o_Piranskem_zalivu.pdf.
- Nacional: Americans bring down Slovene blockade. <http://www.nacional.hr/en/clanak/50385/americans-bring-down-slovene-blockade>.
- Opinion No. 3. of the Arbitration Commission of the Peace Conference on Yugoslavia, 11. January 1992, 31 ILM 1499.
- Overview of Slovenian-Croatian Border Agreements (feature) <http://www.sta.si/en/vest.php?s=a&id=1513087&pr=1>.
- Pipan, Primož (2008) Border Dispute Between Croatia and Slovenia along the Lower Reaches of the Dragonja River. *Acta geographica Slovenica*, 48. évf. 2. sz., 331–356.
- Pipan, Primož (2007) Cross-border Cooperation between Slovenia and Croatia in Istria after 1991. *Acta geographica Slovenica*, 47. évf. 2. sz., 223–243.
- Radan Peter (2000): Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission. *Melburne University law Review*. 2000. April, 50–76.
- Republic of Croatia: Ministry of Foreign Affairs and European Integration: Collection of International Treaties. List of international treaties and international acts signed between the Republic of Croatia and Slovenia. http://www.mvpei.hr/CustomPages/Static/HRV//templates/_ft_bilateralni_odnosi_po_drzavama_en.asp?id=60.
- Rješenje ZERP-a ključno za nastavak pregovora s EU-om, *Vjesnik*, 7 March, 2008, p. 3.
- SETimes: Croatia, Slovenia pledge to solve open issues. 2007. 08. 27. http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2007/08/27/feature-01.
- Treaty between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia on the Common State Border http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2010/Arbitrazni_sporazum/4.b_Drnovsek-Racan_EN.pdf.
- Turkalj Kristian: Razgraničenje teritorijalnog mora između Hrvatske i Slovenije u sjevernom Jadranu (Piranski zaljev). http://www.pravnadatoteka.hr/pdf/aktualno/hrv/20021015/Turkalj_Razgranicenje_teritorijalnog_mora.pdf.
- United Nations (2004): *Law of the Sea Bulletin*, No. 53, 2004, 68–69. Decision on the Extension of the Jurisdiction of the Republic of Croatia in the Adriatic Sea 3 October 2003. http://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/HRV_2003_Decision.pdf.
- United Nations Convention on the Law of the Sea. http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm.
- United Nations (2004) *Law of the Sea Bulletin*, No 55. 2004. 31. Decision on Amending the Decision on the Extension of the Jurisdiction of the Republic of Croatia in the Adriatic Sea 3 October 2003.
- United Nations (1958) Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone. 12. Article. http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_1_1958_territorial_sea.pdf.
- Vidas Davor (2008) The UN Convention of the Law of the Sea, the European Union and the Rule of Law. What is going on in Adriatic Sea? FNI report 12/2008. <http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R1208.pdf>.
- White Paper on the Border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia http://www.esiweb.org/pdf/slovenia_SLO-white%20book-2006.pdf.
- Zakon o ustanovitvi občin ter o določitvi njihovih območij. Uradni list Republike Slovenije 60. 1994. X. 3. <http://www.mtaki.hu/docs/cd2/Szlovenia/SLOVV009.htm>.

DR. VERES LAJOS PhD*

EURÓPAI MAKROREGIONÁLIS STRATÉGIÁK KÖZLEKEDÉSLOGISZTIKAI CÉLKITŰZÉSEI

THE TRANSPORT-LOGISTIC GOALS OF THE EUROPEAN MACRO-REGIONAL STRATEGICS

ABSTRACT

The initiative of the European macro-regional strategies is a new dimension of the European regional cooperations, aiming to strengthen the European regional cohesion. The principle of the macro-regional control is to take down the responsibility to the lowest possible level in order to reach better coordination and more efficient and more aligned measures. One of the thematic pillars of the macro-regional strategies is the increase of the accessibility and the attractiveness, which highlights the importance of the transport and the logistics. The experiences of the preparation of the Baltic Sea strategy and the European Danube regional strategy indicate that important new transport corridors appeared in the macro-regions and new regional cooperations emerge.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az Európai Makroregionális Stratégiák kezdeményezése az európai területi együttműködések új dimenziója, melynek célja az európai területi kohézió erősítése. A makroregionális irányítás alapelve, hogy minél alacsonyabb szintre kerüljön a felelősség a jobb koordinációért, a hatékonyabb és összehangoltabb intézkedésekért. A makroregionális stratégiák egyik tematikus pillérét a hozzáférhetőség és vonzerő növelése képezi, ami előre vetíti a közlekedés és logisztika szerepének felértékelődését. A Balti-tengeri Stratégia és az Európai Duna Regionális Stratégia készítésének eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a makrorégiókban fontos új közlekedési tengelyek jelentek meg és új térségi együttműködések körvonalazódnak.

1. Az európai nagytérségi stratégiák előnyei

Az INTERREG II/C. közösségi kezdeményezés részvételével és három EU tagállam hozzájárulásával 1990 májusában került elfogadásra a VISION PLANET dokumentum, amely az első átfogó törekvés volt a Közép-európai, a Duna-menti és az Adriai térség integrált területfejlesztési stratégiáinak kidolgozására. A tanulmány röviddel az Európai Unió területfejlesztésért felelős miniszterei által a Potsdami értekezleten elfogadott európai területfejlesztési perspektíva – ESDP – után jelent meg. Bár az ESDP az Európai Unió területére korlátozódott a politikák számára ajánlott lehetőségek alkalmazhatók voltak a jövőbeni tagállamok számára is. Ehhez adott ösztönzést a VISION PLANET dokumentum. A projekt célja az volt, hogy közös stratégiákat, irányelveket és intézkedéseket fogalmazzon meg a térség területfejlesztése számára. Az első fő politikai javaslatok című rész a területi ter-

* Főiskolai tanár, Dunaújvárosi Főiskola, logisztikai projektvezető.

vezési együttműködés legfontosabb célkitűzéseit és politikai lehetőségeit, illetve az intézkedésekhez tartozó javaslatokat foglalta össze.

A területi tervezés és regionális politika fő célkitűzései közösek a többi európai országgal és térséggel. A területfejlesztési politikának hozzá kell járulnia a régiók versenyképességéhez, hatékonyságához és növekedéséhez; segíteni kell az országok közötti és az országokon belüli gazdasági társadalmi kohéziót; biztosítani kell a természeti és kulturális örökség megőrzését, a környezet védelmét és a fenntartható fejlődést. E célkitűzéseket azonban sajátos feltételek között kell megvalósítani. A térség országainak politikai, társadalmi és gazdasági átalakulása során az egyes célkitűzések között húzódó hosszú szárazföldi határok továbbá az egymástól való hosszú ideig tartó politikai és gazdasági elszigeteltség, ami csak egy további célkitűzéssel, a területi integráció érvényesülésével oldható fel.

A területfejlesztési politikák egyik sarokköve, hogy tekintettel a meglévő szerkezetek determináló hatására, az országok többségében tapasztalható csökkenő népességszámról és a gazdasági erőforrások korlátozott elérhetőségére a fejlesztést nagymértékben a jelenlegi térszerkezetekre kell alapozni. A regionális és település struktúrában radikális változások nem várhatók, azok inkább a régiók és települések belső szerkezetében mehetnek végbe a jövőben.

A térszerkezet fejlesztésének legfontosabb feladatai: a VISION PLANET:

- új vidék–város kapcsolat kialakítása az integrált fejlődés, a strukturális átalakulás, illetve a városokban és vonzáskörzetükben a szolgáltatás-kínálat javításának biztosításával;
- átfogó regionális politika keretében a felmerülő regionális egyenlőtlenségek kezelése oly módon, hogy az erőforrásokat a fejlődésben elmaradott, vagy komoly strukturális válsággal küzdő térségekre fókuszáljunk, de a dinamikus, vezető régiók fejlődésének veszélyeztetése nélkül, hiszen ezek a VISION térség országai számára létfontosságúak, a nemzeti versenyképesség és növekedés hordozói;
- a periférikus helyzetből származó akadályok és hátrányok mérséklése újabb határátkelőhelyek megnyitásával, a határon átnyúló együttműködések élénkítésével és a közlekedési hálózat megfelelő fejlesztésével;
- a monokultúrás agrártérségek és a egyoldalú, „egyvállalatú városok” gazdasági és foglalkoztatási szerkezetének diverzifikálása a kis- és középvállalkozások támogatásával, az endogén erőforrások kiaknázásával és a gazdaságpolitika különböző intézkedéseinek kombinálásával;
- a tudás és az információ jobb elérhetőségének biztosítása minden térségben az oktatási, kulturális és kutató intézetek megfelelő telepítésével és kialakításával, ezen intézmények hálózatba szervezésével, és a legújabb információs technológiák felhasználásával;
- a települések és a tengerpart menti térségek közötti szervezett kapcsolat létrehozása, a tengerparti területi menedzsment működésének fókuszába helyezve az együttműködést és a harmonizált akciókat.

2. Az európai gazdasági és társadalmi kohézió

A területi kohézió célja valamennyi terület harmonikus fejlődésének biztosítása, valamint annak lehetővé tétele, hogy az ott élő polgárok e területek adottságait a legoptimálisabban kihasználhassák. Ez azt jelenti, hogy a sokféleséget olyan előnnyé alakítják, amely hozzájárul az egész EU fenntartható fejlődéséhez.

Az EU Tanács 2006-ban fogadott el a kohézióra vonatkozó közösségi stratégiai irány-

mutatásokat: „A területi kohézió előmozdításának az arra irányuló erőfeszítés részét kell alkotnia, hogy Európa teljes területének lehetősége nyíljon hozzájárulni a növekedésre és a foglalkoztatásra irányuló menetrendhez.”

Zöld Könyv a területi kohézióról 2008-ban azzal a céllal indított vitát, hogy elmélyítse a fogalom megértését, valamint a politikára és az együttműködésre gyakorolt hatását.

A területi kohézióra való törekvés az alábbiakat foglalja magába:

- Politikai koordináció nagy területeken (Pl.: Balti-tengeri régió).
- Az EU keleti külső határain a feltételek javítása.
- A világ viszonylatban versenyképes és fenntartható városok támogatása.
- A társadalmi kirekesztés kezelése.
- A távol eső régiókban az oktatáshoz, egészségügyi ellátáshoz, és az energia ellátáshoz való hozzáférés javítása.
- A különleges földrajzi adottságokkal rendelkező régiókban fennálló nehézségek leküzdése.

Az EU hosszú távú és fenntartható fejlődésének kulcsfontosságú tényezői:

- A területi előnyök optimális kihasználása a versenyképesség és jólét érdekében.
- Különböző területi egységek közötti kapcsolatok kiépítése, a közös előnyök összehangolt és fenntartható kihasználása.
- Az áruk, a szolgáltatások, és a tőke szabad áramlása mellett a területek közötti kooperáció.
- A technológia az ötletek a tudás áramlása, az innováció akadályainak leépítése.
- A gazdasági hatékonyság, az ökológiai egyensúly és a társadalmi egyensúly összekapcsolása a politikák tervezésekor.

3. Makroregionális fejlesztési szemlélet

Európában nagyobb területi kohézióra van szükség, amely – a különböző, egymással földrajzilag összefüggő, de eltérő adottságú területek összekapcsolásával, a választóvonalak lebontásával és a különbségek mérséklésével – a gazdasági hatékonyság, a társadalmi összetartozás és az ökológiai egyensúly célkitűzéseit, egységes szemlélettel közelíti meg, a fenntartható fejlődést állítva a középpontba.

A makroregionális stratégia azt a területi szintet célozza meg a kohéziós politikában, amely államközi együttműködéseket is feltételez.

A makrorégió fogalma nincs pontosan definiálva; területorientált, nem adminisztratív egység, ezért a határait nem lehet mereven kijelölni.

A megközelítés előnye, hogy a több államot magában foglaló makrorégiókra kidolgozandó egységes stratégiákban az egyes résztvevők nemzeti fejlesztési stratégiáinak céljai is megjelennek.

A makroregionális stratégia célja továbbá a megerősített regionális összefogás mellett az unió más releváns politikáinak – agrár-, közlekedési, környezetvédelmi, halászati, energia-, tengerpolitika stb. – egységes elvek szerinti alkalmazása, célkitűzéseik szem előtt tartása az adott térségek fejlesztése során.

3.1. A Balti-tengeri stratégia tehát a regionális integráció új generációját képviseli a térségben, amely – a meglévő együttműködési struktúrákra, fejlesztési kezdeményezésekre és stratégiákra támaszkodva – a szomszédságból, a gazdasági interakcióból, közös piacból, természeti erőforrásokból és szakembertartalékból adódó előnyök hatékony kiaknázását akadályozó tényezők megszüntetésére, több ország közös érdekeinek azonosítására és érvényesítésére irányul.

A kísérleti modellként szolgáló balti-tengeri stratégia kidolgozásakor a három „NEM” elvét alkalmazták: nem lesznek új finanszírozási alapok, nem lesznek új intézmények, nem lesznek új jogszabályok. Ez kikényszeríti a jobb koordinációt, a meglévő keretek hatékonyabb kiaknázását és a szabályok koherens alkalmazását.

3.2. A prioritások megjelölése indikatív, az akciók folyamatosak, időről időre megújulnak.

A makroregionális stratégia megvalósítását felvázoló cselekvési terv végrehajtását az adott régióon belül kell irányítani és felügyelni. Az irányítás alapelve, hogy minél alacsonyabb szintre kerüljön a felelősség.

A megvalósításhoz szükség van nemzeti kapcsolattartókra (rendszerint az érintett állam EU-koordinációval megbízott hivatalában), a prioritási területekhez rendelt koordinátorokra (hatóságok vagy kormányközi testületek) és vezető partnerekre (a végrehajtásban részt vevő ügynökség vagy intézmény) a zászlóshajó-projektekhez.

A stratégiának olyan javaslatokat kell tartalmaznia, amelyek elősegítik a különböző politikák összehangolását, javítják a közösségi jogszabályok végrehajtásának eredményességét, pontosan meghatározzák a finanszírozási forrást, továbbá erősítik a régió és az unió helyzetét, valamint a harmadik országokhoz fűződő viszonyukat. Minden fejlesztési akciónak növelnie kell az intézményeket, szervezeteket összekötő hálózat sűrűségét.

3.3. A makrorégió határait úgy kell megállapítani, hogy a stratégia céljai a leghatékonyabb módon teljesüljenek.

A regionalizációt, a regionális identitás kialakulását segíti, ha a szereplők közös értékrendet vallanak magukénak, hasonlók döntéshozatali mechanizmusaik, gazdasági fejlettségi szintjük nem áll túlságosan távol egymásétól. A balti-tengeri térség államai többségükben kicsik vagy közepes méretűek, ezért hajlamosabbak az összefogásra és a koalícióképzésre, amit az is segít, hogy sok közös vonással – kulturális gyökerek, EU-tagság – rendelkeznek. Jelentős – pl. méretbeli, gazdasági fejlettségbeli – különbségek is vannak azonban közöttük, Oroszország pedig sok tekintetben önálló kategóriát képez. A régió egységesülésének általános normarendszerét elsősorban a skandináv országok diktálják, amely szerepüket versenyképes és sikeres gazdaságuk húzóereje mellett kooperációs gyakorlatuk is erősíti.

Az északi modell kiterjeszthetősége azonban véges; elsősorban a balti államokra érvényes, Lengyelországra már csak részben, Németországot pedig kevésbé érinti. A közösen felismert és együttes cselekvéssel orvosolható problémák megoldásának igénye azonban tovább erősítheti egy-egy régió összefogását és belső kohézióját, miként ezt a balti-tengeri térség példája is mutatja.

3.4. A makroregionális szerveződések mozgatórugói:

- a földrajzi és a történelmi helyzetből következő adottságok közös hasznosítása (Balti-tengeri Együttműködés),
- a közös problémák – elzártság, elmaradottság, közel azonos ágazati szerkezet, s annak válsága – együttes megoldásának igénye (Kárpátok Régió Együttműködés),
- a figyelem felkeltése, vagy éppen az erőforrások kölcsönös hasznosításából eredő előnyök érvényesítése (Fekete-tengeri Együttműködés),
- bizonyos térségek bevonása a korábban sikeresen működött együttműködésekbe, hogy ezáltal a gazdasági kapcsolatoknak újabb lehetőségeket kínáljanak, vagy egyáltalán egy másik rendszer működését megismertessék (Alpok-Adria Munkaközösség),
- egy közös természeti forrás hasznosításából következő együttes gondok megoldása, vagy éppen a lehetőségek élénkítése (Duna-menti Régiók Munkaközössége).

4. A Duna térség komplex fejlesztési stratégia lehetséges elvi alapjai

4.1. A területek összekapcsolása: a távolságok áthidalása

A területek összekapcsolásához napjainkban a jó intermodális közlekedési hálózatoknál többre van szükség. Az olyan szolgáltatásokhoz való megfelelő hozzáférést is szükségessé teszi, mint az egészségügyi ellátás, az oktatás, a fenntartható energiaforrások, a széles sávú internet, az energiahálózatokkal való megbízható kapcsolat, valamint erős kapcsolatok a vállalkozások és a kutatóközpontok között. Ez a hátrányos helyzetű csoportok különleges szükségletei kielégítése szempontjából is elengedhetetlen fontosságú.

Az integrált közlekedési rendszerekhez való hozzáféréshez tartozik a városok közötti utak és vasúti kapcsolatok létrehozása, a belvízi utak kiépítése, valamint az intermodális közlekedési hálózatok és a fejlett közlekedésirányítási rendszerek fejlesztése.

Az energiához való megbízható hozzáférés, megújuló energiaforrásokra és az energiahatékonyságra irányuló intézkedések hozzájárulhatnak a diverzifikációhoz és a fenntartható fejlődéshez.

Az EU regionális politikája több évtizede széles körben elfogadott és bevált alapelveinek alkalmazása, valamint a Duna stratégia vázolt dimenzióiban az érdekek megfogalmazása (európai, nemzeti, és regionális szinteken) és azok egyeztetésének, összehangolásának mechanizmusai elősegítik a területi kohéziót.

4.2. Együttműködés: a széttagoltság leküzdése

A területek összekapcsolásának és a gazdasági tevékenységek koncentrációjának problémája csak a különböző szinteken zajló erőteljes együttműködés által oldható meg hatékonyan.

A gazdasági növekedést a globalizált világ gazdaságban egyre inkább a különböző állami és magán gazdasági szereplőkre kiterjedő összetett együttműködési rendszerek határozzák meg. Ez különösen igaz az innovációs politikák esetében, amelyeknek új résztvevőket, többek között a nem a vállalkozói szférához tartozó érdekelt feleket kell bevonniuk. Ennek megfelelően a térség-specifikus növekedési politikák végrehajtási módszereit ki kell igazítani annak érdekében, hogy megfeleljenek az új valóságnak.

Ezeknek és más problémáknak a hatékony megoldásához különböző földrajzi szinteken adott, egyes esetekben szomszédos helyi hatóságok közötti, más esetekben országok közötti, illetve az EU és a szomszédos országok közötti együttműködésre támaszkodó politikai válaszra van szükség.

4.3. A területi kohézió a szakpolitikák tervezésében

Az ágazati és területi szakpolitikák koordinálása fontos a szinergiák minél erőteljesebb kiaknázása és a lehetséges konfliktusok elkerülése érdekében. A területi kohézióról szóló vita fontos annak érdekében, hogy kiemeljék a fennálló problémákat, valamint ösztönözzék azok behatódó elemzését nem csak a lent bemutatott nyilvánvaló szakpolitikai területeken, hanem nagyobb általánosságban is.

A közlekedéspolitikai nyilvánvalóan befolyásolja a területi kohéziót a gazdasági tevékenység helyszínére és a településszerkezetre gyakorolt hatása miatt. Különösen fontos szerepet tölt be a kevésbé fejlett régiók megközelíthetőségének, valamint az azokon belüli közlekedési hálózatok javításában.

Az energiapolitika a földgáz és villamos energia teljes mértékben integrált belső piacának létrehozása által járul hozzá az energiapolitikához. Emellett az energiahatékonysági

intézkedések és a megújulóenergia-politika elősegíti az Európai Unió fenntartható fejlődését és hosszú távú megoldásokat kínálhat az elszigetelt régiók számára.

A szélessávú internet-hozzáférés rendelkezésre bocsátása szintén fontos, mert egyre jelentősebb szerepet játszik a versenyképesség és a társadalmi kohézió megvalósításában. A közös agrárpolitika első pillére és az annak keretében a mezőgazdasági termelőknek nyújtott támogatás jelentős területi hatással jár a vidéki területeken fenntartott tevékenységek és bevételek, valamint az ökológiailag fenntartható területgazdálkodás elősegítése révén.

A lisszaboni stratégia szerves részét képező európai foglalkoztatási stratégia jelentősen hozzájárul a humántőke fejlődéséhez, mivel elősegíti a jobb oktatást és a különböző területeken új készségek elsajátítását. Emellett a foglalkoztatási iránymutatások három átfogó célkitűzésének egyike a területi kohézió.

A környezetvédelmi politika több szempontból is befolyásolja a gazdasági tevékenységek helyszínét. Az előírásoknak területi dimenziójuk is lehet, és befolyásolhatják a területfelhasználás tervezését. A szakpolitikai célok hatékony elérése és az előírásoknak való megfelelés érdekében a régiók és az érdekelt felek együttműködnek például a közösségi biodiverzitási cselekvés, valamint a Natura 2000 közös irányítása keretében.

A magas színvonalú kutatáshoz való hozzáférés és a transznacionális projektekben való részvétel lehetősége egyre jelentősebb hatást gyakorol a regionális fejlődésre. A kutatáspolitikai területi dimenziója az Európai Kutatási és Innovációs Térség létrehozásában mutatkozik meg, ahol a kutatók szabadon mozoghatnak, hálózatokat építhetnek és együttműködhetnek.

A versenypolitika annak biztosítása által befolyásolhatja a gazdasági tevékenység területi eloszlását, hogy a regionális támogatást a leghátrányosabb helyzetű területekre összpontosítja, valamint a támogatás megengedett szintjét a problémák jellege és mérete alapján határozza meg.

5. Európai Duna Regionális Stratégia

A EDRS indítványozói között Dabuta Hübner az EU regionális politikai biztosa (2009-től) hangsúlyozta:

- A Duna Stratégia a Duna-menti országok együttműködésének új kerete.
- „Aktív” stratégia, amely a résztvevők jobb koordinációján, másrészt a szinergiák jobb kihasználásán alapul.

A 2009. május 6-án Ulm városában rendezett „Duna Csúcson” Günther Oettinger (Baden-Württemberg tartomány miniszterelnöke) kiemelte:

„Az Európai Integráció alapító folyója a Rajna, a keleti bővítése a Duna.”

5.1. Fogalmak, lehatárolások

- A makrorégió olyan területi egység, amely különböző országok azon régióit öleli fel, amelyek közös kohéziós jellemzőkkel bírnak földrajzi adottságainak, az őket ért közös kihívásoknak, valamint az egymáshoz fűződő sajátos politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak köszönhetően.
- Az Európai Bizottság javaslata szerint a Duna-stratégia a következő 14 országra terjedne ki. A Duna mentén elhelyezkedő tagállamok: Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária. A Duna medencében fekvő uniós tagállamok, a folyóhoz való közvetlen kapcsolódás nélkül: Csehország, Szlovénia. A Duna mentén elhelyezkedő nem EU-tagállamok, Horvátország, Szerbia, Moldova és Ukrajna. A Duna-medencében fekvő nem EU-országok, a folyóhoz való közvetlen kapcsolódás nélkül, Bosznia-Hercegovina és Montenegró.

5.2. A stratégia pillérei

Az EK az alábbi három pillér bevezetését fontolgatja a Duna régióra vonatkozó stratégia esetében:

- „Környezetvédelem”, amely magában foglalja a vízminőséget, a biológiai sokféleséget, a kockázat megelőzést és kezelést,
- „Összekapcsolhatóság”,
- „Társadalmi és gazdasági integráció”.

Az első két pillér inkább ágazati jellegű, mint integráció alapú. A harmadik pillér egy széles körű ágazatközi megközelítés irányába mutat. A fent felsorolt négy osztrák tartomány tehát javasolja a stratégia kibővítését két vagy több olyan pillérrel, amelyek megfelelnek az integrációt elősegítő, átfogó transznacionális együttműködés követelményeinek. Így a beavatkozások súlyát és felépítését tekintve javulna a pillérek közötti egyensúly. Az általunk javasolt két újabb pillér alkalmasabb a Duna régió területi és politikai jellemzői és a tervezett makroregionális együttműködés feltérképezésére:

- Jólét és biztonság minden állampolgár számára,
- Városok és régiók közötti együttműködés az innováció ösztönzésére és az európai kormányzás javítására.

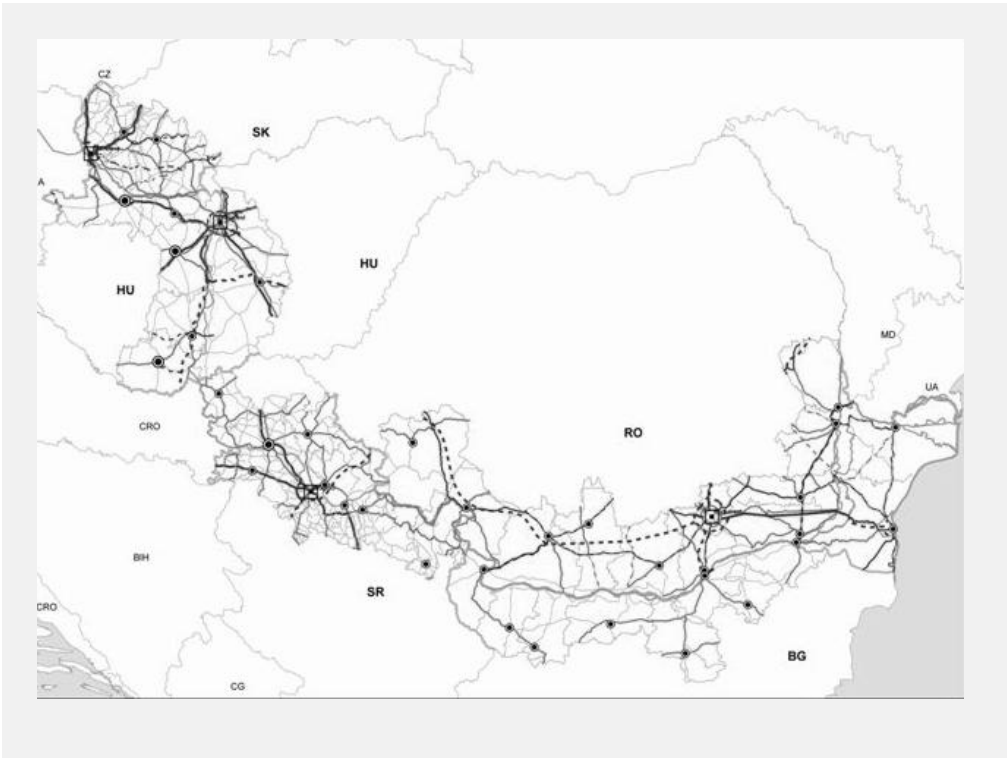
Ez a két pillér jelzi a stratégia közvetlen kapcsolatát az állampolgárokkal és a kormányzási kérdésekkel.

6. Az EDRS közlekedés-logisztikai elemei

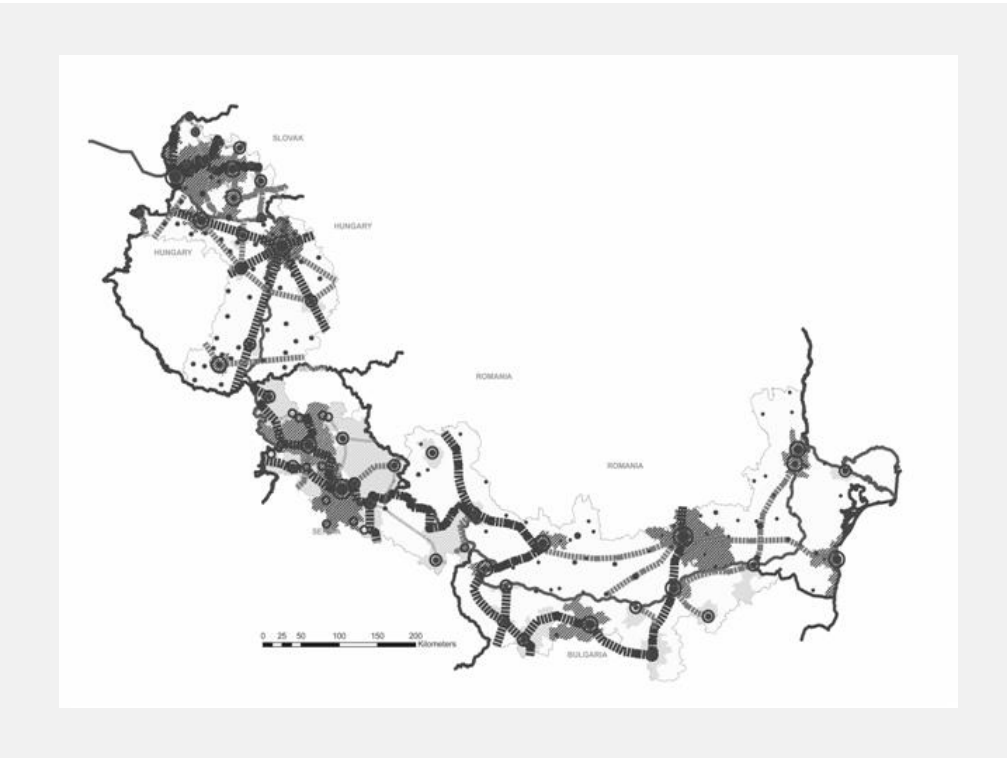
6.1. Az Európai Parlament állásfoglalása a Duna régióra vonatkozó európai stratégiáról számos ponton tartalmaz közlekedés-logisztikai elemeket

- A B pontban rögzíti a makroregionális stratégiák célját:
A meglévő erőforrások jobb kihasználása a területfejlesztési kérdések megoldása annak érdekében, hogy a közös kihívásokra közös válaszok szülessenek.
- I és J pontokban megállapítja, hogy a Duna az EU belső vízi útjává vált, erősítheti a Fekete-tengeri térség geostratégiai helyzetét.
- A 16. pontban úgy véli, hogy a belvízi hajózási rendszer a régió közlekedésfejlesztésének fontos aspektusa, ugyanakkor meg kell szüntetni a szűk keresztmetszeteket, javítani kell a Duna-menti intermodális közlekedési rendszert, aminek során a fejlett belvízi kikötők, a logisztika, a belvízi hajózás és a vasúti közlekedés kombinációjára kell helyezni a hangsúlyt.
- A 17. pontban javasolja a transzeurópai közlekedési hálózat modernizálását
- (árufuvarozási folyosók és nagysebességű vasutak a Fekete-tengerig).
- A 13. pontban hangsúlyozza, hogy a folyó teljes ökoszisztémájára gyakorolt hatások vizsgálatát minden közlekedéssel és energiával kapcsolatos infrastruktúráis projekt esetén előfeltételül kell szabni.

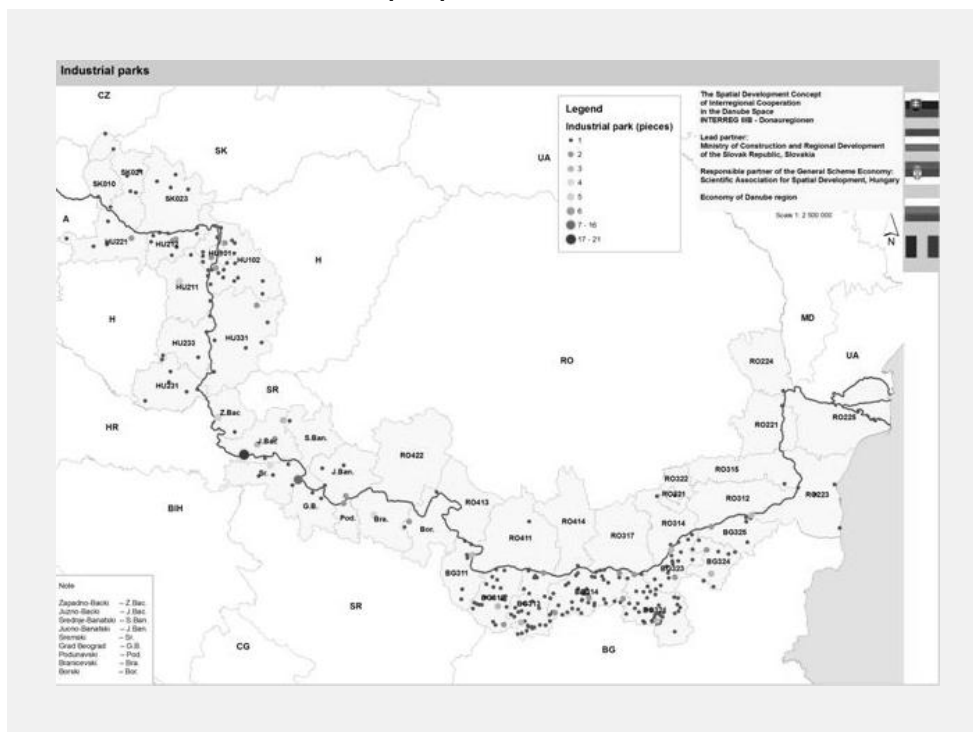
1. ábra. Közlekedési hálózatok a Duna-térségben

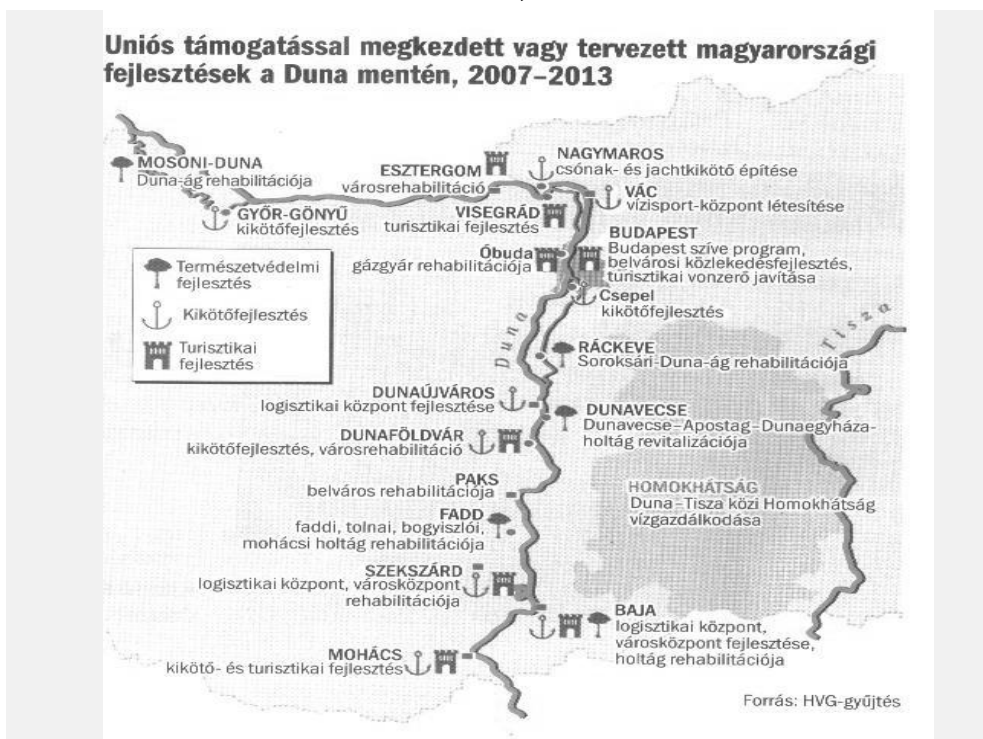
2. ábra. Fejlesztési tengelyek a Duna-térségben

3. ábra. Ipari parkok a Duna-mentén

4. sz. ábra. Unió támogatással megkezdett vagy tervezett magyarországi fejlesztések a Duna mentén, 2007–2013

6.2. Közlekedési módok, logisztika

A Duna térségben az áruszállítás megoszlása a különböző közlekedési módok között (lásd *1. táblázat*) a közút részarányok növekedését, míg a vízi út és vasút szerepének háttérbe szorulását mutatja. Az a tény, hogy több Duna-menti országban a közúti áruszállítás aránya meghaladja a 70%-ot, arról tanúskodik, hogy összességében az európai közlekedés-áruszállítás nem fenntartható pályán mozog.

**1. táblázat. Az áruszállítás mód szerinti százalékos megoszlása
(a Duna régió néhány országában)**

	Közút		Vasút		Víz	
	2000	2007	2000	2007	2000	2007
Ausztria	64,8	60,9	30,6	34,8	4,5	4,2
Bulgária	52,3	70,0	45,2	25,1	2,6	4,8
Németország	65,3	65,7	19,2	21,9	15,5	12,4
Horvátország		74,0		25,2		0,8
Magyarország	68,1	74,4	28,8	21,0	3,1	4,6
Románia	42,9	71,3	49,1	18,9	7,9	9,8
Szlovákia	53,0	71,8	41,7	25,5	5,3	2,7
Európai Unió	73,7	76,5	19,7	17,9	6,6	5,6

Forrás: LEF

Az egyes közlekedési módok közlekedési teljesítmény aránya CO₂ kibocsájtása a víziút esetében a legalacsonyabb (lásd *2. táblázat*).

2. táblázat. Összehasonlító adatok az egyes közlekedési módokról

Megnevezés	Hajó	Vasút	Közút
1 tonna áru továbbítása 1 gallon üzemanyaggal (mértőrd)	576	413	155
1 átlagos hajó 1000 tonnás rakományának továbbítása (szállítóeszköz darabszám)	1	25	42 (4 tengely)
1 millió tonnakilométerre jutó CO ₂ kibocsájtás (tonna)	19,3	26,9	71,6
Halálos balesetek száma	1	22,7	155

Forrás: LEF

A Duna logisztikai kihasználtsága mindössze a 10 százalékot közelíti. Ezt akadályozza a vízi logisztikai infrastruktúra nem kellő kiépítettsége is.

Az infrastruktúrához sorolhatók a berakóhelyek, kikötők és a logisztikai központok, mivel a piac által biztosított rakományoknak ezeken a csomópontokon kell áthaladniuk. A hajózást még az intermodális tranzit esetén is érinti ez a szegmens, ha a be- és kirakodás a magyar szakaszon történik. Az infrastruktúra a berakóhelyek, kikötők és logisztikai központok megközelítését és rendelkezésre állását kell, hogy szolgálja. Az a kikötő vagy berakóhely, amit nem lehet megközelíteni, sosem válik intermodális logisztikai központtá.

A személyközlekedés vonatkozásában Budapesten, majd pedig a Duna teljes hosszában, illetve a folyóink mentén ki kell alakítani a tömegközlekedést, és a turizmust kiszolgáló kikötőket. Budapest észak–déli tömegközlekedésének jelentős hányada váltható ki a Duna kihasználásával. Ehhez természetesen a P+R parkolók kialakítása és a rakpartok megközelítésének javítása szükséges.

7. Következtetések

1. Szükséges a Duna, mint víziút felértékelése.
2. A multimodális fejlesztések megvalósításával, valamint a közlekedési infrastruktúra hiányzó közúti és vasúti kapcsolatainak kiépítésével erősíthető Magyarország logisztikai szerepvállalása a nemzetközi tranzit áruforgalomban.
3. A Duna-menti városok összekötő funkcióinak erősítésével potenciálisan növekedhet szerepük az interregionális térségi, valamint a város térségi feladat megosztásban.
4. A közlekedés-logisztikai fejlesztések rövid és középtávon határozottabban tervezhetők és ütemezhetők.
5. A Duna stratégia eredményesebb kooperációra, koordinációra, nemzetközi együttműködésre sarkallja a Duna-menti régiókat és kormányokat, ami segíthet eldönteni a megoldásra váró kérdéseket, kialakítani új programokat.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

LEF: Logisztikai Egyeztető Fórum állásfoglalása az EDRS-ről.

Veres Lajos (2010): III. Duna Térségi Kohézió Konferencia előadásai, Cikos, Szabadka, 15–22.; 49–57. o.

Külügyminisztérium (2010): www.kulugyminiszterium.hu.

NAGYHÁZI GYÖRGY*

A SZILÉZIAI VAJDASÁG GAZDASÁGFEJLESZTÉSE

ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE SILESIAN VOIVODSHIP

ABSTRACT

The Silesian Voivodship is the most industrialized region of Poland, which has been characterized by the traditional heavy industry and mining throughout its modern age history. This paper is aiming to examine on the one hand, that what kind of economic developmental tools have been used by the local governments and the central government, in order to facilitate the industrial restructuring of the region after the democratic changes. The question is that how far these have been successful. Integral part of the paper is the examination of the transformation of the public administration and the local governmental system in Poland, especially the formation of the Voivodships and their competencies. The main sources of the paper are the Territorial Review of Poland by the OECD, and the Regional Strategy of the Silesian Voivodship, apart from other relevant publications, such as the report of the Central Statistical Office of Poland. The aim of the paper is to establish, that which policy tools were the most effective in revitalizing the region's economy.

A Sziléziai Vajdaság története, létrejötte

Szilézia a Német egység létrejötte, és Lengyelország felosztásai révén nagyjából Németországhoz tartozott. 1945-ben egész Sziléziát elfoglalta a szovjet Vörös Hadsereg. Ekkor a német lakosság nagy része elmenekült Sziléziából a szovjet katonák bosszújától való félelmében, de sokan visszatértek a német kapituláció után. Az 1944-es Jaltai Konferencia és az 1945-ös Potsdami Egyezmény rendelkezései szerint a német Sziléziának az Odera és a lausitzi Neise (Nysa Łużycka) folyóktól keletre eső része Lengyelországhoz került. A legtöbb német lakost, akiknek létszáma a II. világháború előtt kb. négymillió fő volt, erőszakkal kitelepítették.

A sziléziai ipar a háború után újjáépült, és a régió betelepült lengyelekkel, akiknek többségét szintén kitelepítették Szovjetunió által elfoglalt keleti lengyel területekről. Ma a teljes lengyel lakosságnak több mint 20%-a él Sziléziában, de sok család nem Sziléziából származik.

Egy kisszámú német lakosság maradt Opole körül, ugyanúgy, ahogy kevés szláv nyelvet beszélő és kétnyelvű ember maradt az 1945 előtti lakosságból Felső-Sziléziában. A Sziléziai Vajdaság a délkeleti részen, a történeti Felső-Szilézia területén jött létre 1999-ben, Katowice központtal.

A lengyel közigazgatási reform

A lengyel területi közigazgatás 1999-es átszervezése során 16 vajdaság jött létre, melyek megfelelnek az Európai Unió rendeletében lefektetett a NUTS II-es területi szinttel szemben támasztott elvárásoknak. Lengyelországban 2478 helyi önkormányzat (gmina) van, melyek közül 65 magasabb (powiat) kerületi/megyei szintű. A helyi önkormányzatok

* PhD-hallgató, Széchenyi Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola.

három típusba tartoznak: városi, vidéki és vegyes (városi-vidéki) típusok léteznek. A helyi önkormányzatok több egymáshoz kapcsolódó települést foglalnak magukba. A polgármestereket közvetlenül választják.

A megyei szinten (powiat) 314 önkormányzatot találunk. A megye vezetőjét (starosta) a közgyűlés választja meg tagjai közül. 1999 előtt 49 kisebb vajdaság létezett, melyek átszervezése a rendszerváltás idejétől kezdve napirenden volt. Hosszú viták után döntöttek a felmerült 22, 14 és 16 vajdasági beosztás közül végül az utóbbi mellett. A lehatárolás alapja elsősorban történelmi hagyományok, határok és a funkcionális kapcsolatok voltak. Ennek eredményeképpen sor került olyan régió kialakítására is, mely éppen csak meghaladja a NUTS II-es szint népeségbeli alsó határát. Az opolei vajdaság éppen csak népesebb egy milliónál. Az átszervezés során az 1975-ben megszüntetett megyéket (powiat) is újra létrehozták. Ennek az adja meg a fontosságát, hogy a korábbi vajdasági központ városokat, melyek több mint százezer lakossal rendelkeztek „megyei jogú várossá” nyilvánították, azonos szintű jogállást kaptak tehát mint a megyék (powiat), így kárpótolva őket az 1999-ben elvesztett korábbi központi szerepükért. A különféle önkormányzatok nem alá-fölé rendelt viszonyban állnak egymással, mivel mindegyik azonos jogi státusszal (önkormányzat) rendelkezik.

A lengyel közigazgatási reform során a francia közigazgatási reformot vették alapul és sok hasonló intézményi megoldás is született e révén. A lengyel rendszerben a vajdaságot a vajdasági közgyűlés által választott marsall reprezentálja, míg az állam képviselője a vajda, a francia prefektushoz hasonlóan. A vajdaság mint NUTS II-es szintű régió felelős többek között a regionális stratégiai tervezésért és gazdaságfejlesztésért is. A lengyel vajdaságok saját bevétellel nem rendelkeznek, a központi kormányzat által folyósított pénzekből gazdálkodnak, illetve egyes adók megosztásából jut forrás a számukra, mely a 2005-ös adatok tanulsága szerint a legnagyobb bevételi forrásuk volt (OECD 2008. p.177).

A lengyel vajdaságok feladatai között találjuk: a regionális stratégiai tervezést (beleértve a nemzetközi gazdasági kapcsolatokért való felelősséget és a vajdaság promócióját), a regionális fejlesztést, a központi kormányzattal kötött szerződés felelősségét, a vízellátást és szennyvízkezelést, a hulladékgyűjtés és hasznosítás feladatát, a munkaügyi ellátásért való felelősséget, a vízvédelmet (árvíz és belvíz), a felsőoktatás egyes intézményeit, a regionális kórházakat, a regionális kulturális intézményeket, és a környezetvédelem feladatait.

1 térkép. A Lengyel vajdaságok 1999 után.

Map 1. The Polish Voivodships after 1999

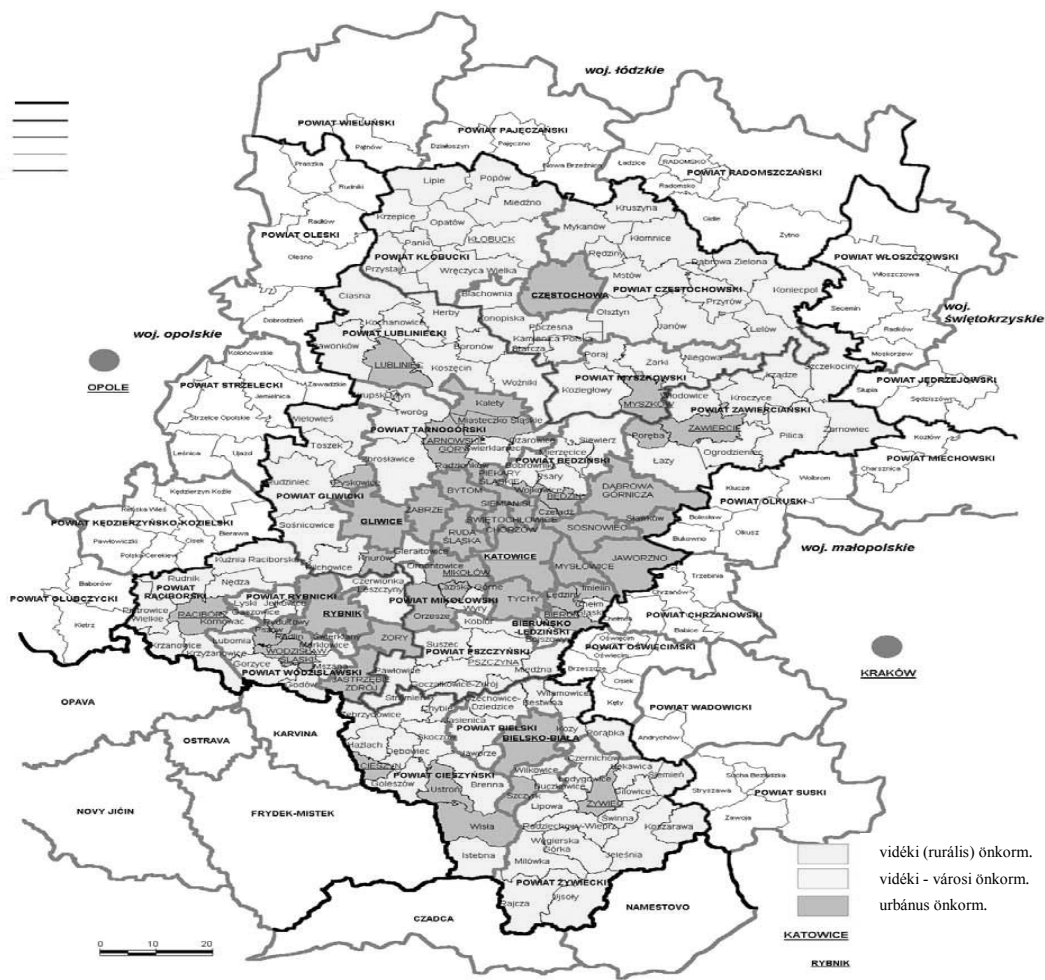
Source: Institute of Geodesy and Cartography

(Forrás: Lengyel geodéziai és kartográfiai intézet)

A Sziléziai Vajdaság területe

2. térkép. a Sziléziai Vajdaság területe

Map 2. The territory of the Silesian Voivodship

(Forrás: A Sziléziai Vajdaság regionális stratégiája)

A három legnagyobb lengyel folyó, az Odera, a Visztula és a Varta felső folyásánál fekszik. A területen található tájegységek: A Krakkó-Czestochowa fennsík, a Sziléziai-fennsík, a Sziléziai-síkság, és a Nyugati Beszkidek. Szilézia fekvése Közép-Európán belül központi, hiszen 600 km-es távolságon belül 6 főváros: Berlin, Prága, Pozsony, Budapest, Varsó és Bécs található. Népszámságnagyság szempontjából Szilézia a második legnépesebb vajdaság az országon belül a Mazowiecki Vajdaság után. Területe 12 331 km², lakosainak száma 4,7 millió fő, ami az ország népességének 12,3%-a, mely jórészt városi agglomerációkban él. Ezek közül a Felső-Sziléziai agglomeráció (Katowice) a legnagyobb, a Bilesko-Biala és Czestochowa és a Ribnik központú agglomerációk ennél kisebbek. A területen 167 önkormányzat (gmina) található melyek 36 kerületbe (powiat) tartoznak, ez 1582 települést jelent, melyek közül 71 város. Az önkormányzatok közül (gmina) 49 városi, 22 városi-vidéki, és a fennmaradó 96 vidéki jellegű.

A terület ásványi kincsekben gazdag, található itt feketeszén, cink, ólom, molibdén, réz, vasérc, kősó, márvány, mészkő és sóder lelőhelyek. A terület gazdag ásványvíz, termál és gyógyvízforrásokban is.

Gazdaság

Az ásványi kincsekre települt ipar, elsősorban a bányászat, vas- és színesfémkohászat, és energetika meghatározó a lengyel gazdaságban, itt található az ország legnagyobb egybefüggő ipari körzete. Az ország villamos energia termelésének jó része innen származik szénerőművekből, melyek az itt található feketeszénre települtek. Az ország szénkitermelésének több mint 90 százaléka származik a vajdaságból, a hengerelt termékek 63,0%-a, a nyersacél termelés 68,8%-a, az elektromos energia 19,7%-a, és a Lengyelországban gyártott személy és tehergépkocsik 82,7%-a.

A 2006-os adatok szerint Szilézia állította elő a Lengyel bruttó nemzeti össztermék 13%-át, ugyanez az érték 2002-ben 13,7%, míg 2000-ben 13,8% volt. Szilézia gazdasági teljesítménye 2000-ben a lengyel átlag GDP 107,7%-án állt, míg ez az érték 2006-ra 106,1%-ra csökkent, amivel még mindig a 3. legfejlettebb régió a Mazowieckie (központi) és a Dolonoslaskie (Alsó-Szilézia) vajdaságok után. Az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték tekintetében is a harmadik helyen áll Szilézia 2006-ban az országos átlag 108,5%-ával. Az összes ipari értékesítés 17,2%-a származott 2002-ben a vajdaságból, szintén a második legmagasabb érték a Mazowieckie Vajdaság után (19,9% 2000-ben és 20,4% 2002-ben).

A vajdaság egy főre jutó GDP értéke 2000-ben 4877 euró volt, 10,1%-al magasabb a nemzeti átlagnál. Munkatermelékenység szempontjából szintén kiemelkedő adatok jellemzőek 2000-ben, az alkalmazottankénti bruttó hozzáadott érték 11612 euró volt, 16%-al magasabb a lengyel átlagnál (A Sziléziai Vajdaság regionális stratégiája). Az egy főre jutó GDP értéke Sziléziában 2005-ben 6868 euró, 2006-ban 7290 euró, míg 2007-ben 8096 euró volt a lengyel statisztikai hivatal adatai szerint.

Az ipar szerepe kiemelkedő Sziléziában, az építőiparral együtt 2000-ben 40,9%-át állították elő a vajdaság GDP-jének, míg a szolgáltatások 57,3%-al részesedtek ebből (valamivel alacsonyabban mint a nemzeti átlag 62,5%). A mezőgazdaság mindössze csak 2%-al járult hozzá a vajdaság GDP-jéhez, szemben a nemzeti átlag 4%-al. A vajdaság ugyanakkor komoly visszaesést könyvelhetett el, főként a hagyományos nehézipar válsága és szerkezetváltása miatt, az 1995-ös értékhez képest 2000-re mintegy 16%-al csökkent a GDP Sziléziában. A rendszerváltást követő privatizáció során 2001-re 722 vállalatból 180-at közvetlenül értékesítettek, 313 céget részvénytársasággá alakított az államkincstár további privatizáció céljából, és 228 cég került felszámolás alá amelyből végül 104-et számoltak fel jogutód nélkül. Az teljes lengyel ipari értékesítés 17,9%-a származott 2007-ben Sziléziából, ami a központi régió utáni legmagasabb arány. 2000-ben az ipari értékesítés értéke Sziléziában 20 380 millió euró volt, míg ez 2007-re 39 040 millió euróra nőtt. Az ipari értékesítés területén Szilézia a második helyen áll a központi régió után.

Közlekedés és infrastruktúra

A vajdaságon megy keresztül az A1-es és az A4-es autópálya, amely összeköti egyfelől Gdanskot és Pozsonyt, és Lvov felől Krakkót, Katowicét, Wroclaw-ot, és Zgorzelecet Drezda és Berlin irányába. A vajdaság vasúthálózata igen sűrű, nagyrészt villamosított. Közvetlen vasúti kapcsolat van Kijev, Budapest, Bécs, Berlin, Prága, Drezda, Frankfurt és

Lvov felé. Európa egyik legnagyobb rendező-pályaudvara is itt található Tarnowskie Gory-ban, kiépített konténer és kombi terminál van Gliwice Sosnica-ban, és még egy nagyméretű rendező pályaudvar Zabrzeg-Czarnolesie (Czechowice-Dziedzice) területén.

Nagyon fontos hálózati elem a katowicei vasműig kiépített széles nyomtávú úgynevezett „acél vasút”, mely közvetlen összeköttetést teremt a volt Szovjetunió felé. Slawkowban a vonal végén épül egy 140 hektáros logisztikai központ, amely a meglévő vasérc és folyékony üzemanyag terminált kívánja modern logisztikai szolgáltatási központtá alakítani, bevallottan a Távol-Kelettel való vasúti áruszállítás európai központjává fejleszteni.

A katowicei nemzetközi repülőtér, amely a várostól mintegy 34 km-re Pyrzowice-ben található, éves kapacitása 700 ezer utas, és áruszállítási kapacitása is jelentékeny, mely folyamatosan növekszik.

A vajdaság termékeinek egy jó részét vízi úton továbbítja a Gliwice csatornán, mely az Oderán keresztül közvetlen kapcsolatot jelent a Balti-tengerre Szecczin kikötőjébe, és belvízi csatornákon Németország felé az Elbára és a Rajnára és ezen keresztül Európa számos nagy kikötője felé. A csatorna áruszállítási kapacitása azonban csak mindössze 50%-ban kihasznált, és a kapcsolódó infrastruktúra is felújításra szorul.¹ Azonban a csatorna mentén már működik egy vámszabad terület raktárakkal, rakodó helyekkel, konténer udvarral, és iparvágányokkal, melynek kiemelkedő a stratégiai pozíciója a közvetlen kikötői, vasúti és közeli autópálya kapcsolatokkal.

A telekommunikációs infrastruktúra a vajdaságban nem elég fejlett. Ugyan az elmúlt években különösen a mobilhálózatok teljesen kiépültek, a vonalas telefonhálózat és a szélessávú internet hálózat nem elég fejlett. Az internet penetráció is alacsonynak mondható 2003-as adatok szerint a háztartásoknak csak mintegy 28,9% rendelkezett számítógéppel, és ezek közül is csak 14,1% rendelkezett Internet hozzáféréssel. Ugyanez az érték az e tekintetben legfejlettebb Mazowieckie Vajdaságban 33,4% és 17.0%.

A regionális szerződéses rendszere

A 2001-ben bevezetett regionális szerződési rendszer, melynek mintája a francia régiókkal kötött megállapodások voltak, a kormány és az adott régió között egy adott évre vonatkozóan jöttek létre. A rendszer célja a régiók felkészítése volt az uniós tagság után következő időszakra, amelynek révén az önkormányzati apparátusok a külső programokból származó pénzek elköltését és szabályszerű felhasználását gyakorolhatták.

A szerződések összegei azonban nem tárgyalásos úton alakultak ki, hanem egy előre megállapított képlet alapján számolták ki azokat, mely többek között figyelembe vette az egy főre jutó GDP-t és a munkanélküliség mértékét is. A források 80%-át népességarányosan osztották el a vajdaságok között, míg 10%-ot azon vajdaságok között osztottak el, amelyek egy főre jutó GDP értéke kevesebb volt a nemzeti átlag 80%-ánál, míg a fennmaradó 10%-ot azon megyék (powiat) között került felosztásra, amelyek munkanélküliségi mutatója meghaladta az országos átlag 150%-át.

A rendszer ebben a formában 2003-ig működött, majd az uniós tagságot követően az integrált ROP követelményeivel bővültek ki szerződések, azonban az egyes vajdaságokra jutó uniós források mértékét szintén e képlet szerint számították ki. A 2005-ben kötött szerződések esetében a kormány átlagosan 62%-át finanszírozta a szerződésekben szereplő mintegy 786 projekt adott évi költségeinek, míg a vajdaságok és az önkormányzatok a fennmaradó 38%-ot.²

Gazdaságfejlesztés a Sziléziai Vajdaságban az első nemzeti fejlesztési tervet megelőzően

A lengyel kormány a rendszerváltást követően felmérte, hogy a hagyományos ipari centrumok átalakulása és a korábbi ipari tevékenységek piacvesztése és leépülése súlyos térségi válsághelyzeteket okozhat. A speciális gazdasági övezeteket 1994-ben hozták létre azzal a céllal, hogy az ipari szerkezetátalakítás miatt leginkább válsággal sújtott övezetekben a beruházások odacsábításával segítse e körzetek gazdasági talpra állását. (OECD 2008.) 14 ilyen övezet jött létre melyek esetenként több területre tagolódtak maguk is. A kedvezmények közül az adókedvezmény volt a legjelentősebb, ezen túl előkészített ipari parki területeket ajánlottak a körzetek olcsó áron, befektető szolgáltatást, amely segítségével a hivatalos ügyeket a befektető helyett intézték esetenként ingyen, illetve néhány önkormányzat mentességet adott az ingatlan adó alól is. Az adókedvezmény mértéke a befektetés nagyságától, az alkalmazandó munkaerő nagyságától, a befektetés helyétől és az iparágtól függött. Jellemzően az ipari szerkezetváltás által érintett régióban jött létre a Katowice-i, a Legnica-i, a Łódź-i, a Mielecka-i, a Starachowicka-i, és a Walbrzka-i övezet. Alacsony gazdasági növekedésű térségben jött létre a Slupska-i, a Suwalska-i és a Warminsko-Mazurska-i övezet. A Czeszowska-i, a Kammiennogorska-i, és a Tczewska-i övezet a nagy strukturális munkanélküliséggel sújtott övezetekben jöttek létre. A határ közelséget a Suwalska-i és Kostrzysko-Slubickai övezetek igyekeztek kihasználni, míg a krakkói övezet leginkább a felsőoktatás kínálta kutatás-fejlesztési előnyökre épült. Az övezetekben alkalmazott adókedvezményeket Lengyelországnak 2017-re kell megszüntetnie. Általában véve az övezetek sikeresek voltak a beruházások odavonzásában és komoly mennyiségű új munkahely jött létre a segítségükkel.

A Katowicei Speciális Gazdasági Zóna húsz évre jött létre, működését eredetileg 2016 augusztusában fejezte volna be, de ezt a határidőt nemrégén 2020-ig tolták ki. A zóna menedzsmentjét a Katowicei Speciális Gazdasági Zóna vállalat látja el. A zónának négy területe van a központon Katowicén túl: a gliwicei, a Jastrzębie Zdrój és Żory terület, a Sosnowiec és Dąbrowa Górnicza terület, és a Tychy terület. A zóna teljes területe 154 hektár, amely 35 különböző helyszínen található, melyek mindegyike a vajdaságot átszelő nemzetközi útvonalakhoz közel fekszik. A zóna menedzsment szervezete elsősorban a promócióért, az új befektetők felkutatásáért felel, tevékenységei közé tartozik a területek értékesítése, a zónán belül folytatandó gazdasági és üzleti tevékenységek engedélyezése, az adókedvezmények odaítélése és a befektetők segítése is.

A Katowicei Speciális Gazdasági Zóna eddig 170 vállalkozást vonzott területére, melyek közül 100 már ténylegesen tevékenykedik is. A cégek összességében mintegy 3,5 milliárd euró befektetést eszközöltek és 37 000 új munkahelyet teremtettek. A legnagyobb befektetés a General Motors Opel autógyára volt a zónában, de jelen van itt többek között a Japán Isuzu, amely új generációs dízel motorokat gyárt itt, a Delphi Automotive Systems, amely az autóiipari cégeknek termel alkatrészeket, a Spanyol Roca szaniteráru gyártó, az amerikai Guardian üveggyár, a Japán NGK mintegy 200 millió eurós befektetéssel hoz létre kerámiaszűrőket gyártó üzemet itt. Az autóiipari beruházókon túl még az építőanyaggyártó, gépgyártó és elektronikai cégek vannak jelen az övezetben. A nemzetközi cégeken túl lengyel cégek is beruháztak itt, mint például a Z.M. Duda húsipari cég, mely közel 1100 embert foglalkoztat a zónában.³

A Sziléziai Vajdaság gazdaságfejlesztése az első nemzeti fejlesztési terv időszakában

A 2004–2006 közötti első uniós fejlesztési terv időszakában egyetlen úgynevezett „integrált regionális operatív program” (IROP) működött mind a 16 vajdaság tekintetében. Ebben a programozási periódusban a projektek kiválasztására minden vajdaságban létrehoztak úgynevezett Regionális Irányító Bizottságokat, melyek a nem kormányzati szektor, - beleértve az üzleti szektort is - reprezentánsainak bevonásával tettek javaslatot a támogatandó projektekre. Tagjai az önkormányzatok (helyi, megyei és vajdasági) képviselői, szociális partnerek, üzleti szervezetek, egyetemek és civil szervezetek képviselői voltak. Lengyel értékelések szerint azonban, e bizottságok szerepe sok esetben marginális, a projektek végső kiválasztásában kevés befolyásuk volt.⁴

Létrejöttek még a Regionális Fejlesztési Ügynökségek is, melyek legfőbb feladata a kis- és közepes vállalkozások segítése vajdasági szinten. Ebből következően támogatásokat, hiteleket és üzleti tanácsadási szolgáltatásokat nyújtanak, és képzéseket szerveznek a vállalkozásoknak. Az ügynökségek sok esetben az uniós támogatások közreműködő szervezeteiként folyósítják a támogatásokat is a vállalkozások számára. Ezen szervezetek szerepe azonban kevésbé érvényesült mint a közszféra és a privát szektor együttműködésének előmozdításában, befolyásuk változó, van ahol a regionális fejlesztések kulcsszereplői, míg más estekben jóval kisebb a szerepük az önkormányzatokhoz képest.

Az első tervezési időszakban a Regionális Fejlesztési Minisztérium mint irányító hatóság felügyelte a programok végrehajtását. Ebben az időszakban a fő célok a versenyképesség, a humán erőforrások fejlesztése, infrastruktúra fejlesztések, vidék és regionális fejlesztések voltak. Az integrált regionális operatív program kialakításába kevésbé vonták be a régiókat legalábbis az OECD véleménye szerint.⁵ Ebben az időszakban az IROP teljes költségvetése beleértve a saját hozzájárulás mértékét is 4,08 milliárd euró volt, melyből 2,53 milliárd euró az Európai Regionális Fejlesztési Alapból, míg 438,5 millió euró az Európai Szociális Alapból származott. Az IROP három fő prioritása: a régiók infrastruktúrájának modernizációja és fejlesztése a versenyképesség fokozása érdekében, a régiók humán erőforrásainak fejlesztése, és helyi fejlesztések voltak. Az IROP végrehajtása során a vajdaságokban a menedzsment feladatok megosztásra kerültek a vajda (prefektus) és a marsall között, amikor is a vajda ellenőrizte a pénzek szabályszerű felhasználását. Lengyel értékelések szerint ez néha zavarokat teremtett, a projektek kiválasztása során egymást átfedő kompetenciák miatt.

Ebben az időszakban az IROP keretéből a Sziléziai Vajdaság eléggé nehezen hívta le a rendelkezésére álló összegeket, a Regionális Fejlesztési Minisztérium 2007-es adatai alapján a kifizetések alig haladták meg a keretek 40%-át. Az első integrált ROP tapasztalatai a sziléziai gazdaságfejlesztési ügynökség értékelése szerint azt mutatták, hogy a projekt kiválasztás kritériumai sok esetben tisztázatlanok voltak, a projektkiválasztásban résztvevő szakemberek nem voltak kellően felkészültek, és hogy a projektkiválasztás különböző lépéseibe a civil szféra képviselőit nem vonták be. Általános tapasztalat volt továbbá az, hogy a partnerség az üzleti szektor vonatkozásában sem érvényesült kellőképpen. Az alacsony abszorpciós érték magyarázata továbbá az is, hogy a bonyolult adminisztráció miatt egyszerűbb volt kevesebb, de nagyméretű és összegű projektbe fogni, mint sok kicsi egyedi projekttel foglalkozni.

Alapvető fontosságú azonban az OECD elemzés azon megállapítása, miszerint a közszféra és a magánszektor együttműködése, illetve a civil szektor bevonása nagyon alacsony szinten van a lengyel regionális programokban. Az sem segített a pályázóknak, hogy az IROP esetében a pályázatok értékelése 4 fázisban három különböző intézmény által történt. A pályázatok értékelésének bürokratikus pedantériájára jellemző, hogy egyes esetekben

kisbetű-nagybetű elírások, vagy nem megfelelő betűszín miatt utasítottak el pályázatokat formai alkalmatlanság miatt. Hasonló problémát okozott a vajdai hivatalok lassúsága a pénzügyi ellenőrzés területén, amikor is a kedvezményezettek számára történő utalások lassultak le a szakemberhiány miatt. Az eljárások bonyolultsága és a szervezetek sokfélesége miatt a tanácsadó cégek komolyan felvirágoztak és jelentős költségeket emésztettek fel a pályázók kárára. Ezen túl e tanácsadó szervezetek közül jó néhány a pályázatok értékelésében is részt vett, ami korrupció gyanúját is felveti.

A vajdaságok közül a 11 legtöbb megkötött támogatási szerződés született Sziléziában a 2004–2006 közötti időszakban, míg a támogatás nagyságrendjét tekintve a Mazowieckiei Vajdaság után a második 1 263 235 903 euró uniós támogatási összeggel. Míg az egyfőre jutó uniós támogatások tekintetében a negyedik helyen áll.

A Sziléziai Vajdaság regionális stratégiája

A vajdaságokat a kormány arra biztatta még az első 2004–2006 közötti időszakban, hogy regionális fejlesztési stratégiákat alkossanak, ami alapjául szolgálhat a későbbiekben a vajdaság 2007–13-ra szóló operatív programjának. Ezek a dokumentumok hosszabb távra 2015 vagy éppen Szilézia esetében 2020-ig szólnak. A sziléziai regionális stratégia egy részletes helyzetértékelésen alapul, mely a gazdaság, infrastruktúra, az oktatás, a munkaerőpiac, a kutatás-fejlesztés, a kultúra, a turizmus és a környezeti állapot leírásával komoly megalapozottságú dokumentum. A főbb területek tekintetében SWOT elemzéssel zárul a helyzetelemző rész, ami aztán a vajdaság hosszú távú céljait és az azokon alapuló prioritásokat határozza meg. A stratégia rendkívül széles szakértői és intézményi kör bevonásával készült a marsalli hivatal koordinációjában. A kialakításában fontos szerepet vitt Elizabeta Bienkowska, a marsalli hivatal Fejlesztési és EU Támogatások Programozásáért Felelős Főosztályának vezetőjeként, aki ma a regionális fejlesztésért felelős miniszteri posztot tölti be a lengyel kormányban.

A Sziléziai Vajdaság elkészült stratégiáján és a Regionális Fejlesztési Minisztérium által kiadott tervezési iránymutatás alapján készítették el a Sziléziai Vajdaság 2007–2013-ra szóló Regionális Operatív Programját.

A Sziléziai Vajdaság regionális operatív programja 2007–2013

Az új programozási időszakban a vajdaságok (NUTS II régiók) már jóval nagyobb szerepet kaptak a programozásban, mint az előző tervidőszakban 2004–2006 között. A 16 vajdaság önálló operatív programokat készített, melyek egy általuk korábban megfogalmazott regionális fejlesztési stratégián alapultak. E stratégiák időtávja különböző volt, 2015-ig vagy 2020-ig határozta meg az adott régió fejlesztési prioritásait (OECD 2008). A Regionális Fejlesztési Minisztérium a regionális operatív programok elkészítéséhez irányelveket adott, azonban a régiók meglehetősen szabadságot kaptak terveik elkészítéséhez. A minisztérium egy felső plafont szabott a közlekedési infrastruktúra-fejlesztésekre, miszerint a források maximum 40%-a használható ilyen célra.

A Sziléziai Vajdaság Regionális Operatív Programját alapvetően két dokumentumra alapozva készítette el: A 2007-13 közötti Lengyel Nemzeti Stratégiai Referencia Keretre és a Sziléziai Vajdaság 2020-ig szóló Fejlesztési Stratégiájára. A helyzetelemző rész ebből következően jórészt megegyezik a fejlesztési stratégiáéval. A SWOT elemzés négy külön területre készült el: a gazdaság és innováció, a környezet és táj, a közlekedési infrastruktúra, és a társadalmi infrastruktúra területeire.

1. táblázat. Az egyes prioritásokhoz kapcsolódó források ezer euróban

Prioritás	EU hozzájárulás	Nemzeti hozzájárulás	Összesen
1. Technológiai kutatás-fejlesztés, innováció és vállalkozásfejlesztés	296 238	52 277	348 515
2. Információs társadalom	150 000	26 470	176 470
3. Turizmus	110 420	19 485	129 905
4. Kultúra	53 274	9 401	62 675
5. Környezet	180 678	31 884	212 563
6. Fenntartható városi környezet	312 802	55 200	368 002
7. Közlekedés	426 327	84 244	510 571
8. Oktatási infrastruktúra	82 480	14 555	97 035
9. Egészség és rekreáció	57 579	10 192	67 951
10. Technikai segítségnyújtás	43 000	0	43 000
Összesen	1 712 980	303 712	2 016 692

Következtetések

Szilézia egy túlnyomórészt nehézipari térségként sikeresen tudta átalakítani gazdaságát, a kezdeti magas munkanélküliség alapvetően csökkent, és főként a hagyományos bányászati és kohászati cégek átszervezésével, illetve a zöldmezős beruházások elősegítésével az egyik leginkább sikeres régióvá vált Közép-Európában. Ebben a folyamatban oroszlanrsze volt a Sziléziai Speciális Gazdasági Övezetnek, mely a legnagyobb beruházásokat vonzotta a térségbe. Ez különösen az ipari értékesítés adataiból látszik: 2000-ben az ipari értékesítés értéke Sziléziában 20 380 millió euró volt, míg ez 2007-re 39 040 millió euróra nőtt. Az ipari értékesítés területén Szilézia a második helyen áll a központi régió után.

A vajdaság fejlesztéspolitikájában nagy hangsúlyt fektetett ugyanakkor az innovációs potenciál fenntartására és fejlesztésére, a logisztikára és a hagyományos iparágainak nemzetközi versenyképességének megőrzésére. Az uniós fejlesztési tervezési időszakokban a meglévő infrastrukturális és környezeti problémák orvoslása mellett, komoly forrásokat fordítottak és fordítanak a vállalkozás-fejlesztésre is. A kutatás-fejlesztés területén a hazai és nemzetközi együttműködések előtérbe helyezésével igyekeznek a térség adottságaira alapozva innovatív technológiák kifejlesztésére és alkalmazására. Összességében a vajdaság egy sikeres gazdaság átalakítási periódust tudhat maga mögött.

JEGYZETEK

1. Development Strategy of the Slaskie Voivodship for the years 2000–2050.
2. OECD Territorial Reviews – Poland 2008, p. 180.
3. http://www.ksse.com.pl/index_en.php.
4. Marcin Dabrowski: Implementing Structural Funds in Poland: Institutional Change and Participation of the Civil Society; Political Perspectives 2007. Vol. 1. (2).
5. OECD Territorial Reviews – Poland, OECD 2008.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Development Strategy of the Slaskie Voivodship for the years 2000–2020; Katowice 2005, Marshal Office Slaskie Voivodship.
- Regional Operative Program of Slaskie Voivodship for the years 2007–2013; Katowice 2007 August.
- Regional Innovation Strategy for the Silesie Voivodship RIS-Silesia IPS 2000–1068; Final Report, 2004 August.
- Statistical Yearbook of the Regions – Poland, Central Statistical Office Warsaw 2008.
- Concise Statistical Yearbook of Poland 2009, Central Statistical Office Warsaw 2009.
- Conor O’ Dwyer: Reforming Regional Governance in East Central Europe: Europeanization or Domestic Politics as Usual? East European Politics and Societies, Vol. 20, No. 2, pages 219–253. ISSN 0888-3254, 2006
- Marcin Dabrowski: Implementing Structural Funds in Poland: Institutional Change and Participation of the Civil Society; Political Perspectives 2007. Vol. 1. (2).
- OECD Territorial Reviews – Poland, OECD 2008.
- <http://www.ksse.com.pl>
- <http://www.stat.gov.pl/>
- <http://www.ris-silesia.org.pl/>
- <http://www.visitsilesia.eu/>
- <http://coal.silesia.pl>

STÁRICS ROLAND*

A MAGYAR ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁSOK GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNYÉNEK ÉS HATÉKONYSÁGÁNAK VIZSGÁLATA (2003–2008)

ANALYSIS OF ECONOMIC PERFORMANCE AND EFFICIENCY OF THE SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN HUNGARY AND EASTERN AND CENTRAL EUROPE (2003–2008)

ABSTRACT

The states of the region joined the European Union in two groups (eight countries in 2004 and two in 2007). In my opinion it is current to prepare a list of the changes occurred after the accession of the sector of the small and medium-sized enterprises (SMEs) of ten states in the region. Of which countries' SME-sector did manage to approach the EU-average in the field of added value and productivity? Which countries failed to cut down on significantly their lag and what can be the reason for it? What kind of importance did the small and medium-sized enterprises have in certain countries before the EU-accession and do they have in 2008 in the field of added value and employment? The preparation of a comparative analysis is also justified by the fact that the international financial and economic crisis reached the countries of Eastern and Central Europe in the autumn of 2008 has drawn the attention to the local economies, including the small and medium-sized enterprises.

1. Bevezetés

Kelet-Közép-Európa államai közül két csatlakozási körben tíz ország vált az Európai Unió tagjává. Az első keleti bővítési alkalom során – 2004. május elsején – a három Balti-állam és a „Visegrádi Négyek” mellett az egykori Jugoszláv tagköztársaság, Szlovénia nyerte el a teljes jogú tagságot. Románia és Bulgária viszont némi késéssel, 2007. január elsejétől tagja az immár 27 országot számláló közösségnek.

A térség országainak külpolitikájában, az 1990-es évek folyamán mindvégig kitüntetett szerepet játszott az Európai Unióhoz való csatlakozás. A bővítést valamennyi államban nagy várakozás előzte meg. Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy az európai integrációs szervezethez való csatlakozás utáni években a kelet-közép-európai államok kis- és középvállalkozói szektora milyen változáson ment keresztül. Milyen jelentőséggel bírtak a KKV-k az egyes országokban az EU-csatlakozás előtt (2003) és bírnak 2008-ban a foglalkoztatáshoz és a hozzáadott értékhez való hozzájárulás terén? Mely országok kis- és középvállalkozói szférájának sikerült a munkatermelékenység színvonalát növelni? A vizsgálat igyekszik az összehasonlítás eszközével élve rámutatni, hogy a magyarországi kis- és középvállalkozások teljesítményének közösségi átlagokhoz való pozíciói mennyiben módosultak akár pozitív, akár negatív irányban. Mely területeken sikerült a csatlakozást előnyné formálni és a fejlettségbeli lemaradást lefaragni, illetve hol nem következett be (számottevő) felzárkózás? Alapvető kérdés az is, hogy a vizsgált időszak folyamatai nyomán milyen helyet foglal el a magyar kis- és középvállalkozói szféra a foglalkoztatottság, a

* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar.

hozzáadott érték, termelés és a munkatermelékenység terén a közép-kelet-európai államok hasonló szektoraihoz képest.

Egy összehasonlító elemzés elkészítését két további, egymással szorosan összefüggő – az EU-csatlakozás jelentőségéhez hasonló léptékű – jelenség is indokolja nevezetesen, hogy a térség napjainkban a világ egyik legglobalizáltabb nagyrégiója, ahol a gazdasági élet nagyfokú dualitása tapasztalható mind a vállaltszerkezet, mind a tulajdonosi összetétel, mind a vállalati nagyságkategóriák teljesítménye terén (1. táblázat).

A nemzetköziesedés és a gazdasági fejlődés legfőbb haszonélvezője a multinacionális vállalatok leányvállalataiból álló, döntően külfiacokra termelő helyi nagyvállalati kör. A külföldi működő tőkeáramlások ösztönzésének mindenhatóságára építő gazdaságpolitika azonban 2008 őszén, a nemzetközi pénzügyi és a nyomában futótűzként terjedő gazdasági válság során erőteljesen megbicsaklott. A krízis a kelet-közép-európai államokban ráirányította a figyelmet a globális folyamatoktól való erőteljes függésre és az egyes nemzetgazdaságok túlságosan nagyfokú sebezhetőségére és kiszolgáltatottságára. A válság hatására a lokális gazdaságok, így a döntően hazai tulajdonú és elsősorban belföldi piacra termelő kis- és középvállalkozások gazdasági, foglalkoztatási és társadalmi életben betöltött szerepe és fontossága nemcsak felértékelődött, de számos esetben (újból) az érdeklődés középpontjába is került.

Jelen tanulmány az európai kivállalkozói törvény (Small Business Act – SBA) megvalósításáról szóló országos összefoglalók és az európai kis- és középvállalkozások teljesítményéről szóló éves jelentések (SME Performance Review. Annual Report, magyarul: KKV-Teljesítményértékelő) elkészítését segítő Európai Unió vállalkozói adatbázis alapján készült. Az Európai Unió Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatósága 2007-től adja közre a kisvállalkozások gazdasági teljesítményéről szóló éves jelentését (SME Performance Review), ami azonban nem előzmények nélküli korábban, 1992–2007 között más néven ugyan (The Observatory of European SMEs, magyarul Európai KKV-Figyelő), de hasonló tartalommal jelentetett meg összefoglalókat a közösség és a tagállamok KKV szektoráról.

1. táblázat. A globalizációs index és a gazdaság globalizáltságának alakulása a kelet-közép-európai EU-tagállamokban (2003-2007, KOF Index of Globalization)²

1. Chart. Change of globalization index and economic globalization (2003–2007)

A világ országai közötti rangsor																				
	Globalizációs index (GI)										Gazdaság globalizáltsága (EcoGI)									
	Bulgária	Csehország	Észtország	Magyarország	Litvánia	Lettország	Lengyelország	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Bulgária	Csehország	Észtország	Magyarország	Litvánia	Lettország	Lengyelország	Románia	Szlovákia	Szlovénia
2003	45.	22.	6.	20.	33.	31.	55.	78.	35.	34.	40.	18.	15.	20.	38.	42.	37.	48.	28.	24.
2004	35.	12.	5.	8.	27.	25.	34.	49.	14.	26.	40.	12.	16.	14.	34.	39.	29.	43.	22.	20.
2005	40.	8.	6.	7.	28.	21.	41.	44.	19.	26.	40.	10.	15.	12.	31.	38.	30.	42.	23.	19.
2006	37.	12.	7.	8.	28.	23.	36.	57.	19.	27.	39.	11.	17	10	31.	34.	30.	44.	24.	20.
2007	19.	12.	6.	7.	26.	20.	36.	43.	15.	23.	31.	11.	25.	9.	32.	36.	22.	38.	15.	27.

Forrás: KOF Index of Globalization alapján saját gyűjtés és szerkesztés (<http://globalization.kof.ethz.ch>)

2. Gazdasági fejlettség

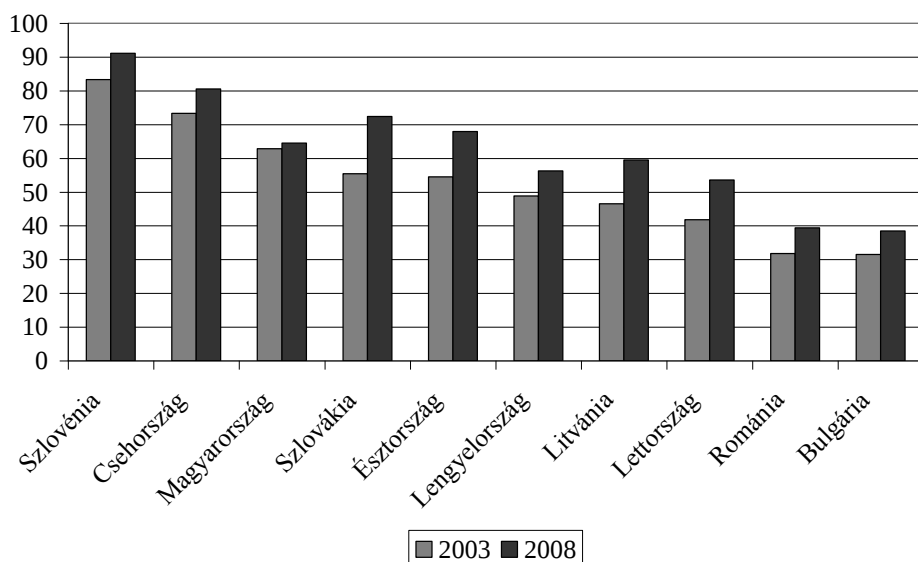
Mielőtt a magyar és a kelet-közép-európai kis- és középvállalkozások gazdasági teljesítményének és hatékonyságának vizsgálatába és összehasonlításába belekezdünk, fontosnak tartom egy rövid helyzetkép megrajzolását a térség országainak gazdasági fejlettségé-

ről, ez ugyanis hatással van a kis- és középvállalkozói szektor folyamataira is. A gazdaság növekedési üteme és a gazdaság fejlettségi szintje alapján a kelet-közép-európai államok meglehetősen heterogén képet mutattak a vizsgált időszakban. 2003-2008 között a GDP nagysága Romániában (266%), Lettorszáiban (230%) és Szlovákiában (219%) bővült a legnagyobb ütemben, de csaknem megduplázódott Litvániában (196%), Bulgáriában (192%), Lengyelországban (190%), Észtországban (185%), és Csehországban (183%) is. Magyarország köszönhetően a térség államainak tendenciáitól jócskán elmaradó gazdasági növekedésének, 2003–2008 között a kelet-közép-európai tíz EU-tagállam közül a legvisz-szafozottabb (143%) bruttó hazai össztermékbővülést könyvelhette el.

A magyar gazdaság szerény ütemű növekedése nyomán Magyarország az EU-27-ek átlagához viszonyított egy főre jutó GDP tekintetében a térség államainak rangsorában a 2003. évi előkelő 3. helyéről 2008-ra az 5. helyet jelentő középmezőnybe csúszott vissza (1. ábra). Amíg hazánk a vizsgált hat esztendő alatt 1,6 százalékpontot faragott le a közösségi átlagtól való lemaradásából, addig Szlovákia és a három Balti-állam dinamikus, 11 százalékpontot is meghaladó ütemű felzárkózást hajtott végre. Magyarország, fejlettségi „egyhelyben topogása” nyomán nemcsak a térség két legfejlettebb államával, Szlovéniával és Csehországgal szembeni – immár tetemesnek mondható – lemaradását növelte, de a korábban maga mögé utasított Szlovákia és Észtország is beérte, majd megelőzte.

1. ábra. Egy főre jutó GDP (vásárlóerő paritás alapján) az EU-27-ek átlagának százalékában (2003, 2008)

1. Fig. GDP per capita (PPS) as a percentage of the average of the EU-27 (2003–2008)

Forrás: KSH stADAT-tábla alapján saját számítás és szerkesztés

3. Vállalkozásszerkezet

A létszámnagyság szerinti kategóriák fejezik ki legjobban a vállalkozások helyzetében meglévő különbözőségeket. Ennek szellemében közöl adatokat a kis- és középvállalkozások teljesítményértékeléséről az Európai Unió is (SME Performance Review. Annual Report). A közösségi jelentés a méretkategóriánkénti vizsgálatnál mikro-, kis- és középvállalkozásokat, valamint nagyvállalatokat különböztet meg.

A kelet-közép-európai EU-tagállamokban 2008-ban 4 120 988 kis- és középvállalkozást tartottak nyilván, ami az összes vállalkozás 99,8%-át tette ki.³ A vizsgált tíz ország összesített KKV szektorának 93,3%-át (3 855 295) a mikrovállalkozások, 5,2%-át (215 959) a kisvállalkozások és alig több mint egy százalékát (49 734) a középvállalkozások adták. Az EU-27-ek vállalkozásszerkezetéhez képest a mikro- és a kisvállalkozások számaránya téren tapasztalható eltérés, előbbi esetében a közösségi érték alacsonyabb (91,8%), utóbbi vonatkozásában viszont magasabb (6,9%).

Magyarország, Csehországhoz és Lengyelországhoz hasonlóan a dél-európai országokra jellemző vállalkozási struktúrával rendelkezik, melynek a legfőbb ismérve a mikrovállalkozások kiemelkedően magas számaránya, valamint a kis- és különösen a közepes méretű vállalkozások meglehetősen alacsony részesedése. Hazánk a mikrovállalkozások vállalkozásszerkezeten belüli aránya alapján a közösség 27 tagállama közül a 7. legnagyobb értékkel (94,4%) rendelkezik, viszont a kisvállalkozások vonatkozásában már 6. legkisebb (4,7%), a középvállalkozások esetében pedig az 5. legkisebb (0,8%) értéket tudhatja magáénak.

A kelet-közép-európai EU-tagállamok egy másik csoportját Szlovákia, Észtország és Lettország alkotja. Ezek az államok azonban nemcsak Magyarország, Csehország és Lengyelország vállalkozási szerkezetétől mutatnak markáns eltéréseket, de a 2004 előtt csatlakozott 15 „rég” tagállamtól is. Az említett három országban ugyanis számarányuk alapján jóval nagyobb jelentőséggel bírnak a kis- és középvállalkozások, mint bárhol az Európai Unió területén. Szlovákia például egyedülálló módon négy megközelítést alkalmazva is első az Európai Unió tagállamainak sorában. Északi szomszédunknál a legkisebb részesedésű a mikrovállalkozói szektor (76,1%), miközben itt a legmagasabb a kis- (19,1%) és középvállalkozások (3,9%), illetve a nagyvállalatok aránya (0,9%).

3. Kis- és középvállalkozások teljesítménye

A kis- és középvállalkozások súlyát, gazdasági és társadalmi életben betöltött szerepét nem annyira számarányuk, sokkal inkább a foglalkoztatáshoz és az értéktermeléshez való hozzájárulásukkal jellemezhetjük a legjobban.

4.1. Foglalkoztatás

2008-ban a kis- és középvállalkozások foglalkoztatásban betöltött szerepe a kelet-közép-európai EU-tagállamokban kis mértékben ugyan, de nagyobb (68,5%) volt, mint az EU-15 (67,2%) és az EU-27 (67,4%) körében. Térségünk tíz államának összesített adatai szerint mikrovállalkozások hozzájárulása a foglalkoztatáshoz 30,4%, a kisvállalkozásoké 17,5%, míg a középvállalkozásoké 20,5%. Magyarországon a foglalkoztatottak több mint héttizede (71,1%) a KKV szektorban tevékenykedik, ezzel hazánk mind az EU-27-ek, mind a kelet-közép-európai EU-tagállamok körében a középmezőnyben található. Magyarországnál jelentősebb foglalkoztatási szerepvállalással térségünkben a Balti-államokban és Bulgáriában rendelkeztek a kis- és középvállalkozások (2. táblázat). Amíg hazánkban a mikrovállalkozások az alkalmazásban állók több mint harmadának (35%), a kisvállalkozások nem egészen ötödének (19%) biztosítottak munkalehetőséget, addig a középvállalkozások csupán minden hetedik munkavállalót alkalmazták. Magyarország az előbbi két vállalkozói nagyságkategória vonatkozásában az EU-27-ek utolsó harmadában (hátról a 9., illetve a 8.) foglalt helyet. A közepes vállalkozások foglalkoztatási szerepvállalása kelet-közép-európai összehasonlításban a legalacsonyabbnak számított.

Az adatok mögött azonban meghúzódik még egy rendkívül lényeges – számos elemzésből sajnos kimaradó – háttérinformáció, amire korábban már Román Zoltán is felhívta a figyelmet (Román Z. 2006). A magyarországi KKV szféra foglalkoztatáshoz való hozzájárulása ugyanis némileg ugyan magasabb a közösség és a térségünk átlagánál, mindezt azonban az Európai Unió második legalacsonyabb gazdasági aktivitása (61,6%) és foglalkoztatottsági rátája (55,4%) mellett érte el.⁴ Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarországi kis- és középvállalkozások valós foglalkoztatási súlya jóval mérsékeltebb és marginálisabb, mint ami a nyers statisztikai adatokból képezhető.

A rendelkezésre álló adatokból az is kiderül, hogy 2008-ban a magyarországi nagyvállalatok a foglalkoztatásban (28,9%) megközelítőleg sem töltöttek be olyan számottevő szerepet, mint a hozzáadott érték termeléshez (48,1%) vagy éppen az exporthoz való hozzájárulás tekintetében. E téren hazánk a Balti-államokkal és a dél-európai országokkal mutat hasonlóságot. A magyarországi nagyvállalatok foglalkoztatási súlya mind az EU-27-ek (32,6%), mind az EU-15-ök (32,8%), mind pedig a „kelet-közép-európai kilencek csoportjától” (31,5%) ha nem is sokkal ugyan, ám mégis elmaradt. Hazánknál alacsonyabb értékekkel csupán a Balti-államok és Bulgária rendelkezett. Míg a térség többi államában 2008-ban 31,1–44,4% közötti (Lengyelország, illetve Szlovákia adatai) volt a hozzájárulásuk a foglalkoztatáshoz.

2. táblázat. A foglalkoztatottak vállalati szervezetnagyság szerinti megoszlása a kelet-közép-európai EU-tagállamokban (% , 2003, 2008)

2. Chart. Distribution of the employees according to the company-size (% , 2003, 2008)

Megnevezés	Mikro-vállalkozás		Kis-vállalkozás		Közép-vállalkozás		KKV együtt		Nagyvállalat	
	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
Bulgária	30,2	27,9	20,1	23,2	20,8	23,0	71,1	74,1	28,9	25,9
Csehország	32,6	29,1	18,6	18,7	17,8	19,8	69,0	67,6	31,0	32,4
Észtország	22,0	24,4	28,9	28,3	26,4	26,0	77,3	78,6	22,7	21,4
Magyarország	35,9	35,4	18,6	19,3	16,3	16,3	70,8	71,1	29,2	28,9
Lettország	23,8	21,7	25,8	28,3	25,6	26,3	75,1	76,3	24,9	23,7
Litvánia	21,1	22,8	24,9	25,3	26,2	26,5	72,2	74,6	27,8	25,4
Lengyelország	40,5	38,6	11,5	11,6	18,3	18,7	70,4	68,9	29,6	31,1
Románia	16,1	21,2	16,6	19,8	22,2	22,6	54,9	63,6	45,1	36,4
Szlovákia	12,5	14,8	14,6	17,6	22,2	23,0	49,3	55,4	50,7	44,6
Szlovénia	27,1	28,2	17,3	17,6	20,6	21,1	65,1	67,0	34,9	33,0
EU-27	29,6	29,7	20,4	20,7	16,8	17,0	66,7	67,4	33,3	32,6
EU-15	29,3	29,5	21,2	21,5	16,1	16,2	66,7	67,2	33,3	32,8
KKE-10	30,7	30,4	16,5	17,5	19,7	20,5	66,9	68,5	33,1	31,5

Forrás: SME Performance Review. Annual Report 2009. Size and structure European non-financial business economy. EIM Business and Policy Research alapján saját számítás és szerkesztés

A kelet-közép-európai EU-tagországok kis- és középvállalkozói szektora foglalkoztatásból való részesedésének 2003–2008 közötti alakulása alapján a térség államai négy csoportba különíthetők el.

Ahol a kis- és középvállalkozások:

- jelentősen javítottak arányukon: Bulgária, Románia Szlovákia,
- mérsékelten javítottak arányukon: Észtország, Lettország, Litvánia, Szlovénia, (KKE-10, EU-27,
- lényegében stagnált az arányuk: Magyarország,
- romlott az arányuk: Csehország és Lengyelország.

4.2. Hozzáadott érték termelés

A kelet-közép-európai EU-tagállamokban az előállított hozzáadott érték⁵ alig több mint fele származott 2003-ban (52,1%) és 2008-ban (52,0%) a kis- és középvállalkozásoktól, ami a mindenkor EU-15-ök (58,2%) és EU-27-ek (57,7%) értékétől kismértékben ugyan, de elmaradt (3. táblázat). A magyarországi KKV szektor hozzájárulása a hozzáadott értékhez mind a két esztendőben a térségi átlagnak megfelelő, azzal csaknem teljesen megegyező volt. 2003-ban 51,8%-t, 2008-ban pedig 51,9%-t tett ki, amivel hazánk a közösség se-reghajtó államai közé tartozott. 2008-ban a 27 tagállamból hátulról a hatodik helyet foglal-ta el mindössze három térségbeli államot (Lengyelország, Románia, Szlovákia) utasított maga mögé. A vállalati szektor által realizált hozzáadott értékből a mikro- (17,5%), a kis- (16,2%) és a középvállalkozások (18,2%) részesedése kifejezetten kiegyenlítettnek bizo-nyult. Érdeklésre tarthat számot, hogy közösségi szinten 2008-ban – a hagyományosan erős kis- és középvállalkozói szektorral rendelkező mediterrán államokat (Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) is megelőzve – a második és harmadik legna-gyobb részesedéssel Észtországban (76%) és Lettországbán (74%) rendelkeztek a kis- és középvállalkozások. Számottevőnek tekinthető a KKV-k hozzáadott értékhez való hozzájá-rulása Litvániában (72%) és Szlovéniában (60%) is.

3. táblázat. A hozzáadott érték (termelési tényezők költségén mért) vállalati szervezetenagyság szerinti megoszlása a kelet-közép-európai EU-tagállamokban (% 2003, 2008)

3. Chart. Distribution of added value according to the company-size (% 2003, 2008)

Megnevezés	Mikro-vállalkozás		Kis-vállalkozás		Közép-vállalkozás		KKV együtt		Nagyvállalat	
	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
Bulgária	14,3	13,9	15,1	18,9	18,1	21,2	47,4	54,1	52,6	45,9
Csehország	20,4	18,8	17,1	15,9	19,3	20,0	56,8	54,8	43,2	45,2
Észtország	18,2	21,0	25,0	25,5	29,5	29,9	72,7	76,3	27,3	23,7
Magyarország	17,2	17,5	16,2	16,2	18,4	18,2	51,8	51,9	48,2	48,1
Lettország	16,4	18,6	25,4	26,9	27,6	28,7	69,4	74,2	30,6	25,8
Litvánia	11,6	11,6	21,4	23,2	25,9	29,2	59,0	64,0	41,0	36,0
Lengyelország	16,0	18,3	11,0	11,8	21,4	21,6	48,3	51,7	51,7	48,3
Románia	12,7	12,1	16,6	14,1	20,1	15,9	49,3	42,2	50,7	57,8
Szlovákia	11,7	13,3	12,3	15,0	17,6	18,1	41,7	46,5	58,3	53,5
Szlovénia	19,5	19,9	18,1	18,6	21,1	21,3	58,6	59,8	41,4	40,2
EU-27	20,4	21,0	18,9	18,8	17,9	17,9	57,3	57,7	42,7	42,3
EU-15	20,6	21,3	19,1	19,1	17,8	17,8	57,5	58,2	42,5	41,8
KKE-10	16,7	16,7	14,8	15,1	20,6	20,2	52,1	52,0	47,9	48,0

Forrás: SME Performance Review. Annual Report 2009. Size and structure European non-financial business economy. EIM Business and Policy Research alapján saját számítás és szerkesztés

Az EU-27-ek kis- és középvállalkozásainak hozzáadott értékből való részesedésének rangsorát vizsgálva meglehetősen csalóka kép rajzolódik ki, a listán ugyanis Magyarország (Lengyelország és Írország mellett) közvetlenül Németország és az Egyesült Királyság között foglal helyet, ennek ellenére azonban felelőtlen lenne azt kijelenteni, hogy hazánk e téren felveszi a versenyt a közösség legerősebb gazdaságai közé tarozó két állammal és azonos KKV súlycsoportot képezne velük. A kis- és középvállalkozói szektorban megtermelő hozzáadott érték ugyanis nagyságrenddel, Németországban például 26-szor, az Egyesült Királyságban pedig 23-szor nagyobb, mint nálunk. A magyarországi és a közös-ségi adatokat alaposan szemügyre véve, megállapítható, hogy számos olyan európai gazda-

sági nagy- és középhatalom is megelőzi Magyarországot, amelyek annak ellenére erős és termelékeny KKV szektorral rendelkeznek, hogy több, akár tucatnyi hazai vállalatuk nemzetközi szinten nemcsak jegyzett, de globális tényezőnek is számító multinacionális vállallattá nőtte ki magát és ebből adódóan markáns aktora az anyaország gazdasági életének is. (Global 500 – Belgium 5, Hollandia 13, Franciaország 39, Olaszország 10, Spanyolország 11).⁶ Ezen országokban tehát a hazai érdekeltségű multinacionális vállalatok gazdasági beágyazódása ellenére sem számít a kis- és középvállalkozói szféra alárendeltnek, sőt a vizsgált államok gazdasági szerkezetének több „lábon állása” – magyar szemmel nézve – kifejezetten tekintélyt parancsoló jelenség.

Az EU-27-ek KKV szektorában 2008-ban előállított, abszolút számokkal kifejezett hozzáadott értéket nézve számos magyar vonatkozású érdekességet találhatunk. A hazánkkal megközelítőleg azonos népességszámmal rendelkező Csehországban és Portugáliában kétszerese, Belgiumban és Svédországban pedig csaknem négyszerese a kis- és középvállalkozásoknál realizálódó hozzáadott érték. Hasonlóan elszomorító és aggodalomra okot adó adat, hogy a hazánknál e téren még a jóval alacsonyabb lélekszámmal bíró – ám tudottan innováció-orientált és tudásközpontú gazdasággal rendelkező – Skandináv-államoktól szintén (Dánia, Finnország) tetemes lemaradásban van. Regionális alapra helyezve az elemzést, még egy – nem elhanyagolható – érdekességre szeretném felhívni a figyelmet. A magyar kis- és középvállalkozói szektor abszolút számban kifejezett hozzáadott értéke mindössze alig több mint duplája az apró kiterjedésű és meglehetősen alacsony lélekszámú Szlovéniáénak. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy Magyarországon kifejezetten kevés az innovatív, K+F és magas bérigényű ágazatokban a kis- és középvállalkozások száma. Emiatt a hozzáadott érték termelésben a közepes vagy alacsony technológia-igényességű ágazatok vállalkozásai dominálnak.

A kelet-közép-európai EU-tagországok kis- és középvállalkozói szférájának hozzáadott értékből való részesedésének 2003–2008 közötti alakulása alapján a térség államai négy csoportba különíthetők el.

Ahol a kis- és középvállalkozások:

- jelentősen javítottak arányukon: Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország és Szlovákia,
- mérsékelten javítottak arányukon: Szlovénia, (EU-27),
- lényegében stagnált az arányuk: Magyarország, (KKE-10),
- romlott az arányuk: Csehország és Románia.

4.3. A kis- és középvállalkozások termelékenysége

A termelékenység alakulását az egy alkalmazott által létrehozott hozzáadott érték mutatja. 2003–2008 között a kelet-közép-európai tíz EU-tagállam összesített munkatermelékenységi értékei valamennyi vállalkozói szervezetenként esetében csaknem megduplázódtak. Az egy főre jutó hozzáadott érték a mikrovállalkozásoknál 5700€-ről 10 600-ra, a kisvállalkozásoknál 9500€-ről 16 600-ra, a középvállalkozásoknál 11 000€-ről 19 000-re növekedett, ami a szektor egészét nézve 8200€-ről 14700-ra történő emelkedést jelentett. A térség termelékenységi színvonala a vizsgált időszakban gyors ütemben zárkózott fel az EU-27-ek átlagához, azonban 2008-ban is csak annak alig több mint harmadát érte el a különböző vállalkozói létszám kategóriákban (4. táblázat).

2003-ban a magyar kis- és középvállalkozások termelékenységének EU-átlaghoz viszonyított értéke – a régiós szintet 5százalékponttal meghaladva – 29% volt. Hazánk a helyzeti előnyét 2008-ra elveszítette és ekkor már csupán a térségi szinttel megegyező – az EU-átlag 36%-ának megfelelő – értékkel rendelkezett. A kis- és középvállalkozói szektor EU-át-

laghoz viszonyított termelékenysége alapján Magyarország 2003-ban még a kelet-közép-európai EU-tagállamok középmezőnyének elején foglalt helyet, a 4. legmagasabb munkatermelékenységi szintet tudhatta magáénak a régióban. 2008-ban azonban a középmezőny végét jelentő 6. helyre szorultunk vissza és a régió munkatermelékenységi éllóvasaitól jelentős lemaradásba kerültünk. Szlovákia, Csehország és Észtország hazánkkal közel azonos szintről indulva rendkívül látványos felzárkózást ért el az EU-27-ek átlagához. Szlovénia pozíciója nem változott, megőrizte térségbeli vezető helyét. Hazánk 2008-ban olyan országok társaságában foglalt helyet, amelyek 2003-ban még jócskán lemaradásban voltak velünk szemben, azonban hat esztendő alatt nem csak beérték minket, de kis híján meg is sikerült előzniük (Lengyelország, Románia).

4. táblázat. A termelékenység (egy alkalmazásban állóra jutó hozzáadott-érték) alakulása a kelet-közép-európai EU-tagállamokban vállalati szervezetnagyság szerint az EU-27 átlagának százalékában (2003, 2008)

4. Chart. Change of productivity (added value per employee) as a percentage of the average of the EU-27 according to the company-size (2003, 2008)

Megnevezés	Mikro-vállalkozás		Kis-vállalkozás		Közép-vállalkozás		KKV együtt		Nagyvállalat		Összesen	
	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
Bulgária	7	11	8	14	8	14	8	14	14	22	10	16
Csehország	31	47	34	48	35	49	33	48	37	55	34	51
Észtország	36	53	28	43	31	47	33	49	28	37	30	43
Lengyelország	18	26	32	44	34	42	25	34	42	46	31	39
Lettország	22	45	23	39	22	38	23	42	21	31	22	37
Litvánia	16	22	19	30	19	31	19	30	23	32	20	30
Magyarország	23	29	31	38	35	44	29	36	43	53	33	42
Románia	13	37	12	35	9	30	12	35	10	55	11	45
Szlovákia	42	70	28	52	23	41	31	54	28	51	31	55
Szlovénia	60	63	64	74	55	60	60	66	53	60	57	63
KKE-10	21	32	26	39	26	38	24	36	30	48	27	41
EU-15	119	116	113	111	120	118	117	115	116	111	116	114
EU-27	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: SME Performance Review. Annual Report 2009. Size and structure European non-financial business economy. EIM Business and Policy Research alapján saját számítás és szerkesztés

2003–2008 között két országot – Romániát és Szlovákiát – kiugró termelékenység-növekedés jellemezte. Romániában a kis- és középvállalkozói szektor EU-27-ek átlaghoz viszonyított termelékenységi szintje megháromszorozódott, Szlovákiában (és Lettorszában) pedig csaknem megduplázódott. A vizsgált időszakban mindkét szomszédunknak 23százalékpontot sikerült lefaragniuk az EU-átlagtól való lemaradásukban, ami a régió átlagos felzárkózási üteménél (12 százalékpont) csaknem kétszer, Bulgária, Szlovénia (6–6 százalékpont) és Magyarország (7 százalékpont) felzárkózási üteménél pedig közel négyszer gyorsabbnak számít. Magyarország tehát az EU-csatlakozás óta nemhogy nem került lényegesen közelebb az EU-27-ek átlagához, de a régióban relatíve fejlett munkatermelékenységi pozícióját is elveszítette és a közösségi átlaghoz való felzárkózás ütemét tekintve a térség államaitól is kezd egyre inkább leszakadni és eltávolodni.

Sajnos minden vállalati szervezetnagyság kategóriában égbekiáltó szakadék tátong nemcsak a közösségi élmezőny, de az EU-27-ek átlaga és Magyarország értéke között is. Különösen a mikro- és a kivállalkozások termelékenységi színvonalában tapasztalható számottevő lemaradás hazánkban, előbbi a közösségi átlag kevesebb, mint harmada, utóbbi alig 40%-a. A mikro- és kisvállalkozások termelékenységének tekintetében hátulról a ne-

gyedikek voltunk a kelet-közép-európai EU-tagállamok között 2008-ban. Fejletlenségünk más megközelítésben is jól érzékelhető. A szlovén mikro- (21 000€/fő) és kisvállalkozások (31 500€/fő), valamint a szlovák kisvállalkozások (23 300€) kétszer olyan termelékenyebbek, mint magyarországi társaik (mikro: 9700€/fő, kis: 16 400€/fő), sőt a szlovén kis- és középvállalkozói szektor termelékenységének (26 600€/fő) csupán fele, a szlovákénak (21 500€/fő) alig kétharmada, a csehének (19 400€/fő) pedig mintegy háromnegyede a vonatkozó magyar érték (14 300€/fő).

Különösképpen beszédes az is, hogy a magyarországi nagyvállalatok termelékenysége is jócskán alatta marad a közösségi átlagnak (53%-a). Hazánk 2008-ban az EU-27-ek utolsó harmadában található, a listán hátulról a 8. helyet foglalta el. Egyébként valamennyi kelet-közép-európai EU-tagállam, egy tömböt alkotva, Szlovénia (60%) és Bulgária (22%) közé ékelődve a sor végén helyezkedett el. Térségünk nagyvállalati szférájának termelékenysége tehát a kis- és középvállalkozások termelékenységéhez hasonlóan a legalacsonyabb az Európai Unióban. Az EU-27-ek legtermelékenyebb nagyvállalati szektorával rendelkező Írország (130 800€/fő) például 4-szeresen múlta felül 2008-ban a magyar nagyvállalati szektor (32 600€/fő) termelékenységi értékét.

A magyarországi kis- és középvállalkozói szektor termelékenységének nagyvállalatokéhoz viszonyított lemaradása 2003-ban és 2008-ban is a lényegesen nagyobb volt az EU-27-ek, az EU-15-ök és a kelet-közép-európai tíz EU-tagállam összesített értékénél is (5. táblázat). Hazánkban a mikrovállalkozások termelékenysége a nagyvállalatokénak kevesebb, mint harmada, a kisvállalkozásé éppen a fele, míg a középvállalkozásoké pont kétharmada volt. Az adatok nemzetközi összehasonlításra is alkalmasak. 2008-ban Magyarországon a mikrovállalkozások nagyvállalatokhoz viszonyított termelékenysége körülbelül fele, a kisvállalkozásoké mintegy kétharmada, a középvállalkozásoké közel nyolctizede volt a hasonló közösségi adatoknak.

5. táblázat. A kis- és középvállalkozások nagyvállalatokhoz viszonyított termelékenysége (egy alkalmazásban állóra jutó hozzáadott-érték, %, 2003, 2008)

5. Chart. Productivity of the small and medium-sized enterprises compared to the large ones (added value per employee, %, 2003, 2008)

Megnevezés	Mikrovállalkozások		Kisvállalkozások		Középvállalkozások		KKV összesen	
	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
Magyarország	29	30	53	50	68	67	44	44
EU-27	53	54	71	70	84	81	66	66
EU-15	55	57	71	70	87	86	68	68
KKE-10	38	36	62	57	72	65	54	50

Forrás: SME Performance Review. Annual Report 2009. Size and structure European non-financial business economy. EIM Business and Policy Research alapján saját számítás és szerkesztés

Említést érdemel a vállalkozói szervezeti nagyság-kategóriák összes vállalkozáshoz viszonyított termelékenységének alakulása is, mely az előbbi összehasonlításokhoz hasonlóan rendkívül érdekes információkat tartalmaz (6. táblázat). Az összes vállalkozáshoz viszonyított termelékenység vonatkozásában a magyarországi mikrovállalkozások értéke 2008-ban a második (49%), a kisvállalkozásoké és az egész kis- és középvállalkozói szektoré pedig a harmadik (84%, illetve 73%) legalacsonyabbnak bizonyult a kelet-közép-európai tíz EU-tagállam között. Ezzel ellentétes módon viszont a nagyvállalatok összes vállalkozáshoz viszonyított termelékenysége éppen Magyarországon volt a második legmagasabb (166%).

A magyarországi kis- és középvállalkozói szféra termelékenységbeli elmaradásának és alacsony hatékonyságának legfőbb okai a tőkehiány és a műszaki felszereltség korszerűt-

lensége. A szektor vállalkozásainak jelentős hányada technológiailag meglehetősen elavult termelő berendezésekkel rendelkezik, sőt eszközparkjának gyakran számottevő része a rendszerváltozást követő privatizációs időszakból származik, emiatt az egyre fokozódó nemzetközi és hazai piaci verseny mennyiségi és minőségi követelményeinek nemigen tud megfelelni.

6. táblázat. A vállalkozási szervezetnagyság-kategóriák összes vállalkozáshoz viszonyított termelékenységének (egy alkalmazásban állóra jutó hozzáadott-érték) alakulása a kelet-közép-európai EU-tagállamokban (% , 2003, 2008)

6. Chart. Change of productivity (added value per employee) of the company-size categories compared to every enterprise (% , 2003, 2008)

Megnevezés	Mikro-vállalkozások		Kis-vállalkozások		Közép-vállalkozások		KKV összesen		Nagyvállalatok	
	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
Bulgária	47	50	75	82	87	92	67	73	182	177
Csehország	63	65	92	85	108	101	82	81	139	140
Észtország	82	86	86	90	112	115	94	97	120	111
Lengyelország	39	47	95	102	117	115	69	75	174	155
Lettország	69	86	98	95	108	109	92	97	123	109
Litvánia	55	51	86	91	99	110	82	86	147	142
Magyarország	48	49	87	84	113	111	73	73	165	166
Románia	79	57	100	71	90	71	90	66	112	159
Szlovákia	94	90	84	85	79	79	85	84	115	120
Szlovénia	72	71	104	105	102	101	90	89	118	122
KKE-10	54	55	90	86	104	99	78	76	145	152
EU-15	70	72	90	89	110	110	86	87	128	127
EU	69	71	93	91	107	106	86	86	129	130

Forrás: SME Performance Review. Annual Report 2009. Size and structure European non-financial business economy. EIM Business and Policy Research alapján saját számítás és szerkesztés

Konklúzió

A kelet-közép-európai tíz EU-tagállam KKV szektorának elemzéséből kiderül, hogy a térség orszárai 2003 és 2008 között az eltérő ütemű gazdasági növekedésükből adódóan különböző fejlődésbeli utat jártak be a kis- és középvállalkozások gazdasági teljesítménye és hatékonysága terén. A foglalkoztatottsághoz történő hozzájárulás vonatkozásában Bulgária, Románia és Szlovákia, a hozzáadott értékből való részesedése tekintetében pedig a három Balti-állam, továbbá Bulgária, Lengyelország és Szlovákia KKV szférája javított jelentősen hat évvel korábbi arányához képest. Szlovákia és Románia a termelékenység (egy főre jutó hozzáadott érték) szempontjából is kiemelkedő eredményeket ért el. Előbbiben a KKV szektor EU-27-ek átlaghoz viszonyított termelékenységi szintje megháromszorozódott, utóbbiban (és Lettországbán) pedig csaknem megduplázódott.

A magyarországi kis- és középvállalkozások azonban a 2003–2008 közötti időszakban sem a foglalkoztatottsághoz, sem a hozzáadott érték termeléshez való hozzájárulás, sem pedig a termelékenységi színvonal terén nem voltak képesek látványos előretörésre. Sőt arról sem szabad megfeledkezni, hogy a közösségi szinten relatív magas foglalkoztatási súlyuk valódi jelentőségét nagyban rontja, hogy Magyarország rendelkezik az EU-27-ek második legalacsonyabb gazdasági aktivitási és foglalkoztatottsági rátájával. A vizsgált periódusban a honi KKV szektor hozzájárulása a hozzáadott értékhez a térségi átlaggal csaknem teljesen megegyező volt, amivel hazánk mindvégig a közösség sereghajtó államai

közé tartozott. A magyarországi KKV szféra termelékenységének EU-átlaghoz viszonyított értéke pedig ugyan emelkedett, ám mivel a növekedés mértéke jócskán elmaradt a kelet-közép-európai államok felzárkózási ütemétől, így nemcsak elveszítettük a térség államai közötti viszonylag kedvező termelékenységi helyezésünket, de a régió éllovasaitól való lemaradásunk és hátrányunk is tetemesen bővült. Különösen aggasztónak számít az egyes vállalkozói szervezeti nagyság-kategóriák termelékenységi színvonala között tapasztalható nagyságrendi különbségek. A magyarországi KKV szektor termelékenységének nagyvállalatokéhoz viszonyított lemaradása ugyanis 2003-ban és 2008-ban is lényegesen nagyobb volt, mint az EU-27-ek, mint az EU-15-ök, mint pedig a kelet-közép-európai tíz EU-tagállam összesített értékénél (KKE-10) is. Az összes vállalkozáshoz viszonyított termelékenység vonatkozásában pedig a honi mikrovállalkozások értéke 2008-ban a második, a kisvállalkozásoké és az egész kis- és középvállalkozói szektoré pedig a harmadik legalacsonyabbnak bizonyult a térség államai között.

JEGYZETEK

1. A tanulmány alapját képező Európai Unió éves jelentés a kis- és közepes vállalkozásokat létszámnagyság szerint különbözteti meg: 0–9 fő mikro-, 10–49 fő kis-, 50–249 fő középvállalkozás, 250 és több fő nagyvállalat.
2. A KOF által kidolgozott globalizációs index 24 mutató segítségével három fő területen (gazdasági, szociális-kulturális, politika) és öt mellékdimenzióban rangsorolja és veti össze egymással az országok globális integrációs teljesítményét, illetve azt, hogy az adott országok e területeken milyen mértékben integrálódnak a világba.
3. A tanulmányban szereplő adatok a nem pénzügyi vállalkozásokra vonatkoznak (NACE C-I, K).
4. Mindkettő esetben egyedül Málta rendelkezik rosszabb értékekkel.
5. A bruttó hozzáadott értékkel a statisztika a GDP-t közelíti, melyhez szükség lenne még a termékek és ártámogatások egyenlegének ismeretére, de ilyen adatok vállalati méret szerinti bontásban nem állnak rendelkezésre (Némethné Gál Andrea 2006).
6. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a 2010. évi Global 500 listán 37 német és 34 brit óriásvállalat is megtalálható, közülük 5 német és 4 brit a világ 50 legnagyobb vállalata közé tartozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Némethné Gál A. (2006): A kis- és középvállalkozások helye és szerepe a magyar gazdaságban. In: Deés Sz. (et al) (2006): 2006. év. 212–222. old.
- Román Z. (2006): A kis- és középvállalatok és a lisszaboni célok. Fejlesztés és finanszírozás. 2006/3. sz. 20–29. old.
- Global 500 – <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2008/index.html>.
- KOF Index of Globalization – <http://globalization.kof.ethz.ch>
- KSH stADAT-tábla Idősoros éves adatok – 7. Nemzetközi összehasonlítás
- SME Performance Review – http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performance-review/index_en.htm.
- The Observatory of European SMEs – http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/sme-observatory/index_en.htm

Gulyás László: Beszámoló

a

III. TÖBB NEMZETISÉGŰ ÁLLAMOK KELETKEZÉSE ÉS FELBOMLÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN KONFERENCIÁRÓL

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2011. március 4-én Szegeden a Móra Ferenc Múzeumban rendezte meg a „Több nemzetiségű ...” konferencia-sorozat újabb fordulóját, mely ezúttal a délszláv államok keletkezésének és felbomlásának kérdéskörét járta körül. Ennek jegyében a délelőtti folyamán a plenáris ülésen az alábbi előadások hangzottak el:

Prof. Dr. Szávai Ferenc (Kaposvári Egyetem): Az Osztrák-Magyar Monarchia államutódlása: a délszláv példa.

Prof. Dr. Majoros István (ELTE): Franciaország szerepe az első jugoszláv állam megszületésében.

Dr. habil. Pap Norbert (Pécsi Tudományegyetem): Az albán nemzeti integrációs törekvések a Nyugat-Balkánon.

Dr. habil. Gulyás László (Szegedi Tudományegyetem): Néhány gondolat a Szerb–Magyar Történész Vegyes Bizottság alapelveihez, avagy a 20. századi szerb–magyar történelem kritikus pontja.

Dr. habil. Sokcsevits Dénes (Pécsi Tudományegyetem): Bleiburg és a második világháborús partizán megtorlások visszhangja a mai horvát közéletben.

Prof. Dr. Hajdú Zoltán (MTA RKK): Föderációk összeomlása és a második jugoszláv összeomlás általános és különös elemei.

Dr. habil. Juhász József (MTA TTI): Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban.

A délután folyamán az alábbi 3 szekcióban összesen:

1. szekció: A Balkán története a 19. századtól napjainkig
2. szekció: Magyarország története és az utódállamok története
3. szekció: Gazdaságtörténet és regionális folyamatok

31 szekció-előadás előadás hangzott el.

DR. PAP NORBERT:
**A Dráva-medence kutatása a horvát–magyar határ két oldalán IPA
finanszírozásban**

2011–2012 során a Somogy megyei Önkormányzat gesztorálásával, öt intézmény partnerségében egy energetikai jellegű kutatási projekt kerül megvalósításra. A projekt a geotermia 4 szakmai területére koncentrál.

Geotermális energiaforrásokra vonatkozó kutatás. Magyar részről az érintett megyékben, azok kisvárosaiban és térségükben található geotermikus potenciál feltérképezése, ehhez kapcsolódóan adatbázis készítés, szükséges adatok beszerzése, ennek alapján pedig eredmények értékelése történik.

Jogi szabályozás vizsgálata. Az EU-szabályozáshoz kapcsolódóan számos probléma vetődik fel magyar és horvát részről egyaránt, hiszen a jogi környezet megszigorodása alkalmazkodásra készíti a szereplőket. Az elmúlt években az EU keleti bővítése révén is új szabályozókkal bővítették az energiafelhasználásra vonatkozó jogi kereteket. Ez mind az újonnan csatlakozott országok, mind a csatlakozás előtt állók számára nagyobb odafigyelést és új szabályozási eszközrendszer és jogi keret megalkotását tette szükségessé. A megújuló energiaforrások előtérbe kerülése pedig egyfajta evidenciát jelentett a primer és szekunder erőforrások leépítésének szükségessége által. Mind az EU, mind a magyar és a horvát partner részéről meg kell vizsgálni a jogszabály-változási folyamatoknak az elemeit, a menetét, a szigorodás feltételrendszerét.

Gazdaságossági vizsgálatok. Fontos a gazdaságossági tényezőket is figyelembe venni, így elengedhetetlen pénzügyi feltételezések készítése egyes európai országokkal összehasonlításban. Fontos hangsúlyozni az esetleges innovációs potenciál növekedését, az újítások költségigényét és azok megtérülésének időbeli alakulását, hiszen a költséghatékonyság előtérbe helyezésével ezek mind szerepet játszanak a beruházásokban.

Területfejlesztési vizsgálatok. Egy vagy több, a geotermikus energiát sikeresen alkalmazó település vizsgálata, elemzése és az energiaforrás hatására végbemenő, bekövetkező hatásokból modellek kidolgozása, települések-térségek tipizálása.

IOAN BOLOVAN, RUDOLF GRÄF, HARALD HEPPNER, IOAN LUMPERDEAN (edited by):

Demographic Changes in the Time of Industrialization 1750–1918.

Transylvanian Review Vol. XVIII, Supplement No. 1., 2009.

A romániai, s azon belül főleg az erdélyi gazdaság– és társadalomtörténet-írás az utóbbi időkben igen ígéretesen fejlődik. Különösen nagy szerepe van ebben a folyamatban a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemen dolgozó történészeknek, akik az utóbbi időkben szinte évente rendeznek nagyon fontos nemzetközi konferenciákat. Világosan látszik a törekvésekből, hogy Románia 2007. évi uniós felvétele is inspirálja a kollégákat, amelynek során megpróbálnak olyan témák felé nyitni, amelyek valamiképpen kapcsolódnak a nemzetközi fő áramlathoz. Ennek egy szép példája volt a 2008. október 16–20. között Kolozsvárott megrendezett nemzetközi konferencia „*Demográfiai változások az iparosítás idején (1750–1918). A Habsburg Monarchia példája*” címmel. Az esemény létrehozását több jelentős felsőoktatási intézmény (Romániai Akadémia Erdélyi Tudományok Központja, a Kolozsvári Egyetem Közgazdaságtudományi és Üzleti Tudományok Kara, a Babes-Bolyai Egyetem, a Gratz-i Karl Franzen Egyetem és a Kolozsvári Osztrák Könyvtár) vállalta fel. A résztvevők között szerepeltek a szervező intézmények hallgatói, valamint a környékbeli országokból is szép számmal érkeztek. Az elhangzott előadások tanulmánnyá érlelt változatait tartalmazza a jelen recenzióban bemutatandó kötet, amelyben angol és német nyelven adták ki az írásokat, ezzel is garantálva a széles körű megismerés lehetőségét.

A tanulmányok négy csoportot képeznek, amelyek négy sajátos megközelítés- és szemléletmódot közvetítenek, ugyanakkor az egyes csoportok darabjai koherensen kapcsolódnak, mégis számos különbség is adódik közöttük.

1. Az első – talán a legnagyobb érdeklődésre számot tartó tanulmánycsoport – olyan alkotásokból áll, amelyek a fő téma általános vonásait tárgyalta. Nyolc szerző munkáit gyűjtötték ebbe a csoportba. Ezeknek a tanulmányoknak a megközelítése deduktív: az általános összefüggéseken keresztül jutnak el az egyedi, tartománybeli sajátosságokig. Bevezető írásában Dumitru Matis a demográfia és a gazdaságtan kapcsolatát elméleti szempontból közelíti meg, s az ember létezését a gazdaságból/gazdaságban felfogást vizsgálja. A két nagy tudományterületet, vagyis a demográfiát és a közgazdaságtant hasonlítja össze, s felhívja a figyelmet azokra a különbségekre, amit az emberi létezés szociális vetülete okoz. Úgy véli, hogy a különbségek során a népesség növekedésének örök kérdései is görcsö alá kerülnek; a gazdaságban a döntő szerepet a népesség növekedése okozza.

Ezek után már koncentráltabb, a Habsburg Birodalom egy-egy tartományára vagy még annál is kisebb területi egységére vonatkozó tanulmányok olvashatók. Marin Balog az osztrák tőke export szerepét és az iparosításra gyakorolt hatását vizsgálja Erdélyre vonatkoztatva. Az elemzés Brassó társadalmára összpontosít. A városban az ausztriai tőkebefektetés elsősorban a bányászatra és a kohászatra irányult. A szerző megpróbálta bemutatni az osztrák tőkeberuházást a dél-erdélyi régióban, melyek voltak annak motivációs tényezői. Említés szintjén felmerül a StEG, amely hajdan a bányászati és ipari konglomerátumokat tömörítette. A Bánátban a StEG befolyását a népesség változására nézve bővebben Rudolf Gräf és Ioan Lumperdean fejtette ki. A két kolozsvári gazdaságtörténész szakember esetében a vizsgálat időintervalluma 65 évet ölel fel, egy olyan időszakot, amikor a konglomerátum jelentős tulajdonnal bírt a Bánsági hegyekben. A vállalat működésével jelentős ráhatást gyakorolt a társadalom változására: az etnikai szerkezetben, a szakmai és szociális struktúrában egyaránt megfoghatók a hatások. Így például az iparban dolgozó aktív népesség száma ugrásszerűen növekedett; a szomszédos falvakból az ipari központok felé vándorlás tömegessé vált. A tanulmányban több ábra, táblázat és térkép hívja fel a figyelmet a társadalmi szerkezetben bekövetkezett átalakulásra.

A népesség és a gazdaság kapcsolatának vizsgálatának kérdése foglalkoztatta Robert Nagyot is, aki a kolozsvári ipari munkások népességváltozásával foglalkozott. Az Osztrák–Magyar Monarchiában elfoglalt szerepe mellett felhívta a figyelmet a nagyipar jelentőségére is a szerző munkája. Az ipar a társadalomra gyakorolt hatását Gräfhoz és Lumperdeanhez hasonlóan vizsgálta, mégis más következtetésre jut. Szerinte nem csak a szomszédos, ipari telepekhez közel eső népessége mobilizálódott a 19–20. század fordulóján, hanem sokkal szélesebb vidékek szinte egész társadalmi. A szerző szerint abban az időben a városok célállomássá változtak. Kimutatta, hogy a Kolozsvárra beköltözők a ipari lehetőségek csökkenése után is városlakók maradtak, s nem változtattak lakóhelyükön. Úgy látta, hogy a városok domináns helyzete mindig vonzó tényező volt a korabeli társadalom számos csoportja számára, s a későbbiekben is az maradt. Ezt támasztja alá Lelia Papp munkája, melyben a gazdasági tevékenységek átalakulásáról és hatásairól ír Torda és a környező vidéki lakosság életét vizsgálva. Elemzése szerint a vidéki területek háziipara és a városias területek nagyipara kiegészítve egymást, gazdasági növekedést generált.

Az iparosítás nemcsak a város és a vidék kapcsolatára volt hatással, hanem a nagyobb területi egységeken belül az egyes etnikai csoportokra is. Corneliu Padurean a bánáti és crisana-i területekre vonatkozóan vizsgálta ezt a kapcsolatot. Bemutatta a két térség sajátos történelmi fejlődésének útját, amely ezen két régió esetében erősen különbözött az erdélyi területektől. A két térség viszonylag gazdag térség volt, s gazdasági jelentőségük is növekedett. A magyar lakosság 13,73%-ot tett ki a régióban. Ismert, hogy a Bánátban erős urbanizációs folyamat bontakozott ki a 19. század végétől kezdődően. A lakosság összetétele miatt állandó kísérőként fordultak elő etnikai és vallási eltérésekből fakadó társadalmi súrlódások.

A Habsburg Birodalom távolabbi területeiről szól a nézőpont utolsó két tanulmánya is. Az egyikben az olaszországi iparosodás demográfiai változásairól olvashatunk. Pierluigi Profumieri tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a fenntartható gazdasági fejlődést később ért el Itália, mint számos mellette lévő ország. A bukovinai kataszteri felmérésekről Constantin Ungureanu írt tanulmányt, aki részletesen bemutatta, hogy milyen időközönként, milyen célból milyen típusú nyilvántartásokat hoztak létre.

2. A tanulmányok második csoportjának fő gondolata az iparosodás korabeli családvizsgálat volt. A nézőpont vizsgálati témái a családalapítás, az együttélés, törvényteleniségek. A Monarchia változó társadalmi-gazdasági környezetében a család, mint társadalmi egység is átalakult, állapította meg a Antoinette Fauve-Chamoux. A szerző a házasságok életkorát, a házassági szabadságot, valamint a migráció kiváltotta házassági stratégiákat elemezte. Ioan Bolovan – Sorina Paula Bolovan tanulmánya szerint az erdélyi román családok „modernizációja” a családok esetében is világosan megjelent: új erkölcsi normák léptek életbe, s jelentősen átalakult a családi életciklus; megjelent az emancipáció és a liberalizáció is a családi kapcsolatokban.

A tanulmányok arra próbálnak rámutatni, hogy az iparosítás kora nemcsak a politikában, gazdaságban, tervezésben, tudományterületeken következett be, hanem jelentősen befolyásolta a korszak társadalmait is, annak minden területén komoly átalakító hatást hozva. A népességmozgásokkal foglalkozott Siegfried Gruber, akinek a vizsgálata kiterjed a családok méretére is. Megállapította, hogy a területi különbségek erős befolyásoló tényezőként jelentek meg a vándorlási folyamatokban. A családokat különböző ismérvek szerint vizsgálta. Simion Retegan a család méretén felül kutatta a román vidéki társadalmak „házassági stratégiáit” is. Úgy vélte, hogy már a hagyományos mezőgazdasági társadalmakban is fellazultak a jogi és erkölcsi normák, így nagyobb szabadsággal kellett számolni a párválasztás területén. A tanulmány szerzője két fő vizsgálati témája a válások száma és a házasságok eloszlása volt egy adott területen belül. A hagyományos paraszti mentalitásnál

a cél az egyének megítélése a teljesítmény függvényében. Fontos volt, hogy az illető melyik társadalmi csoportba született, etnikailag milyen szerkezetű településen élt, és az is, hogy milyen etnikum tagja. A végső konklúziók eléggé lehangolóak: a nemes nemessel házasodik, a gazdag ember gazdaggal, a szegény ember szegénnyel köti össze az életét. A román románt választ, ahogyan a magyar magyart, s az őrségi őrségit társául. A kép mégis sokkal bonyolultabb, mint amit ez a következtetést sejtet. Nem egyformák a hagyományok a falun élő korábbi jobbágyok között, illetve a határszélen élőknel, a kishemeseknél, a születési előjogokat gyakorlóknál.

Érdekes kettősséget mutat be Catherine Sumnall: a törvényteleniségek földrajza, a földrajz törvénytelenisége témakör elemzésével. A tanulmány megmutatja, hogy a földrajzi analízis segítheti a történelmi demográfia tudományát. A Hajnal-vonal ebben a munkában az osztrák háztartások elemzésére szolgál. A szerző a törvényteleniségek számát veti össze az egyes osztrák tartományokban. A statisztika eszközeivel is bizonyítja vizsgálati eredményeit, amikor is Moran indexet, autokorrelációt számít, illetve a változások mértékét elemzi.

A családi szempontú tanulmányok sorát Lidia A. Zyblikiewicz vizsgálódása zárja. A krakkói női lakosság társadalmi és szakmai struktúráját elemzi a modernizáció korában. A mű alapjául elsősorban a népszámlálási adatok szolgáltak. A női lakosság munkához jutási feltételeit vizsgálta; elemzésének módszerül pedig az adott társadalom korstruktúrája, a vallás, a társadalmi helyzet és a beszélt nyelv vizsgálata szolgált.

3. A tanulmányok harmadik csoportjának összefűző gondolata a hagyományos demográfia szaktudománya. A tanulmányok elsősorban területileg különítik el a vizsgált kérdéskört. Két megye összehasonlítását vállalta fel e tekintetben Péter Őri és Levente Pakot: Pest–Pilis–Solt–Kiskun és Udvarhely megyéket vizsgálták. A magyarok lakta területek arányát, a felekezeti hovatartozást, a foglalkoztatási szerkezetet elemezték. Mindkét megye a növekvő népessége miatt vált a vizsgálódás tárgyává, ezt egy klaszter-analízissel bizonyították. A további dolgozatok a halálozási trendeket vizsgálták. A csecsemőhalandóság növekedésére keresett választ Gianpiero Dalla Zuanna és Alessandro Rosina. 1650 és 1800 közötti időre vonatkozóan tanulmányozták az egyre csökkenő téli átlaghőmérsékletet, mely szerintük felelős lehetett a csecsemőhalandóság növekedéséért. Hipotéziseik között szerepel a rossz időjárási körülményeken felül az egészségügyi helyzet nem megfelelő szintje is, mint ami szintén komolyan hozzá járult a csecsemőhalálozásokhoz. A tanulmányban szerepel egy szerzők által készített ábra, mely párhuzamba állítja a korai terhességet a „korai felnőtté” válással. A korai terhesség (fiatal anyák) a csecsemőknek alacsony születési súlyt jelent, emiatt fejlődési rendellenességek alakulhatnak ki, a növekvő gyermek sovány és alacsony maradt. A gyermek – főként, ha lány – termete miatt nem alkalmas nehezebb fizikai munkára, és mivel a környezetében is azt látta, korán fog teherbe esni. A kör kezdődik előlről, és a csecsemőhalandóság növekszik...

A halálozási trendeket vizsgálta Bécs belvárosában Wilko Schröter. A tanulmány megírásához forrásként az egyházi anyakönyvek és a keresztlevelek szolgáltak. A lakosság foglalkoztatási szerkezetének általános bemutatása után foglalkozott a trendekkel. A vizsgált időszakon belül négy nagyobb periódust különített el: 1710–1765: kedvező a halálozás és a születések aránya, 1770–1873: kedvezőtlenek a halálozási ráták, 1873–1920: emelkedik a várható élettartam, 1921–1939: az első világháború okozta sebek még nem gyógyultak be – épp ezért szükséges a nagyarányú halálozások megszüntetése. Célként négy terület megváltoztatását javasolja a szerző. Elsőként az egészségügy, majd ehhez kapcsolódóan az orvosi modernizáció, a táplálkozás és a mikrobiológia fejlődését kívánták a 20. századra elérni Ausztria fővárosában. A halálozási trendeket egy másik városban, nem időperiódusok szerint, hanem foglalkoztatási szerkezet szerint osztályozta Konrad Wnek. Lvov váro-

sára vonatkozóan vizsgálódott, 109 év halálozási adatai hasonlította össze. Az 1920-as év volt a város életében a fordulópont, amikor sikerült a halálozási rátát a születési ráta alá csökkenteni. A korabeli halálozás legfőbb oka a tuberkulózis volt, amely hosszú időn keresztül vezette a halálesetek okainak listáját. Foglalkoztatási csoportokra lebontva mutatta be, hogy az elítéltek és az irodai munkások voltak azok, akik legnagyobb valószínűséggel haltak meg tüdőbajban. Érdekes módon a mezőgazdasági termelők esetében fordult elő legritkábban ez a betegség. A trendek előfordulási gyakoriságát vizsgálta még nem, kor, vallás befolyásoltsága szerint is.

4. A kötet tanulmányainak negyedik nagy csoportja az etnikai-vallási szemlélet köré szerveződött. A Hajnal-vonal újragondolásán dolgozott Peter Teibenbacher, aki az osztrák koronabirtokok népesedését vizsgálta 1900-as évekre vonatkozóan. A Hajnal-vonal egyfajta válaszfalként jelenik meg a tanulmányban: a vonaltól nyugatra élők később házasodtak, aminek eredményeképp kevesebb gyermek született ezekben a családokban. Átlagosan 26 év az első házasságba lépők életkora. Ahol lényeges eltérés mutatkozik ettől az átlagtól, azokban a tartományokban a szerző külön bontást készített az egyes anyanyelveket beszélők számáról, illetve a foglalkoztatási szerkezetéről. Véleménye szerint e kettő befolyásolja a Hajnal-vonal eltéréseit. A szlovén etnikumot mutatja be Ulfried Burz. A nemzet, nemzetiség, etnikum fogalmak tisztázása után a népességstruktúrára helyezi a hangsúlyt. Megállapítja, hogy a szlovén anyanyelvű népcsoportok főként a mezőgazdaságban dolgoztak, ami szorosan kapcsolódott az agrárforradalomhoz. A nagyüzemek növekvő termelési keretei közötti fejlesztést a népesség szempontjából jónak értékeli. Ennek hatására csökkent a belső migráció nagysága. A szlovén betelepített területek demográfiai folyamatairól ír Peter Vodopivec. Feltárta, hogy az első világháborúig dinamikus volt a szlovén népesség növekedése, ám ez a folyamat megtört annak ellenére, hogy a növekvő születésszám fennmaradt, s ennek a magyarázata nyilvánvalóan a migráció. A vándorlási folyamatok vizsgálata során bemutatja, hogy a mezőgazdasági munkások nagy része Ausztria vagy Németország déli részeire került, de jutott belőlük Horvátországnak is. Az 1890-es évek közepén több mint 100 000-en vándoroltak ki a szlovén tartományokból, akiknek többsége fiatal volt.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a tanulmánykötet legfőbb erőssége az a sokszínűség, amellyel a fő témakört megközelítette. Természetesen az egyes tanulmányok szakmailag elég egyenetlen színvonalúak. Viszont számos tanulmány olyan, eddig nem publikált témáról szól, amelyhez alaputakat kellett folytatni. Úgy gondoljuk ugyanakkor, hogy a kötet érdemi hozzájárulás a Kárpát-medence társadalmi és gazdasági folyamatainak megismeréséhez; haszonnal forgathatja mindenki, akit ezen térség regionális folyamatai érdekelnek.

Horeczki Réka

MAJDÁN JÁNOS:
Moderizáció – vasút – társadalom.
Tanulmányok a vasútépítés hatásáról a 19–20. században
 Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja, 2010.

Majdán János neve nem ismeretlen a hazai vasúti történetírásban. Első jelentős munkája, 1987-ben került kiadásra A „*vasszekér*” *diadala*¹ címmel. Melyet sok cikk és értekezés követett, bár majd egy évtizednyi kutatómunka után látott napvilágot következő fontos munkája: *Helyiérdekű vasutak és kiépülésük a Dunántúlon*.² Tulajdonképpen a fenti két kötet struktúráját és szellemiségét viszi tovább a szerző 2010-ben megjelent tanulmánykötete, melyben arra a nem kis feladatra vállalkozott, hogy bemutassa az olvasónak: milyen hatással is volt a vasút a magyar polgárosodásra?

Az első fejezetben az első felelős magyar kormány alatti vasúti ügyek kerülnek bemutatásra. A Batthyány-kormányban „a legnagyobb magyar” irányította a közlekedési tárcát. Gróf Széchenyi István azonban erre az időre már önálló vasútfejlesztési tervet dolgozott ki: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címmel. A szerző nagyon jól mutatja be, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt az első felelős kormány munkájában és a későbbiekben is ez a mű. Széchenyi terveiben 6 megépítendő fővonal szerepel, melyek Buda-Pest központból indulnának ki egészen a határszélekig. Ezekhez a pályákhoz mellékvonalak hálózata csatlakozna olyan formában, mint ahogyan az erek hálózatként be a testet. A szabadságharc előestéjén azonban már épültek vasúti vonalak hazánkban,³ ezek államosítását is célul tűzte ki a minisztérium. Majdán hangsúlyozza a fejezet végén, hogy ezek csak nagyszabású tervek maradtak, amelyek majd három évtizednyi várakozás után, a kiegyezést követően valósulnak meg.

A következő négy fejezetben ezen a vasúti terveknek gyakorlati oldalai kerülnek bemutatásra különböző tájegységek példáin keresztül. A második részben elemzi a vasút Alföldön kialakított körzetszervező hatását, s itt olvasható Budapest napi illetve általános szükségseinek kiszolgálására létrejött tájak specialitásai.

A fejezet hitelességét nagyban növeli Edvil Illés Sándor: *A magyar kir. államvasutak és az üzemükben lévő helyiérdekű vasutak áruforgalmi viszonyai*⁴ című munkája, mely átlátható és precíz szerkesztést kölcsönöz az adott résznek. Ezek alapján négy körzetet lehet megkülönböztetni, melyek hivatottak voltak ellátni nap-mint nap Budapestet: 1. Észak-Tiszántúl 2. Dél-Tiszántúl 3. Duna-Tisza köze 4. Tisza-Maros köze. A szerző kitér arra is, hogy hol és miért éppen ott húzódtak a körzetek határvonalai. Ezek mellett részletesen lehet olvasni az adott körzetekben termelt árukról és az szállítási lehetőségeiről is.

A következő fejezetben egy kisebb Alföld-peremi tájegységet mutat be a Nagyváradi–Belényesi–Vakoh között megépült helyi érdekű vasút áruforgalmát vizsgál. A vasút által a folyó völgyben kialakult körzetszervező hatás kimutatásának alapjául szintén Edvil Illés Sándor méltatlanul elfeledett műve kerül felhasználásra. A szerző leírja a gazdaságot és az infrastruktúrát alakító helyi viszonyokat illetve arra is, hogy miért volt ez a 123 km-es mellékvonal a kor építkezéseinek egyik példatípusa.

A következő két fejezet első látásra nagyban hasonló témakörben született. Igazából hamar kiderül, hogy a szerző deduktív módon közelítette meg a fenti részeket. A negyedik

¹ Budapest Kossuth Könyvkiadó 1987.

² Budapest MÁV Rt. Vezérigazgatósága Budapest 1997.

³ Pest–Vác 1847 és Pest–Szolnok 1848.: Magyar Középponti Vasúttársaság; Sopron–Bécsújhely 1848.: Bécs–Gloggnitz Vasúttársaság.

⁴ Kereskedelmi Monográfia I–II. Budapest, 1896.

fejezetben lehet olvasni a helyi érdekű vasutak kiépüléséről a Felvidéken, amit a régió legfontosabb mellékvonalai közé tartozó Murányvölgyi és Csetnekvölgyi helyi érdekű vasutak jelentőségét tárgyaló rész követ. Fontos forrásnak említhető ebben az esetben a *Magyar Vasúttörténet* egyes kötetei,⁵ melyek megalapozták nemcsak a Felvidéki vicinálisok kiépülésének feldolgozását. A széleskörű bemutatás mellett a szerző kitér arra a nem elhanyagolandó tényre: hogyan és miért tudtak elterjedni a vaspályák (elsősorban a mellékvonalak) hazánkban, így a Felvidék egyes körzeteiben is. Ennek tárgyalását a kezdetektől indítja, mely Hollán Ernő nevéhez köthető. A kötet olvasásakor kiderül, hogy miért bír olyan nagy jelentőséggel a holláni életmű.⁶ Ezek mellett természetesen a kormányzati háttér is bemutatásra kerül melyek nagyban hozzájárultak hazánk infrastrukturális fejlődéséhez.

A fenti fejezetek közül mindegyik hazánk egyes – különböző fejlettségű és berendezkedésű – tájain a századfordulóig bekövetkezett vasúti építkezések és azok hatását foglalja össze – a teljesség igénye nélkül. Mindazonáltal világosan kiderült, hogy a XX. század hajnalára nagymértékben teljesült gróf Széchenyi István álma: a vasútvonalak úgy hálózta be az országot, mint testet az erek. Ezek mellett az is egyértelművé válik, hogy a főváros és ez egyes vidékek között valamint a különböző tájak egymással a legjobb munkamegosztásra törekedtek, és mellérendeltségükre, egymásra utaltságukra azóta is csak követendő példaként gondol az utókor.

A hatodik fejezet a magyar vasút – Széchenyi mellett – legfontosabb úttörőjéről, Baross Gábor győri tevékenységéről szól. A szerző kiemeli már a címben, hogy a „vasminiszter” életének jelentős részét, a győri évek adták. De ezek mellett nem feledkezett meg Baross diákéveiről sem, melyről szintén bőven lehet olvasni. A részből kiderül: valójában miért is lehet Baross Gábor személyét a magyar vasút egyik legnagyobbjai között tisztelni. Győri képviselősege idején olvashatunk arról is, hogy a „vizek városa” a XIX. század utolsó harmadában nem volt – ellentétben a mai viszonyokkal – a legprosperálóbb magyar városok sorában. A számos vasúti reform és átszervezés mellett sokan elfelejtik Barossról, hogy Győr városában is maradandót alkotott. Rövid minisztersége, de annál hosszabb győri képviselősege iránt érzett tiszteletből fakadóan, a mai napig büszkén viseli Győr patinás sétálóutcája és a vasúti híd Baross Gábor nevét.

A szerző a következő két fejezetben megfordítja a korábban már alkalmazott dedukciós módszert, mivel az első vasúti sztrájk, és annak hatásának (hetedik fejezet) taglalása után említi a nyolcadik egységben a vasút polgárosító következményeit. Szerencsésebb lett volna a kötet első harmadában alkalmazott dedukciót továbbvinni, mivel akkor a fenti két alegység jobban egymásra épülne. A vasút polgárosító hatásai című részben a szerző alaposan és logikusan tárgyalja a dualista vasúthálózat kialakulásának fontosabb tényezőit, nem feledkezve meg annak közvetlen presszióiról sem. Majdán itt kitér azokra a folyamatokra, melyek a vasúti közlekedés segítségével kor emberének mindennapjait (öltözködés, építkezés, szórakozás) hogyan formálták. A hetedik fejezetben leírt események (*Az első vasúti sztrájk és annak hatása*) csak a polgárosodás megindulásával, illetve annak beérésével tudott kibontakozni. Ebben az esetben is az éremnek két oldala van, amit a szerző szintén magas fokú objektivitással mutat be. Az első sztrájk után – 1904. április 19. – már olyan tények (elsősorban szociális körülmények) is napvilágra kerültek, amikkel azelőtt nem foglalkozott senki. Ebben rejlett a mozgalom igazi ereje, hogy felfedte: a vasutas valóságot.

⁵ Szerk.: Dr. Horváth Ferenc Budapest Magyar Közlekedési Dokumentációs Kft. 1995-1999.

⁶ „Domestice építeni s domestice kezelni.”

Az utolsó három fejezet témái már túllépnek a mindenkori magyar állam határain, és azt vizsgálják, hogy hogyan alakult a határokon átívelő vasúti közlekedés.

A kilencedik részben – *Államhatárok és vasutak* – a szerző kronológiai sorrendben haladva tárgyalja az európai vasút fejlődést és annak strukturális hatásait. Ugyanakkor a már megszokott XX. századi korszakolás mellett – melyben a fontosabb európai mérföldkövek jelentik a tárgyalt határokat⁷ – az egyes részekben, horizontális távlatokban is részletes leírások olvashatóak. A szerző elkülöníti az adott korokban a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalható vaspályafejlesztéseket, a – mai szóhasználatnál élve – fejlődő országokban végbement változásokat illetve a kelet-európai és harmadik világbeli törekvéseket. Ezeket a meghatározásokat a fejezet elején lehet olvasni, hogy miért is alakultak ki ezek a tendenciák, melyeknek kulcsai a közlekedési hálózatok és az iparosodás időbeli kapcsolatában rejlenek.

A tizedik fejezet nem másról, mint a híres és hírhedt Orient Expresszről szól. Erre a részre is igaz, hogy a témában legjobb szakirodalmak és források kerülnek felhasználásra. Elsők között emliteném itt Lovas Gyula és Tóth Sándor: *Az Orient Expressz*⁸ című munkáját. Miért került már az 1880-as évektől kezdve a „keleti vonat” a figyelmek középpontjába, és miért éppen Magyarországon keresztül vezettek? Erre és más kérdésre is megtalálja a választ minden olvasó a kötet e fejezetében. Ez az első egysége a könyvnek, melyben a szerző európai politikai illetve diplomáciai tényezőkre is felhívja a figyelmet. Továbbá jelentős szerepet kapott annak a ténynek hangsúlyozása, hogy Nyugat-Európa és a török világ között kizárólag Budapesten keresztül vezet az út. Ebből kiindulva a szerző részletesen kifejti, hogy mit is jelentett a közlekedéspolitikában az, amit Ady Endre „kompország”-ként aposztrofált az irodalomban.

A kötet utolsó fejezete foglalkozik hazánk és a Kárpát-medence vasútjaival, és annak alakulásával a XX. század forgatagaiban. Itt is jellemző az a korszakolás, melyet korábban is használt a szerző, bár azokat részben meg kellett változtatnia, a helyi sajátosságok miatt.⁹ Majdán a fejezet legelején szögezi le, hogy a trianoni békeszerződésről nagyon sok munka született számos témában, de szinte alig esik szó a vasút határalakító szerepéről. Ezt a hiányzó láncszemet pótolta a szerző ebben a részben. Részletesen említi, hogy az új határ megállapítások milyen következményekkel jártak, és hol kellett új állomásokat és vonalakat építeni. A revíziós éveket tárgyaló alegységben kiváló táblázatok is segíti a könnyebb megértést és összehasonlítást. Ezt követi az utóbbi 60 év közlekedési sikereit és – sajnos főleg – kudarcait taglaló több alfejezet.

A kötet tényeges utolsó fejezete a mellékletek címet viseli, mely az összes fejezethez kapcsol különböző képi forrásokat: térképeket, illusztrációkat és fényképeket. Ehhez kapcsolódik a könyv talán egyetlen nagy hibája is, a nem megfelelő kivitelezés. A formai és szakmai kritériumoknak maximálisan megfelelő munka jobban mutatott volna kemény borítóval és több (színes!) képpel. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a fenti – látszólag felszínesnek tűnő – problémák mellett egy nagyon pontosan megszerkesztett és alaposan kidolgozott objektív könyv jött létre.

A kötetet bátran ajánlom nemcsak a szakértő illetve vasútbarát közönségnek, hanem az érdeklődő olvasóknak is.

Varga Gábor

⁷ Az első világháborúig; a két világháború közt; a kétpólusú világban; a kétpólusú világ megszűnése után.

⁸ Budapest 1991.

⁹ Az első világháborúig; a két világháború közt; revíziós évek 1938–45; „rég-új határok” 1945–60; megszűntetések időszaka 1960–90; 1990/92 után.